अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत नेपाली विषयकोदर्शनाचार्य तहको तेस्रो सत्रको
नवौँर दसौँ पत्रको आन्तरिक मूल्याङ्कनको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोधार्थी
यादवप्रसाद भण्डारी
दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र
क्रमाङ्कः १७

२०७२

अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिकअध्ययन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकीतथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

अन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्यतह तेस्रो सत्रको

पाठ्यांश सङ्केत ६०९ र ६१० मौखिक

प्रतिरक्षाको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधसार

शोध निर्देशक

प्रा.डा. महादेवअवस्थी

नेपाली केन्द्रीयविभाग

शोधार्थी

यादव प्रसादभण्डारी

दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र

क्रमाङ्क १७ (२०७०/७१)

नेपाली केन्द्रीयविभाग, कीर्तिपुर

मौखिक प्रतिरक्षा मिति: २०७२ श्रावण २८ गते

शोध निर्देशकको सिफारिस

अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन शीर्षकको यो शोध प्रबन्ध यादवप्रसाद भण्डारीले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले परिश्रम पूर्वक तयार गरेको यस शोध प्रबन्धबाट म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

प्रा.डा. महादेव अवस्थी

शोध निर्देशक

दर्शनाचार्य कार्यक्रम

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर

मितिः २०७२/०४/२८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत दर्शनाचार्य कार्यक्रम तेस्रो सत्रको नवौँ र दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि यादवप्रसाद भण्डारीले प्रस्तुत गरेको **अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन** शीर्षकको शोध प्रबन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध प्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

१. **प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम** ....
(विभागीय प्रमुख)

२. **प्रा.डा. महादेव अवस्थी** ....
(शोध निर्देशक)

३. **प्रा. डा. कृष्णहरि बराल** ....
(आन्तरिक परीक्षक)

४. **प्रा. डा. दयाराम श्रेष्ठ** ....
(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७२/ ०४/२८

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध मैले मेराश्रद्धेय गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीज्यूका कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । शोध प्रस्ताव लेखन, परिमार्जनदेखि लिएर शोध प्रबन्धलाई अन्तिम स्वरूप प्रदान गर्ने कार्यसम्म मलाई गुरुको प्राज्ञिक निर्देशन, अमूल्य सल्लाह एवं उचित मार्ग निर्देशन प्राप्त भएको छ । तसर्थ सर्वप्रथम म मेरा शोध निर्देशक गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसै गरी शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी लेखनका लागि सहज वातावरण निर्माण गरिदिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक छनोटदेखि शोध प्रबन्ध लेखनका क्रमसम्म यथोचित सल्लाह दिनुहुने आदरणीय अग्रज नेत्र एटम र मित्र महेश कार्की 'क्षितिज' लाई मुरी मुरी धन्यवाद प्रकट गर्दछु । मेरा घरायसी व्यावहारिक समस्यालाई सुल्झाइ दिएर मलाई समय जुटाइदिने अनि लेख्न हौस्याइरहने श्रीमती उमा सुवेदी र छोरा संयोगलाई पनि धन्यवाद भन्न चाहन्छु । शोध प्रबन्धको शुद्ध टङ्कनका लागि रमिता महर्जनलाई तथा प्रबन्धनका लागि युनिभर्सिटी कम्प्युटर सर्भिसलाई धेरै धेरै धन्यवाद छ ।

शोध प्रबन्ध निर्माणका क्रममा आवश्यक पर्ने सामग्री जुटाउन मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय र जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालयबाट धेरै सहयोग पाएको छु । यसका लागि सम्बन्धित पुस्तकालय र त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीलाई सधन्यवाद स्मरण गर्न चाहन्छु । जस जसका सिर्जनात्मक तथा समालोचनात्मक कृतिको शोध प्रबन्ध लेखन क्रममा उपयोग गरिएको छ, ती लेखक समालोचक समेत धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध लेखनका लागि शोध प्रबन्ध सहयोग वृत्ति उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने **त्रिभुवन विश्व विद्यालय अनुदान आयोग**प्रति हार्दिक आभारका साथ धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा यस शोध प्रबन्धको मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत दर्शनाचार्य कार्यक्रमको शोध प्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

यादवप्रसाद भण्डारी
दर्शनाचार्य कार्यक्रम
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर

क्रमाङ्क : १७
मितिः २०७२/०४/२८

विषय सूची

	पृष्ठ सङ्ख्या
शोध निर्देशकको सिफारिस	**क**
स्वीकृति पत्र	**ख**
कृतज्ञता ज्ञापन	**ग**
विषय सूची	**घ-च**
शोधसार	**छ-ण**
परिच्छेद -एक : शोध परिचय	**१-१७**
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ शोधको उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधको औचित्य	१३
१.६ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि	१४
१.६.१ सामग्री सङ्कलन	१४
१.६.२ सामग्री विश्लेषण विधि तथा अध्ययनको ढाँचा	१४
१.७ शोधको सीमा	१६
१.८ शोध प्रबन्धको रूपरेखा	१६
परिच्छेद - दुई : साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा	**१८-४८**
२.१ विषय प्रवेश	१८
२.२ सांस्कृतिक अध्ययनका रूपमा संस्कृतिको अर्थ	१८
२.३ संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का धारणा	२०
२.४ संस्कृति र साहित्यको सम्बन्ध	२१
२.५ सांस्कृतिक अध्ययन सुरु हुनाका कारणहरू	२२
२.६ सांस्कृतिक अध्ययन : आरम्भ र विकास	२४
२.७ सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र र पद्धति	३३
२.८ सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्य	३५

२.९ साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको ढाँचा ३६
२.९.१ प्रतिनिधित्व ३७
२.९.२ पहिचान ३९
२.९.३ प्रतिरोध ४०
२.९.४ विचारधारा ४१
२.९.५ सत्ता र शक्ति ४३
२.९.६ प्रभुत्व ४४
२.९.७ सङ्कथन ४५
२.९.८ लैङ्गिकता ४७
२.१० निष्कर्ष ४८

परिच्छेद - तिन :अलिखित उपन्यासमा पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था ४९-७७
३.१ विषय प्रवेश ४९
३.२ प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व र पहिचान ५०
३.२.१ जिम्दार विश्वनाथ प्रसाद सिंह ५०
३.२.२ पुलिस प्रशासन ५२
३.२.३ कृषि विकास बैङ्कको हाकिम ५३
३.२.४ डाँकुहरू ५४
३.३ अधीनस्थ वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्व ५५
३.३.१ जातीय अधीनस्थता र पहिचान ५६
३.३.२ वर्गीय अधीनस्थता र पहिचान ५८
३.३.३ लैङ्गिक अधीनस्थता र पहिचान ६१
३.३.४ धार्मिक अधीनस्थता र पहिचान ६२
३.४ अलिखित उपन्यासका पात्रहरूको प्रतिरोध चेतना ६३
३.४.१ अधीनस्थ वर्गको प्रतिरोध चेतना ६४
३.४.२ उदीयमान वर्गको प्रतिरोध चेतना ६८
३.४.३ बौद्धिक वर्गको प्रतिरोध चेतना ७२

परिच्छेद - चारः अलिखित उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध **७८-१००**
४.१ विषय प्रवेश ७८
४.२ शक्ति निर्माणको प्रक्रिया ७८
४.२.१ त्रासको सिर्जना ७९
४.२.२. पुलिस प्रशासनको उपयोग ८०
४.२.३ मतभेदको निर्माण ८१
४.२.४ यातना र षड्यन्त्र ८२
४.२.५ कूटनीति ८६
४.३ सत्ता र ज्ञानको सम्बन्ध ८८
४.४ प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वको अवस्था ९०
४.४.१ प्रभुत्वको अवस्था ९१
४.४.२ प्रभुत्व हासिल गर्ने तरिका ९३
४.४.३ प्रतिप्रभुत्वको अवस्था ९७

परिच्छेद - पाँच : अलिखित उपन्यासमालैङ्गिक उत्पीडन र त्यसविरुद्धको सङ्घर्ष **१०१-११०**
५.१ विषय प्रवेश १०१
५.२ सत्ता/शक्ति आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष १०१
५.३ वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष १०४
५.४ पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसविरुद्धको सङ्घर्ष १०७
५.५ निष्कर्ष १०९

परिच्छेद - छ : सारांश तथा निष्कर्ष **१११-११९**
६.१ विषय परिचय १११
६.२ सारांश १११
६.३ निष्कर्ष ११४
६.४ भावी शोधका निम्ति सुझाव ११९

सन्दर्भ सामग्री सूची **१२०-१२४**

परिच्छेदः एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन रहेको छ । यस उपन्यासका रचयिता ध्रुवचन्द्र गौतम (जन्म वि.सं. २००० पुष २ गते) हुन् । उनले कथा, उपन्यास, नाटक, नियात्रा जस्ता विभिन्न साहित्यिक विधाको रचना गरेको पाइन्छ । यस बाहेक उनी अन्तर्वार्ताकार, पटकथाकार, स्तम्भकार, अनुवादक, सम्पादक तथा समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा समेत परिचित छन् । यसबाट उनी नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । उनका हालसम्म छवटा कथासङ्ग्रह, सातवटा नाटक र छब्बिसवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । शोध्य उपन्यास **अलिखित** (२०४०) तराईको परिवेशमा रचिएको सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हो ।

सांस्कृतिक अध्ययन पश्चिमी ज्ञान परम्परामा पछिल्लो समयमा देखा परेको वाङ्मयको एक शाखा हो । सुरुमा उत्तरआधुनिक चिन्तनको एक शाखाका रूपमा देखिएको सांस्कृतिक अध्ययन हाल आफ्नो छुट्टै पहिचान सहित मूलधारको चिन्तनका रूपमा देखा पर्दै छ । सन् १९६४ मा बेलायती नव मार्क्सवादीहरू इपी थम्सन र स्टुवार्ट हल मिलेर एउटा सांस्कृतिक केन्द्रको स्थापना गरी बेलायती समाजको अध्ययन गर्न थालेपछि सांस्कृतिक अध्ययन समाजका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक पक्षहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्रका रूपमा विकसित भएको हो । यसले साहित्यिक कृतिहरूमा अभिव्यक्त शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, कृतिमा उपस्थित पात्रहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको स्थितिको निरूपण गर्ने गर्दछ । प्रस्तुत शोधमा पनि **अलिखित** उपन्यासमा उपस्थापित विषयवस्तु, परिवेश र पात्रका गतिविधिका आधारमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था,शासन शत्ता र शक्तिसँग तिनको सम्बन्धएवम् लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्था पहिल्याई त्यसै आधारमा औपन्यासिक कथ्यसन्दर्भको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

अलिखित उपन्यासमा नेपाली समाजको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धको अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएकाले यो प्राज्ञिक अनुसन्धान गर्न योग्य औपन्यासिक कृतिका रूपमा रहेको छ । त्यसैले यस कृतिको शोधपरक अध्ययन गरी यसमा अन्तर्निहित ज्ञानको नवीन उद्घाटन गर्नु प्रस्तुत शोध प्रबन्धको प्रमुख समाधेय समस्या हो ।

साहित्यिक कृति सामाजिक क्रियाकलापकै कलात्मक भाषिक प्रतिबिम्ब भएकाले त्यसमा सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरू समेटिएका हुन्छन् । साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त त्यस्ता पक्षहरूको विश्लेषण गरी यथार्थको खुलासा गर्नु आफैँमा उपयोगी अनुसन्धान कार्य हुन जान्छ । अलिखित उपन्यासमा पनि नेपाली समाजका सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक लगायतका पक्षहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यस दृष्टिले अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन गर्नु समीचीन देखिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनले समग्र सामाजिक जीवन पद्धतिलाई नै संस्कृतिका रूपमा अर्थ्याउँछ र कृतिमा अन्तर्निहित सामाजिक राजनीतिक वास्तविकतालाई खोतल्ने, पर्गेल्ने र मूल्याङ्कन गर्ने काम गर्दछ । यसरी हेर्दा **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन बहुकोणबाट गर्न सकिन्छ परन्तु प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा उपन्यासमा अभिव्यक्त पात्रहरूको सामाजिक सांस्कृतिक पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था, शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध तथा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षलाई प्रमुख शोध समस्याका रूपमा लिई सोही अनुसार अध्ययन गरिएको छ । यस समस्यासँग सम्बन्धित शोध प्रश्नहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क. **अलिखित** उपन्यासमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था के कस्तो छ ?

ख. **अलिखित** उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धको के कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ ?

ग. **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्था के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

शोध समस्यामा उल्लिखित शोध प्रश्नहरूमा केन्द्रित भई अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नु र शोध समस्याको समाधान पहिल्याउनु प्रस्तुत शोध प्रबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।शोध प्रश्नका उत्तरका रूपमा रहेका शोध उद्देश्यहरू निम्निलिखित छन् :

क. **अलिखित** उपन्यासमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था पहिल्याउनु ,

ख. **अलिखित** उपन्यासमा रहेको शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धलाई केलाउनु ,

ग. **अलिखित** उपन्यासमा अभिव्यक्त लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्थालाई देखाउनु ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

नेपाली समालोचनामा साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त सामाजिक सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन गर्ने गरिएको पाइए पनि सांस्कृतिक अध्ययनको मूल मर्मसँग सम्बन्धित अध्ययनहरू कमै भएका देखिन्छन् । संस्कृतिको परम्परागत अर्थभन्दा भिन्न यस अध्ययनमा संस्कृतिलाई शक्ति सम्बन्ध र सामाजिक जीवन पद्धतिसँग जोडेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ । यस क्रममा सांस्कृतिक अध्ययन र अलिखित उपन्यासमा आधारित भई के कस्ता अध्ययनहरू भएका छन् भनी खोजी गर्नु आवश्यक देखिएकाले यहाँ सोही अनुरूप पहिले गरिएका अध्ययनलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिई कालक्रम अनुसार समीक्षा गरिएको छ ।

गोविन्द देव भट्टले *"प्राचीन संस्कृति र आधुनिक युग"* (२०२३) शीर्षकको लेखमा संस्कृतिको स्वरूपका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । उनले यसलेखमा संस्कृतिलाई हेर्ने हरेक समाजको आ-आफ्नै दृष्टिकोण हुने र त्यस्तो विश्वदृष्टि स्थिर प्रकृतिको नभई परिवर्तनशील हुने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार विचार, भावना, विश्वास, आदि सबै भौतिक परिस्थितिका उपज हुन् । संस्कृति समाजको राजनीतिक र आर्थिक व्यवस्थामा निर्भररहन्छ । संस्कृतिले कुनै जाति वा राष्ट्र विशेषको चालचलन, विश्वास, रीतिस्थिति, नैतिक मान्यता, र धार्मिक आस्था आदि कुराहरूलाई बुझाउँछ । यसले जातीय वा राष्ट्रिय संस्कारहरूको एक सामूहिक रूप भन्ने पनि बुझाउँछ । समाजको

शक्तिशाली वर्गको सभ्यता र संस्कृति नै आदर्श संस्कृतिका रूपमा स्थापित भएको हुन्छ तर त्यस्तो संस्कृतिले आफ्नोपनलाई पाखा लगाउँदै गएको हुन्छ । आफ्नोपनलाई बिर्सने, नीच ठान्ने, हीन र असत्य ठान्ने, अनि पश्चिमी संस्कारलाई भव्य, सभ्य र उच्च ठान्ने प्रवृत्तिलाई सुसंस्कृत भन्न सकिँदैन । आफ्नो संस्कृतिमा रहेका राम्रा र नराम्रा पक्षलाई केलाई नराम्रा पक्ष हटाउँदै जानु र राम्रा पक्षलाई वैज्ञानिक आधार दिँदै जानुमा नै संस्कृतिको महत्त्व झल्किन्छ भन्ने खालका विचारहरू भट्टले यस लेखमा व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

मनु ब्राजाकीले *"के हाम्रो संस्कृति चोखो छ?"*(२०२५) शीर्षकको लेखमा कसैको पनि संस्कृति शुद्ध र चोखो हुँदैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनले यस लेखमा संस्कृतिको परिभाषा, सांस्कृतिक रूपान्तरणमा सामाजिक आर्थिक अवस्थाको प्रभावको बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार संस्कृति आर्थिक कार्यकारण भावबाट उत्पन्न हुने सामाजिक व्यवहारको कलात्मक रूप हो । यसभित्र समाजका आध्यात्मिक, भौतिक, व्यावहारिक, सांस्कारिक सम्पूर्ण पक्षहरू समेटिन्छन् तापनि यसको मूल आधार आर्थिक अवस्था हो । त्यसैले समाजको आर्थिक व्यवस्था परिवर्तन हुनासाथ सांस्कृतिक व्यवस्थामा पनि परिवर्तन हुन्छ ।

बल्लभमणि दाहालले *"नेपालका सन्दर्भमा सामाजिक सांस्कृतिक आधुनिकीकरण"*(२०३४) शीर्षकको लेखमा राष्ट्रको आत्माका रूपमा स्वतन्त्र संस्कृतिलाई चिनाएका छन् । उनले राष्ट्रिय संस्कृति र उपसंस्कृतिको चर्चा गर्दै विविध किसिमका उपसंस्कृतिको बिचमा सामञ्जस्य ल्याउन नसकेमा राष्ट्रिय संस्कृति फैलाउन सकिँदैन भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा संस्कृति भनेको राष्ट्रिय उन्नति र विकासको आधार हो । संस्कृतिको उन्नति बिना राष्ट्रिय व्यक्तित्वको अभिवृद्धि पनि हुँदैन र यसको विकासमा उपेक्षा गरिएमा राष्ट्रको आर्थिक विकासको गतिमा तीव्रता ल्याउन पनि सकिँदैन । सामाजिक सांस्कृतिक जीवनका लागि आर्थिक विकासको आवश्यकता परेजस्तै आर्थिक विकासका लागि सांस्कृतिक जागरण र सक्रियताको आवश्यकता पर्छ । त्यसैले यी दुई पक्षका बीचमा दोहोर सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यस लेखमा दाहालले संस्कृतिलाई आर्थिक र राष्ट्रिय पक्षसँग जोडेर हेरेको देखिन्छ ।

रत्नध्वज जोशीको **साहित्य विमर्श** (२०४५) पुस्तकभित्रको *"नेपाली साहित्यमा नेपाली जनजीवन"* शीर्षको लेखमा साहित्य र संस्कृतिबिचको सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । यस लेखमा साहित्यलाई संस्कृतिकै एक अङ्गका रूपमा चिनाइएको छ । त्यसैले साहित्यका माध्यमबाटसमाजको संस्कृतिबारे ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने उनको विचार रहेको छ । संस्कृतिबाट टाढा रहेको साहित्य मौलाउन सक्तैन भनेर संस्कृतिलाई व्यापक महत्त्व प्रदान गरिए पनि यस लेखमा संस्कृतिलाई रूढ अर्थमा नै चिनाइएको पाइन्छ ।

कृष्ण गौतमले **आधुनिक आलोचना: अनेक रूप अनेक पठन**(२०५०) मा प्रह्लाद नाटकको बहु संस्कृतिवादका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । उनका अनुसार समाजमा बस्ने मान्छेको जीवनशैली फरक हुने हुनाले संस्कृति पनि एकै रूपको रहन सम्भव छैन । बहु संस्कृतिवादले साहित्यिक कृतिमा कसरी अनेक संस्कृतिहरू उपस्थित भएका हुन्छन् भन्ने कुराको विश्लेषणलाई केन्द्र बनाउँछ भन्ने उनको धारणा रहेको छ ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार** (२०५२) मा धुवचन्द्र गौतमका **डापी, अन्त्यपछि, कट्टेल सरको चोटपटक** उपन्यासको समीक्षा गरेका छन् । यस समीक्षामा **अलिखित** उपन्यासमा अस्तित्वविहीन बरेवा गाउँको प्रतिकूल यातनाको परिस्थिति प्रतिविम्बित गरी अस्तित्ववादी दृष्टिकोण व्यक्त गरिएको छ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले *"आधुनिक नेपाली उपन्यासमा सांस्कृतिक चेतना"* (२०५४) शीर्षकको लेखमा नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त सांस्कृतिक चेतनाका बारेमा लेखेका छन् । यसमा उनले कला साहित्यलाई संस्कृतिको एक रूप मान्दै **रूपमती**देखि ध्रुवचन्द्र गौतमका **अग्निदत्त+अग्निदत्त**सम्मको उपन्यास परम्पराले समेटेको सांस्कृतिक चेतनाको अध्ययन गरेका छन् ।

विष्णु प्रभातले *"संस्कृति र सामाजिक जीवन"* (२०५६) शीर्षकको लेखमा आर्थिक, राजनीतिक जीवनको प्रतिविम्बनका रूपमा अभिव्यक्त हुने शैक्षिक प्रणाली,न्यायिक पद्धति, कला अनुराग, सङ्गीत प्रेम, धार्मिक धारणा, दर्शन सबैको समुच्चयको रूपमा संस्कृतिलाई चिनाएका छन् । उनले उत्पादन र वितरण प्रक्रियासँग

सम्बद्ध संस्कृतिलाई अझ व्यापक रूपमा मानव विज्ञानको समग्र व्यवहार मान्नुपर्ने धारणा अघि सारेका छन् । उनका अनुसार संस्कृति उद्देश्यपूर्ण हुन्छ र समाजको आर्थिक, शैक्षिक, बौद्धिक तथा प्राकृतिक पक्षले यसलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

राप्रउ पोखेलले *"संस्कृतिका कारक तत्त्वहरू"* (२०५८) शीर्षकको लेखमा संस्कृति शब्दलाई पाश्चात्य कल्चर शब्दबाट विकसित हुँदै आएको भनेका छन् । उनका अनुसार बिसौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि यस शब्दको अर्थ विस्तारित भई कला, साहित्य, विज्ञान, दर्शन लगायतका ज्ञानका सबै पक्षलाई समेट्न पुग्यो । उनले अमेरिकी समाज वैज्ञानिक जी.पी.मर्डाकलाई उद्धृत गर्दै संस्कृतिका तत्त्वका रूपमा समुदाय, सङ्गठन, परिवार, शासनतन्त्र, सामाजिक स्तरभेद, धार्मिक उत्सव, सम्पत्ति, निर्माणकला आदिको उल्लेख गरेका छन् ।

रमेश प्रसाद भट्टराईले *"नैकापे सर्किनी कथाको बहुसांस्कृतिक अध्ययन"* (२०६०) शीर्षकको लेखमा पारिजातको **नैकापे सर्किनी** शीर्षकको कथालाई वर्ग, लिङ्ग, राजनीति, परिवेश जस्ता आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । उनले यस लेखमा नेपाली समाज बहुसांस्कृतिक स्वरूपको भएपनि शताब्दीयौँदेखि शासक वर्गीय संस्कृतिको वर्चस्व रहेको र अन्य सीमान्त वर्गका संस्कृतिको विकास हुन नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । बहुसांस्कृतिक स्वरूप भएको समाजमा सबै किसिमका संस्कृतिको समान विकास र व्यवहार हुनुपर्ने ठाउँमा त्यसो हुन नसकी सत्ता संस्कृतिले सीमान्त वर्गको संस्कृतिमाथि विभेदपूर्ण व्यवहार गरेको र **नैकापे सर्किनी** कथामा सोही व्यवहारको प्रतिबिम्बन रहेको धारणा भट्टराईले प्रस्तुत गरेका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईले **पश्चिमी बलैंसीका बाछिटा** (२०६१) नामक कृतिमा ध्रुवचन्द्र गौतमलाई उत्तर अधुनिक जगत्का अत्यधिक चित्रलाई नेपाली जीवनमा घटित गराउने स्रष्टाका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा उनले गौतमलाई ग्लोबलाइज्ड कलमका धनी व्यक्तित्वको संज्ञा दिँदै उनले परम्पराबाट अलग भइसकेका तर नयाँ सांस्कृतिक केन्द्र नबनेको अवस्थाका मूल्यहीन मान्छेहरूका उपहासपूर्ण जीवनको चित्रण गर्ने गरेको सङ्केत गरेका छन् । **डापी** देखि **तथाकथित**सम्म हेर्दा गौतमका उपन्यासमा भोक, प्यास र तृष्णाले भरिएका, उपभोगवादमा लटपटिएका, भ्रष्टाचारी र घुसखोर दिशाहीन मान्छेहरू पाउन सकिने विचार उनले प्रस्तुत गरेका छन् ।

नेत्र एटमले **सीमान्त आकाश** (२०६२) नामक निवार्ता सङ्ग्रहमा ध्रुवचन्द्र गौतमको लेखन शैलीको चर्चा गर्दै **अलिखित** उपन्यासका बारेमा पनि टिप्पणी गरेका छन् । उनले **अलिखित** उपन्यासलाई समाजका धेरै पक्षहरू केलाउने उपन्यासको संज्ञा दिँदै उपन्यासको पात्र चित्रणमा उपन्यासकारको वर्णन शक्ति आश्चर्यचकित पार्ने खालको भएको उल्लेख गरेका छन् ।

ऋषिराज बरालले *"सामाजिकरूपान्तरणमा स्रष्टाहरूको भूमिका"* (२०६४) शीर्षकको लेखमा संस्कृतिलाई सामाजिक रूपान्तरण गर्ने समाजको समग्र पक्ष, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक पक्ष, आत्मिक र भौतिक पक्षको रूपान्तरणका रूपमा अर्थ्याएका छन् । उनका अनुसार सामाजिक रूपान्तरण भनेको समाज परिवर्तनको समग्र प्रक्रिया हो, जुन देशकाल सापेक्ष हुन्छ । उनले स्रष्टामा रहेको वैचारिक शक्ति सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणका लागि भौतिक शक्ति जस्तै प्रभावशाली र शक्तिशाली हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

निनु चापागाईले **समाज र संस्कृति** (२०६४) नामक कृतिमा संस्कृति सम्बन्धी लेखहरूको सम्पादन गरेका छन् । त्यस क्रममा उनले संस्कृतिका लक्षण र विशेषताहरू, समाज र संस्कृति, उपभोक्तावादी संस्कृति, संस्कृति के हो लगायतका शीर्षकहरूमा संस्कृतिगत अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले साम्राज्यवादी उत्तर आधुनिकतावादी संस्कृति, बौद्धिक संस्कृति तथा भौतिकवादी संस्कृति लगायत संस्कृतिका विविध आयामको चर्चा गरेको पाइन्छ ।

कृष्ण गौतमले **उत्तर आधुनिक जिज्ञासा** (२०६४) मा आधुनिकतावादले संस्कृतिलाई उच्च र निम्न भेदमा विभाजन गरेको चर्चा गर्दै सांस्कृतिक उद्योग, सञ्चार माध्यम तथा भूमण्डलीकरणको तीव्र विस्तारले निम्न, असभ्य मानिएका सीमान्त आवाजहरूलाई विशेष महत्त्व दिएपछि परम्पराले कायम गरेको पठित र अपठित, सभ्य र असभ्य बिचको विभेद अन्त्य भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

विष्णु प्रभातले *"सम्मिलित संस्कृति"* (२०६६) शीर्षकको लेखमा संस्कृतिको निर्माण, त्यसको स्वरूप एवं सम्मिलनको स्थितिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार संस्कृतिको व्यापक आयामभित्र भौतिक एवं आध्यात्मिक चिन्तनका सबै कुरा

समेटिएका हुन्छन् । त्यसैले यसको व्यापकतालाई कुनै एक सूत्रीय मान्यताको आधारमा व्याख्या गर्न वा परिभाषित गर्नसकिँदैन । संस्कृति सामाजिक आर्थिक संरचनामा बाँचेको हुन्छ । समाज वर्गीय भएकाले संस्कृतिको स्वरूप पनि वर्गीय हुन्छ । लेखकले दुई भिन्न संस्कृतिका बिचको एकीभूत रूपान्तरणलाई सांस्कृतिक सम्मिलनको संज्ञा दिँदै सांस्कृतिक सम्मिलनले एक अर्काका विशिष्टताहरूलाई छोड्दै मिसिँदै अगाडि बढ्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

लक्ष्मण गौतमले **नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना** (२०६६) नामक कृतिमा सांस्कृतिक समालोचनाले जातीय जनजातीय संस्कृति, सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रण र सांस्कृतिक सम्मिलन जस्ता पक्षहरूको अध्ययन गर्छ भनेका छन् । उनले कृतिमा रहेका सांस्कृतिक पक्षको उद्घाटन गर्नु, अन्तरसांस्कृतिक प्रभावको अवलोकन गर्नु, सांस्कृतिक सङ्क्रमण र विलयनलाई हेर्नु जस्ता प्रवृत्ति सांस्कृतिक समालोचनामा हुने कुरा बताएका छन् ।

चैतन्यले **मार्क्सवाद र संस्कृति** (२०६६) नामक कृतिमा रहेका आफ्ना विभिन्न लेखहरूमा संस्कृतिलाई मार्क्सवादसँग जोडेर विश्लेषण गरेका छन् । उनले संस्कृतिलाई मानवीय श्रमद्वारा निर्मित भौतिक तथा आत्मिक मूल्यहरूको समष्टि मानेका छन् र त्यो सामाजिक सदस्यको व्यावहारिक तथा उत्पादनमूलक कुराका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ भन्ने धारणा अगाडि सारेका छन् । उनले संस्कृतिलाई भौतिकवादी द्वन्द्ववादका आधारमा बुझ्नुपर्ने र यसको गतिशील स्वरूपलाई सापेक्षित रूपमा हेर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

कृष्ण गौतमले *“संस्कृति र उत्तर संस्कृति”* (२०६६) शीर्षकको लेखमा परम्परागत संस्कृतिको मृत्युपछि नवसंस्कृतिका रूपमा उत्तरआधुनिक संस्कृति देखा परेको उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा उनले बेलायती सांस्कृतिक अध्ययनका व्याख्याताहरूका मान्यताहरूलाई समेट्दै उच्च संस्कृति अल्पसङ्ख्यक पण्डितहरूको हो र निम्न संस्कृति जनताको स्वस्फूर्त संस्कृति हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । संस्कृति सत्ताको स्वरूपबाट प्रभावित हुन्छ र यो स्थिर नभई परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने उनको विचार रहेको छ ।

मुरारि प्रसाद रेग्मीले *"सांस्कृतिक मनोविज्ञान : परागामी सांस्कृतिक सन्दर्भ"* (२०६६) शीर्षकको लेखमा संस्कृतिका कारक तत्त्व, प्रवृत्ति र यसको बोधमाथि प्रकाश पार्दै सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक संरचनाले मान्छेको सांस्कृतिक चेतनामाथि पनि प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

चैतन्य मिश्रले **बदलिँदो नेपाली समाज** (२०६७) नामक कृतिको पाँचौँ अध्यायमा धर्म र संस्कृतिको चर्चा गरेका छन् । यसमा रहेको *"हाम्रो सांस्कृतिक यात्रा"*शीर्षकको लेखमा उनले मूल्यमान्यता, चाडबाड, धर्म संस्कारलाई मात्र संस्कृति मान्ने परम्पराविपरीत यसलाई व्यापक रूपमा बुझ्नुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा संस्कृतिभित्र मूल्य, मान्यता र आदर्शका साथै कार्य प्रक्रिया पनि रहन्छन् । त्यसैले संस्कृति भनेको केवल वैचारिक वा भावनाका कुराहरू मात्र होइनन् । यसभित्र स्थूल र भौतिक कार्यहरू पनि समेटिन्छन् । यसका साथै संस्कृतिमा अर्थतन्त्र, राजनीतिजस्ता कुराहरू पनि समेटिएका हुन्छन् । जसले समाजमा शक्ति सम्बन्ध तथा सङ्घर्षलाई समेटेको हुन्छ । राजनीति र अर्थ व्यवस्थाको परिवर्तनसँगै संस्कृतिको स्वरूपमा पनि परिवर्तन आउँछ र संस्कृतिले राजनीतिक, आर्थिक अवस्थाको परिवर्तनमा पनि भूमिका खेलेको हुन्छ । लेखकले प्रस्तुत लेखमा राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षबिच निकट सम्बन्ध हुने कुरा उल्लेख गर्दै राज्य व्यवस्थासँग यसको सम्बन्धका बारेमा पनि सङ्केत गरेका छन् ।

ताराकान्त पाण्डेयले *"साल्गीको बलात्कृत आँसुकथाको सांस्कृतिक अध्ययन"* (२०६८) शीर्षकको लेखमा कथाकार पारिजातको **साल्गीको बलात्कृत आँसु** कथाको अध्ययन गरेका छन् । उनले यस लेखमा नारीवाद, प्रतिनिधित्व, वर्ग, आर्थिक अवस्था र सामाजिक प्रभुत्वलाई अध्ययनको मूल आधार बनाएका छन् । यसमा उनले सीमान्त समुदायका पनि सीमान्त जातिको रूपमा रहेको नारी जातिको समस्यलाई उजागर गर्ने कथाका रूपमा यस कथाको चर्चा गरेका छन् । उनले यस कथालाई जाति, लिङ्ग, क्षेत्र, अर्थ, राजनीति जस्ता सांस्कृतिक अध्ययनका पद्धतिहरूको उपयोग गरी अध्ययन गरेका छन् । उनले साल्गीलाई एक वञ्चितीकरणमा पारिएकी नारीको रूपमा चित्रण गर्दै उसलाई प्रतिरोध उन्मुख पात्रका रूपमा देखाएका छन् ।

तारालाल श्रेष्ठले **शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न** (२०६८) शीर्षकको पुस्तकमा सांस्कृतिक अध्ययनकै एक पद्धति मानिने सबाल्टर्न अध्ययनबारे सैद्धान्तिक विमर्श प्रस्तुत गरेका छन् । सवाल्टर्न चेतना विशेषतः समाजका उपेक्षित व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक जीवन भोगाइ नै हो । यसका क्षेत्रहरू विविध प्रकृतिका हुन्छन् । ती मध्ये मूलतः आर्थिक, वर्गीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, लैङ्गिक सवालका स्वरूपहरू मुख्य मानिन्छन् । श्रेष्ठले यस कृतिमा सवाल्टर्न सम्बन्धी त्यस्ता धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् जो समाजका उत्पीडित व्यक्ति र समुदायका संस्कृतिका रूपमा रहेका हुन्छन् ।

अभि सुवेदीले **रत्न बृहत् नेपाली समालोचना** (२०६८) पुस्तकको *"सांस्कृतिक समालोचनाको सैद्धान्तिक विकास"* शीर्षकको लेखमा सांस्कृतिक अध्ययनको आरम्भ, उत्पत्तिको सन्दर्भ तथा संस्कृतिको क्षेत्रीय व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनको परम्परा र त्यसका मान्यताको चर्चा गर्दै सांस्कृतिक अध्ययन कुनै पनि विचार वा सिद्धान्त नभएर यो सामयिक सतत विनिर्माण हुने सिर्जनात्मक सिद्धान्त हो भनेका छन् । उनका अनुसार सांस्कृतिक अध्ययनमा सामाजिक र राजनीतिक पक्षको निकै महत्त्व रहेको हुन्छ ।

खगेन्द्र प्रसाद लुइटेलले *"श्याम व्यङ्ग्यका प्रयोक्ता उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतम"*(२०६८) शीर्षकको लेखमा गौतमको उपन्यास लेखन परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले उर्वर मात्र नभई उल्लेखनीय, अनुपम, अतुलनीय रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले **अलिखित** उपन्यासमा विरहिनपुर बरेवा नामक काल्पनिक गाउँको चित्रण गरी तत्कालीन जीवनको अस्तित्वहीनता र असङ्गततालाई देखाइएको छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

रमेश भट्टराईले *"सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय र विकास"* (२०६८) शीर्षकको लेखमा सांस्कृतिक अध्ययनको मूल आधार समाज र राजनीति हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । उनले अल्पसङ्ख्यक र पछि परेका वर्गको जीवन, समाज तथा सिर्जनामा तिनको हस्तक्षेप र चित्रण एवम् साहित्य र उत्पादनका बिचको सम्बन्धलाई हेर्ने हुनाले सांस्कृतिक अध्ययनको मूल प्रवृत्ति राजनीति नै हुने कुरा बताएका छन् ।

सञ्जीव उप्रेतीले **सिद्धान्तका कुरा** (२०६८) नामक समालोचना कृतिमा बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि प्रचलित हुँदै आएका समालोचना पद्धतिहरूको चर्चा गर्ने क्रममा सांस्कृतिक अध्ययनको उल्लेख गरेका छन् । उनले परम्परित समालोचनाले साहित्यिक कृतिको कला सौन्दर्यपरक मूल्याङ्कन मात्र गर्छ तर सांस्कृतिक अध्ययनले मूल्याङ्कनको त्यो आधारको राजनीतिक, आर्थिक परिप्रेक्ष्यमाथि नै प्रश्न गर्छ भनेका छन् । उनका अनुसार सांस्कृतिक अध्ययनले साहित्यलाई निरपेक्ष रूपमा मात्र नहेरी साहित्य र संस्कृतिका बिचमा रहेको दूरीलाई मेट्ने प्रयास गर्छ । उनले यस कृतिमा सैद्धान्तिक पक्षको विवेचना गर्ने सन्दर्भमा आवश्यकता अनुरूप नेपाली साहित्यका दृष्टान्तको प्रयोग र विश्लेषण गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक दृष्टिबाट समीक्षा गरिएको छ । उनले **अलिखित** उपन्यासलाई समाजका विभिन्न त्रासदीहरूको चित्रण गर्ने उपन्यासको दर्जा दिँदै उत्खनन टोली र विरहिनपुर गाउँको चर्चाका माध्यमबाट उपन्यासले कल्पना र वास्तविकताको मिश्रण गरी मायावी यथार्थवाद मार्फत् दरिलो सामाजिक व्यङ्ग्य कसेको उल्लेख गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले **रत्न बृहत् नेपाली समालोचना** (२०६८) मा प्रकाशित *"समसामयिक नेपाली उपन्यास : सांस्कृतिक र सीमान्तीय अध्ययन"* शीर्षकको लेखमा सांस्कृतिक अध्ययनका कोणबाट **अलिखित** उपन्यासको व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । उनले अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी उपन्यासकारका रूपमा ध्रुवचन्द्र गौतमलाई चिनाएका छन् । विस्तारयुक्त वर्णन र अप्रत्यक्ष कथन गौतमका उपन्यास लेखनको प्रस्तुतीकरण पक्ष बनेको उनको मूल्याङ्कन रहेको छ । यसउपन्यासमा अस्तित्वको कम र विसङ्गतिको बोध बढी रहेको तथा उपन्यासमा सत्ताको अनुकम्पा प्राप्त गरेका त्यस क्षेत्रका राजनीतिक सामाजिक एकाइहरू अघोषित र अवैधानिक शासन गर्न स्वतन्त्र छन् र आफ्नै जातिका अगुवाबाट समग्र समाज प्रताडित र सांस्कृतिक अर्थमा पनि प्रताडित छ भन्ने धारणा उनले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसउपन्यासमा प्रयुक्त प्रजातिगत सन्दर्भहरू निकै संवेदनशील रहेको, मूल धारबाट पाखा लगाइएका जातिहरूको उपन्यासमा उपस्थिति रहेको र सीमान्तीय व्यवहारको सूचना सजीव रूपमा प्रस्तुत भएको उल्लेख गरेका छन् ।

रमेश भट्टराईले *"सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू"* (२०६९) शीर्षकको लेखमा सांस्कृतिक अध्ययनको स्वरूपलाई स्पष्ट पारेका छन् । यस लेखमा उनले सांस्कृतिक अध्ययनले सत्तालाई नियन्त्रक एकाइ मान्ने हुनाले पछि परेका विविध समुदायको सत्तादमन र सत्ता सम्बन्धको अध्ययनबाट यसले सत्ताको प्रवृत्ति र प्रकृतिको वर्णन गर्न सक्छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

सञ्जीव उप्रेतीले *"सांस्कृतिक अध्ययन तथा आजको नेपाली साहित्य"* (२०७१) शीर्षकको लेखमा सांस्कृतिक अध्ययनले कुनै न कुनै रूपमा सीमान्तीकृत वा पछि परेका समूहहरूको अधिकारको पैरवी गर्छ र सांस्कृतिक अध्ययनकर्ताहरूको एउटा मुख्य चासो सीमान्तीकृतहरूका आवाजलाई समाजको मूल धारमा ल्याउनु हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनले **अलिखित** उपन्यासले नेपाली राष्ट्रियताबारे महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठाएको र तिनै प्रश्नहरू ध्रुवचन्द्र गौतमका पछिल्ला उपन्यासमा पनि टड्कारै देखिने गरेको बताएका छन् ।

उपर्युक्त पूर्वाध्ययनमा रहेका सामग्रीहरू ज्यादाजसो सैद्धान्तिक प्रकृतिका नै रहेका छन् । प्रायोगिक समालोचनाका दृष्टिले निकै कम सामग्री यहाँ प्राप्त भएको छ । सबै सामग्री उपन्यास विधाको अध्ययनसँग मात्र पनि सम्बद्ध छैनन् तर सांस्कृतिक अध्ययनबारे सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माणमा सहयोग पुग्ने भएकाले त्यस्ता सामग्रीहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको हो । गोविन्ददेव भट्ट, मनु ब्राजाकी, रत्नध्वज जोशी, बल्लभमणि दाहाल र राप्रउ पोखेलका लेखहरूमा संस्कृतिलाई मूलतः परम्परित रूपमै चिनाइएको छ भने विष्णु प्रभात,चैतन्य, ऋषिराज बराल, र निनु चापागाईले संस्कृतिलाई प्रगतिशील कोणबाट व्याख्या गरेका छन् । त्यसै गरी कृष्ण गौतम, गोविन्दराज भट्टराई र लक्ष्मण गौतमले उत्तर आधुनिक प्रवृत्तिका सापेक्षमा संस्कृतिलाई चिनाएको पाइन्छ । यसमा तारालाल श्रेष्ठ, अभि सुवेदी, रमेश भट्टराई र ताराकान्त पाण्डेका लेखहरू सांस्कृतिक अध्ययनको मान्यतासँग सम्बन्धित भएकाले केही उपयोगी देखिएका छन् । उपर्युक्त अध्ययनबाट नेपाली साहित्यमा सांस्कृतिक अध्ययन भर्खर प्रारम्भ हुँदै गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

प्रायोगिक सामग्रीका रूपमा गोविन्दराज भट्टराई,कृष्ण गौतम, ताराकान्त पाण्डेय, नेत्र एटम, सञ्जीव उप्रेती, रमेश भट्टरई र राजेन्द्र सुवेदीका समालोचनाहरू रहेका

छन् । यी मध्ये राजेन्द्र सुवेदी र सञ्जीव उप्रेतीका समीक्षा सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् । सुवेदी र उप्रेतीले **अलिखित** उपन्यासमा व्यक्त सांस्कृतिक पक्षबारे सङ्क्षिप्तमा व्याख्या गरेका छन् । ताराकान्त पाण्डेय र रमेशप्रसाद भट्टराईका लेखहरू सांस्कृतिक अध्ययनमै आधारित रहेकाले महत्त्वपूर्ण छन् । **अलिखित** उपन्याससँग सम्बन्धित नभए पनि तिनले सांस्कृतिक अध्ययनबारे धारणा बनाउन सहयोग गर्ने हुनाले ती अध्ययनलाई यहाँ समावेश गरिएको हो । अन्य सामग्रीहरू अन्य सन्दर्भमा गरिएका समालोचना र टिप्पणी भएकाले प्रत्यक्ष उपयोग नभए पनि अध्ययनका लागि सहयोगी भएका छन् ।

उपर्युक्त अध्ययनहरू हेर्दा सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक सामग्री केही भेटिए पनि **अलिखित** उपन्यासलाई प्रमुख आधार बनाएर सांस्कृतिक अध्ययन गरिएको पाइँदैन । जे जति अध्ययन गरिएको छ त्यो पनि त्यति सबल र पर्याप्त देखिँदैन । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा यही अभावको पूर्ति गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

पूर्वकार्यको समीक्षामा प्रस्तुत गरिएका सामग्रीलाई केलाएर हेर्दा मुख्यतः तिन किसिमका अध्ययनहरू भएका देखिन्छन् । सैद्धान्तिक पक्षमा केन्द्रित अध्ययनहरू, संस्कृतिका परम्परित अर्थ र मान्यतामा आधारित भई गरिएका अध्ययनहरू र सांस्कृतिक अध्ययनका नवीनतम मान्यतामा आधारित भई गरिएका अध्ययनहरू यहाँ रहेका छन् । यी तिन किसिमका अध्ययनहरूमध्ये तेस्रो किसिमका अध्ययनहरू अत्यन्तै सीमित र अपर्याप्त रहेका छन् । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा संस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भई अलिखित उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ जुन पूर्व अध्ययनभन्दा विस्तृत त छनै साथै यस अध्ययनले अलिखित उपन्यासमा अभिव्यक्त पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था, सत्ता शक्ति सम्बन्ध एवम् लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्थालाई बुझ्न चाहने बौद्धिक पाठक, जिज्ञासु वर्ग र विद्यार्थीलाई समेतसहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण छ ।

१.६ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध लेखनका क्रममा गरिएको सामग्री सङ्कलन र अपनाइएको शोधविधि यसप्रकार रहेको छ :

१.६.१ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध साहित्यिक अध्ययन भएकाले यसमा आवश्यक पर्ने सामग्रीका लागि पुस्तकालयको उपयोग गरिएको छ । त्यसैगरी ध्रुवचन्द्र गौतमको **अलिखित** उपन्यास शोध अध्ययनको आधारभूत सामग्रीका रूपमा रहेको छ। सांस्कृतिक अध्ययनका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक सामग्री, विभिन्न समालोचना कृति, अनुसन्धानात्मक पत्रिका, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, पत्रपत्रिका, लेख तथा टीकाटिप्पणीहरूलाई अध्ययनका क्रममा उपयोग गरिएको छ ।यसका साथै **अलिखित** उपन्यासका बारेमा भएका समीक्षा, खोज तथा अनुसन्धानलाई सहायक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

१.६.२सामग्री विश्लेषण विधि तथा अध्ययनको ढा‘‘चा

यस शोध कार्यमा समस्या कथनमा उल्लेख गरिएका शोध्य प्रश्नहरूको समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको एक निश्चित ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययनका लागि निर्माण गरिएको सामग्री विश्लेषणको ढाँचा यस प्रकारको रहेको छः

शोध प्रश्न ‘क’ को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको ढाँचा निम्नलिखित रहेको छः

क. **अलिखित** उपन्यासका पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध

- प्रभुत्वशाली वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्व,
- अधीनस्थ वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- जातीय अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध,
- वर्गीय अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध,
- लैङ्गिक अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध

- धार्मिक अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- उदीयमान वर्गको पहिचान प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- बौद्धिक वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध

शोध प्रश्न 'ख' को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको ढाँचा यस प्रकारको रहेको छ :

क. **अलिखित** उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध

- शक्ति निर्माणको प्रक्रिया
- शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध
- प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्व
- प्रभुत्वको अवस्था
- प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली
- प्रतिप्रभुत्वको अवस्था

शोध प्रश्न 'ग' को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणमा यस प्रकारको ढाँचाको उपयोग गरिएको छ :

क. **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

- सत्ता/शक्ति आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष
- वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष
- पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

उपर्युल्लिखित शीर्षक र उप शीर्षकमा आधारित रही **अलिखित** उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणलाई प्रामाणिक र तथ्यपरक बनाउन कृतिबाट आवश्यक पर्ने साक्ष्यहरू उद्धृत गरिएका छन् ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा समस्या कथनमा उल्लेख गरिएका शोध्य प्रश्नहरूको प्राज्ञिकसमाधान गर्न साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भएको हुनाले यहाँ केही निश्चित मान्यतालाई मात्र उपयोग गरिएको छ । त्यस्ता मान्यताहरूमा प्रतिनिधित्व,

पहिचान, प्रतिरोध, सत्ता, प्रभुत्व र लैङ्गिकता रहेका छन् ।यसका साथै विचारधारा र सङ्कथनको समेत सन्दर्भ र आवश्यकता अनुरूप यथास्थानमा उपयोग गरिएको छ ।

१.७ शोधको सीमा

सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत कृतिको विश्लेषण गर्दा विभिन्न आधारहरूको उपयोग गरिने हुनाले यो एउटा व्यापक क्षेत्र ओगटेको अध्ययन पद्धतिका रूपमा रहेको छ । त्यसैले एउटा शोध कार्यमा सबै आधारहरू र अध्ययनको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेट्न कठिन हुन्छ । अतः प्रस्तुत शोधमा ध्रुवचन्द्र गौतमको **अलिखित** उपन्यासलाई मात्र आधार बनाई त्यसमा अभिव्यक्त प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोध, शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । यही नै प्रस्तुत शोध अध्ययनको सीमा हो ।

१.८शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको रूपरेखा यस प्रकार रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोध परिचय

(यस परिच्छेदमा शोधको परिचय, शोध समस्या र उद्देश्य,सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधि, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, सीमा र रूपरेखालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।)

परिच्छेद दुई : साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा

(यस परिच्छेदमा संस्कृतिको अर्थ, संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का धारणा, संस्कृति र साहित्यको सम्बन्ध,सांस्कृतिक अध्ययन सुरु हुनाका कारणहरू, यसको प्रारम्भ र विकास, क्षेत्र र पद्धति तथा साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनकोढाँचाका रूपमा प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध, सत्ता, प्रभुत्व, लैङ्गिकता, विचारधारा र सङ्कथनको चर्चा गरिएको छ ।)

परिच्छेद तिन : **अलिखित** उपन्यासमा पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था

(यस परिच्छेदमा प्रभुत्वशाली, अधीनस्थ, उदीयमान, बौद्धिक तथा महिला वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ ।)

परिच्छेद चार :**अलिखित** उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध

(यस परिच्छेदमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, शक्ति निर्माणको प्रक्रिया,शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध तथा प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वको अवस्थाबारेविश्लेषण गरिएको छ ।)

परिच्छेद पाँच : **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्था

(यस परिच्छेदमा शक्ति वा सत्ता आधारित, वर्ग आधारित तथा पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन तथा त्यस विरुद्धको सङ्घर्षको अवस्थाबारे विश्लेषण गरिएको छ ।)

परिच्छेद छ : सारांश तथा निष्कर्ष

(यस परिच्छेदमा अध्ययनको सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।)

सन्दर्भ सामग्री सूची

परिच्छेद : दुई

साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढा''चा

२.१ विषय प्रवेश

संस्कृति शब्द भिन्न भिन्न विषय र सन्दर्भ अनुसार भिन्न भिन्न अर्थमा प्रयोग हुन सक्ने देखिन्छ । सामान्य दैनिक जीवनमा संस्कृति शब्दले एक खालको अर्थ वहन गरेको देखिन्छ भने समाजशास्त्र एवं मानवशास्त्रमा यसले अर्कै अर्थ बहन गरेको देखिन्छ । सामान्य व्यवहारमा संस्कृति भन्नाले रीतिस्थिति, चालचलन चाडपर्व, रहनसहन तथा जीवनशैली बुझिन्छ भने समाज अध्ययनको एउटा प्रमुख विषयका रूपमा समाजशास्त्रमा संस्कृति शब्द आर्थिएको पाइन्छ ।

पूर्वीय वाङ्मयमा प्रयुक्त संस्कृति शब्दका तात्पर्यमा पश्चिमी ज्ञान परम्परामा कल्चर शब्द प्रचलित देखिन्छ । सुरुमा रीतिरिवाज, चालचलन जस्ता सीमित अर्थमा प्रयुक्त संस्कृति शब्द खास गरी बिसौं शताब्दीको उत्तरार्धपछि व्यापक अर्थमा विस्तारित हुन थालेको देखिन्छ । यसपछि यस शब्दले कला, साहित्य, दर्शन, राजनीति, विज्ञान, आदि विभिन्न विषय क्षेत्रमा स्थान पाएको देखिन्छ । त्यसै गरी संस्कृति शब्दलाई स्थान, परिवेश, तथा समयका आधारमा समेत फरक ढङ्गले बुझ्ने गरिएकाले यसको अर्थमा निरन्तर विस्तार, परिष्कार, परिमार्जन तथा विविधता आएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य संस्कृतिको सामान्य अर्थको खोजी गर्नु नभएर पाश्चात्य ज्ञान परम्परामा देखापरेको सांस्कृतिक अध्ययनको अवधारणालाई प्रस्ट पार्नु हो तथापि यस परिच्छेदमा संस्कृतिको अर्थ, परिभाषा, स्वरूप र विशेषताको सामान्य चर्चा गरेर सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत अवधारणाहरूमाथि प्रकाश पारिएको छ ।

२.२ सांस्कृतिक अध्ययनका रूपमा संस्कृतिको अर्थ

सांस्कृतिक अध्ययन पाश्चात्य वाङ्मय वा चिन्तन परम्परामा देखापरेको हुनाले यससँग जोडिएर आउने संस्कृति शब्दलाई पश्चिमी कल्चर शब्दको पर्यायका रूपमा लिई त्यही तात्पर्यमा अर्थ्याउनु पर्ने हुन्छ । कल्चर शब्दको पनि प्राचीन र परम्परागत

अर्थबाट सांस्कृतिक अध्ययन अर्थिन सक्तैन । समय क्रमसँगै शब्दको अर्थमा आउने परिवर्तन संस्कृति शब्दका सन्दर्भमा समेत लागु हुन्छ । त्यसैले सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा कल्चर शब्दको अर्थ कसरी बदलिँदै आयो भन्नेबारे सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नु समीचिन ठहर्दछ ।

सांस्कृतिक अध्ययन पाश्चात्य समालोचना र चिन्तनको नयाँ सन्दर्भ हो । त्यसो हुँदा संस्कृतिको खास तात्पर्य पूर्वीय ज्ञान र चिन्तनबाट नअर्थिने देखिन्छ । प्राचीन ल्याटिन भाषाको 'कुल्टुरा' बाट विकसित यस शब्दले प्रारम्भमा रक्षा, पूजा, बालीनाली जस्ता अर्थ बुझाउँथ्यो । १६ औं शताब्दीमा यस शब्दलाई मानव विकासका तात्पर्यमा प्रयोग गर्न थालियो र यसले साहित्यमा रूपकको तात्पर्य पनि प्राप्त गऱ्यो । संस्कृतिलाई बौद्धिक, आध्यात्मिक र सौन्दर्यशास्त्रीय विकासको सामान्य प्रक्रिया, बौद्धिक क्रियाकलाप, अभ्यासहरू तथा जीवन पद्धतिको वर्णन गर्ने शब्दका रूपमा समेत लिइन्छ । संस्कृति शब्दको विकास र परिभाषालाई हेर्दा यसमा सबै विद्वान् र समालोचकका धारणा एकै किसिमका पाइँदैनन् । यसको अर्थ र यस सम्बन्धी मान्यताहरू समय अनुसार बदलिएका छन् त्यसैले यसको अर्थ जटिल छ भन्ने मानिन्छ ।

संस्कृतिका विविध अर्थ र तात्पर्य भए पनि सांस्कृतिक अध्ययन वा सांस्कृतिक समालोचनामा संस्कृति भन्नाले जीवनको समग्र पद्धति नै हो (भट्टराई, रमेश. २०६८ : ६२) । जीवनका पद्धति अन्तर्गत समाज र समाजका समुदायहरू पर्दछन् । त्यस आधारमा संस्कृति समाजका वर्ग, जाति, जनजाति, लिङ्ग, राष्ट्र, सबैको अध्ययन हो तापनि यसले मूलतः निम्न वर्ग, जनजाति, अपाङ्ग महिला लगायत समाजका पछिपरेका समुदायको अध्ययन गर्दछ । साहित्य र समालोचनाका सन्दर्भमा संस्कृति कृति वा पाठमा वर्णित दमित समुदायको अध्ययनमा केन्द्रित रहन्छ । यसको मुख्य रुचि जनसंस्कृति हो तापनि उच्च संस्कृतिलाई पनि आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक पहिचानका सन्दर्भबाट हेर्ने काम यसले गर्दछ ।

२.३ संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्का धारणा

संस्कृति के हो भन्ने बारेमाविभिन्न विद्वान्हरूले आ आफ्ना धारणा र मान्यता अघि सारेका छन् । संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषाबाट त्यसको

स्वरूपलाई बुझ्न सकिन्छ । रबर्ट विरस्टिङ (१९५९ : ८२९)ले संस्कृतिलाई एउटा मनुष्यबाट अर्को मुनष्यलाई, एउटा समाजबाट अर्को समाजलाई अलग्याउने आधारका रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसलाई एक जटिल सम्पूर्णताका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । त्यस्तै टायलर (१०७४ : ४) संस्कृतिलाई एक जटिल संचनाका रूपमा अर्थ्याउँछन् । उनका अनुसार संस्कृतिमा, ज्ञान, विश्वास,कला, आचार, कानुन, प्रथा लगायत अन्य आदत र क्षमताहरू पनि समाविष्ट हुन्छन् र मनुष्यले यसलाई समाजको सदस्य हुनुको नाताले प्राप्त गर्छ (गिरी, २०७० : १३) । प्रमोद कुमार नायर (२०११ : ४) ले संस्कृति शब्दको प्रयोग तिन सन्दर्भहरूमा गरिने कुरा बताएका छन् । उनका अनुसार संस्कृति शब्दको प्रयोग बौद्धिक, आत्मिक र सौन्दर्यात्मक विकासलाई देखाउन, जीवनको विशिष्ट शैलीलाई बुझाउन र बौद्धिक अभ्यासलाई जनाउन गरिन्छ ।

रेमन्ड विलियम्सले संस्कृतिको अर्थलाई मसिनोसँग अर्थ्याएका मात्र छैनन्, यसको विकासको जटिल प्रक्रिया समेतलाई अगाडि राखेका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनका संस्थापक विलियम्सका संस्कृति सम्बन्धी विचारहरूको सांस्कृतिक अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । विलियम्सले संस्कृतिलाई मनुष्य जीवनको एक महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा विश्लेषण गर्दै मनुष्य तथा मनुष्य समाजको निजता र विशिष्टता, उसको आत्मिक र बौद्धिक रूप तथा क्रियाकलापका रूपमा लिए र त्यसलाई समाजको विकास गर्ने एक प्रभावकारी तत्त्वका रूपमा उल्लेख गरे । आधार र अधिरचना सम्बन्धी विलियम्सका विचारमा संस्कृति आधारलाई प्रभावित गर्ने एक सक्रिय तत्त्व मात्र देखापर्दैन, संस्कृति स्वयंले आधारको ठाउँ लिन्छ । संस्कृति एक निर्णायक तत्त्व बन्छ । विलियम्स शक्ति सम्बन्धलाई प्रभावित गर्ने एक सक्रिय र प्रभावकारी तत्त्वका रूपमा संस्कृतिलाई लिन्छन् (गिरी, २०७० : १३) ।

क्लुकोहारे (१९४५ : ९७) ले जीवनका आन्तरिक र बाह्य तथा नैतिक अनैतिक व्यवहारलाई संस्कृतिका रूपमा चिनाएका छन् । उनका अनुसार संस्कृतिले मानवीय व्यवहारलाई निर्देशित गरेको हुन्छ । त्यसै गरी क्लिफर्ड जेराट (१९७३ : ८९) ले ऐतिहासिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका प्रतीकात्मक अर्थहरू, परम्परित धारणाहरूलाई संस्कृति भनेका छन् । मिल्नर र ब्रोबिट (२००३ : ७) ले संस्कृतिले प्रतीकात्मक विश्व निर्माण गर्ने सम्पूर्ण संस्था, मानव निर्मितिहरू र अभ्यासहरूलाई

निर्देशित गर्छ भनेका छन् । उनीहरूका अनुसार संस्कृतिमा कला र धर्म, विज्ञान र खेल, शिक्षा र आनन्द जस्ता कुराहरूसमेटिन्छन् ।

संस्कृतिसम्बन्धी उपर्युक्त धारणा र परिभाषालाई हेर्दा संस्कृति एक व्यापक सामूहिक परम्परा र त्यसको हस्तान्तरण पनि हो भन्न सकिन्छ । यो समयसँगै गतिशील हुन्छ र यस सम्बन्धी अर्थहरू निरन्तर फेरिँदै जान्छन् । पिँढीगत रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जाँदा नयाँ पिँढीको चिन्तन, शैक्षिक अवस्था र सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक जीवन पद्धति, आदिका कारण पुराना सांस्कृतिक मूल्यहरू फेरिँदै जान्छन् र नवीन सांस्कृतिक मूल्यहरूस्थापित हुँदै जान्छन् । यसरी संस्कृति एक गतिशील एवं जीवन्त तत्त्व हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

२.४ संस्कृति र साहित्यको सम्बन्ध

संस्कृति मानवीय जीवनको समग्रताको बोधक हो भन्ने कुरा यसको अर्थ र परिभाषाबाट बोध भइसकेको छ । यसबाट के पनि स्पष्ट हुन्छ भने जीवनका अरु सबै व्यवहारहरू यसैभित्र समेटिन्छन् । साहित्यलाई मान्छेको कलात्मक व्यवहारका रूपमा लिन सकिन्छ । यस अर्थमा साहित्यलाई पनि संस्कृतिकै एक अंगका रूपमा स्विकार्न सकिन्छ । साहित्यमा निश्चित समुदायको सांस्कृतिक जीवन नै अभिव्यक्त हुन्छ । साहित्यमा प्रकट हुने कुनै पनि जात जाति, तिनका चिन्तन र व्यवहार, सोच विचार, परम्परा सबै संस्कृति नैहुन् । जुन समाजमा संस्कृतिको स्वरूप जे जस्तो हुन्छ त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव साहित्यमा पर्ने गर्छ । त्यसैले समृद्ध सांस्कृतिक परम्परा रहेको समाजको साहित्य पनि समृद्ध नै हुन्छ । यसरी हेर्दा संस्कृति अङ्गी रूप हो र साहित्य त्यसैको एक अङ्ग हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । साहित्य संस्कृतिकै एक अङ्ग हुँदाहुँदै पनि संस्कृतिलाई जीवन्त बनाउने काम साहित्यले नै गरेको हुन्छ । उच्चस्तरको साहित्यिक कृतिले आफ्नो समयको सांस्कृतिक विरासतलाई युगौं युगसम्म पनि चिनाइराखेको हुन्छ । त्यसैले साहित्य संस्कृतिको सिर्जनात्मक प्रतिरूप मात्र होइन यो त संस्कृतिको संवाहक समेत हो । साहित्यमै संस्कृतिका यावत् पक्षहरू प्रतिबिम्वित भई जीवन्त रूपमा रहिरहन्छन् । त्यसैले साहित्य संस्कृतिलाई चिरस्थायी तुल्याउने माध्यम पनि हो । प्रधान (२०५४ : १२३) ले साहित्यलाई सांस्कृतिक उद्बोधनकै साहित्यिक प्रतिरूप मानेका छन् ।

संस्कृति जस्तै साहित्य पनि सामूहिक अनुभूतिकै प्रतिरूप हो । साहित्य कुनै व्यक्तिद्वारा रचित भए पनि सिर्जनामा उसको वैयक्तिकताभन्दा सामाजिक जीवनकै अभिव्यक्ति ज्यादा पाइन्छ । समय अनुसार संस्कृतिको स्वरूप पविर्तन भएझैँ साहित्य पनि समय अनुसार बदलिन्छ । समाजबाट पृथक् रहेर जसरी संस्कृतिको अस्तित्व छैन त्यसै गरी साहित्य पनि समाजबाट अलग हुँदैन । यसरी संस्कृति र साहित्य दुवै समाजसँग नै सम्बन्धित हुन्छन् र सांस्कृतिक उत्पादनको एक महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा साहित्य रहेको छ । साहित्य समाजको समग्र सांस्कृतिक प्रभावसँग सम्पृक्त रहेर नै जीवन्त बनेको हुन्छ ।

२.५ सांस्कृतिक अध्ययन सुरु हुनाका कारणहरू

सन् १९५० पछि पश्चिममा स्थापित ज्ञान परम्परामाथि प्रश्न उठ्यो र सत्यको निरूपण गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै चिन्तनको विकास भयो । मानविकीका क्षेत्रमा समाजिक, राजनीतिक प्रभावको अध्ययन गर्ने प्रवृत्तिको विकास भयो । १९५० यताका अवधिमा युरोप र पछि अमेरिका र अन्य क्षेत्रमा पनि गैर युरोपियन र गैर अमेरिकीहरूको बसाइसराइँ बढ्यो । यसले गर्दा अभिजात्य संस्कृति त्यही रूपमा कायम रहन सकेन । बसाइसराइँका कारणले जीवन पद्धतिमा परिवर्तन आयो, संस्कृतिमा अन्तर्मिश्रण हुनाले अमेरिकी वा युरोपीय सांस्कृतिक शुद्धता बाँकी रहेन । सांस्कृतिक अन्तर्घुलनको यस स्थितिले द्रुत गतिमा सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनहरू देखा पर्न थाले । फलस्वरूप संस्कृति सम्बन्धी परम्परागत धारणामाथि प्रश्नहरू उठन थाले र नयाँ बहसहरू प्रारम्भ भए । यसले सांस्कृतिक अध्ययनमा नयाँ अध्यायको सुरुवात हुन पुग्यो ।

दोस्रो विश्वयुद्धपछि पश्चिमी समाजको सामाजिक सांस्कृतिक चिन्तन, आर्थिक र जीवनशैलीगत पद्धतिमा व्यापक फेरबदल आएको पाइन्छ । यसले बेलायतको सामाजिक जीवनमा पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसपछि बेलायतको अर्थतन्त्र पूर्ण रोजगारमुखी हुन पुग्यो । पर्याप्त रोजगारीका कारण श्रमिकहरू धनी बन्दै गए । उनीहरूमा क्रय शक्ति बढ्न गई उपभोग्य सामग्रीमा मात्र होइन शिक्षामा समेत पहुँच बढ्न गयो । श्रमिक जीवनमा आएका यस्ता परिवर्तनले संस्कृति सम्बन्धी परम्परित अवधारणालाई तोड्यो (ड्युरिङ, २०१२ : ४) । यसले सांस्कृतिक र राजनीतिक बहसमा प्रभाव पार्दै

गयो र संस्कृति सम्बन्धी युरोपेली एकात्मक प्रभुत्वको धारणामाथि प्रश्न उठाउँदै नयाँ बहसलाई अगाडि ल्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ ।

वर्तमान समाज द्रुत गतिमा परिवर्तन भइरहेको छ । विज्ञान र प्रविधिका अभूतपूर्व विकासले विश्वलाई नै एउटा साँगुरो गाउँमा परिणत गरिदिएको छ । यसको असर समाजको हरेक तह र तप्कामा परेको देखिन्छ । सञ्चारको तीव्र विकास र साइबरको फैलावटले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रभाव पारेको छ र यसको असर जीवनशैलीमा समेत परेको छ । इन्टरनेटको सञ्जाल, हातहातमा मोबाइल र वैदेशिक रोजगारीले नेपाली समाज समेत बजारीकरणबाट प्रभावित हुँदो छ र उपभोक्तावादी संस्कृतिको अनुयायी बन्दै छ । यस्तो अवस्थामा विलासी मानिने वस्तुको उपभोग गर्नेमा सम्पन्न वर्ग मात्र होइन, विपन्न र निम्न आर्थिक अवस्था भएका नेपाली समेत अगाडि देखिएका छन् । यसबाट परम्परागत रूपमा मानिँदै आएको सम्पन्न वर्गको संस्कृति र विपन्न वर्गको संस्कृतिको भेद हट्तै गएको देखिन्छ । फलस्वरूप संस्कृति सम्बन्धी परम्परागत मान्यताले अहिलेको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न नसक्ने र यसलाई नवीन सांस्कृतिक मान्यताका आधारमा व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था देखा पर्दछ । यसरी बदलिँदो विश्वपरिस्थितिलाई नयाँ ढङ्गले अध्ययन गर्नका लागि सांस्कृतिकअध्ययनको आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ(ज्ञवाली, २०७०-७१ : १९) ।

युरोपमा अठारौँ शताब्दीदेखि सभ्य संस्कृति र असभ्य संस्कृतिको भेदको शृङ्खला सुरु भएको र सम्भ्रान्त संस्कृतिलाई उच्च र अन्य संस्कृतिलाई अर्थहीन व्यवहारका रूपमा लिन थालिएको पाइन्छ । यही परम्पराका विरुद्ध निम्न संस्कृतिलाई मूल स्थान दिनका लागि सांस्कृतिक अध्ययनको प्रारम्भ भएको भन्ने मान्यता पनि रहेको छ (भट्टराई, राजन. २०६८ : २९) । बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा उच्च र निम्न दुवै किसिमका संस्कृतिको अध्ययन गर्न थालिएको पाइन्छ । खास गरी मूल धारको संस्कृतिकारूपमा उच्च संस्कृति रहेको र त्यसको विपरीत धारका रूपमा सीमान्त, अल्पसङ्ख्यक, नारी, जनजाति आदिका संस्कृतिलाई महत्त्व दिई फरक सांस्कृतिक धारलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ । त्यसैले पुरातन सम्भ्रान्त संस्कृतिको विरोध स्वरूप सांस्कृतिक अध्ययन आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ ।

सांस्कृतिक चिन्तनका कोणबाट साहित्यको अध्ययन गर्ने पद्धतिको सुरुवात बेलायतबाट भएको हो । संस्कृतिलाई सामाजिक, आर्थिक राजनीतिक पक्षसँग जोडेर समग्र मानवीय व्यवहारकै रूपमा अर्थ्याउँदै रिचार्ड होगार्ट, रेमन्ड विलियम्स लगायतका बुद्धिजीवीले सांस्कृतिक अध्ययन सम्बन्धी अवधारणा विकसित गरेका हुन् । यो साहित्यलाई परम्परागत विधाशास्त्रीय मान्यताका आधारमा हेर्ने पद्धति विरुद्ध देखापरेको चिन्तन हो । यस अर्थमा यसलाई साहित्यिक अध्ययनमा देखापरेको वैकल्पिक धार भन्न सकिन्छ । यसले कुनै एक निश्चित मान्यताभित्र कैद नभई नयाँ नयाँ सामाजिक दृष्टिकोणका आधारमा साहित्यको विश्लेषणमा रुचि राख्दछ । त्यसैले साहित्यलाई हेर्ने परम्परित धारका विरुद्ध नवीन चिन्तनका रूपमा सांस्कृतिक अध्ययन आरम्भ भएको देखिन्छ ।

बेलायतमा सांस्कृतिक अध्ययनको परम्परा विकसित हुनुमा त्यस समयको सामाजिक आर्थिक अवस्था पनि एउटा कारकका रूपमा रहेको थियो । सन् १९५० को दशकको अन्त्यतिर बेलायतमा बेरोजगारी र गरिबी बढ्दो अवस्थामा पुग्यो । यसबाट श्रमिक वर्गको जीवन झन् कठोर बन्यो भने सुविधाका साधनहरूको उत्पादन बढ्नाले सांस्कृतिक उद्योग पनि फस्टायो । यस्तो अवस्थामा सबैभन्दा ठूलो समस्यामा श्रमिक वर्ग नै परेको थियो र राजनीतिक प्रश्न प्रमुख रूपमा उपस्थित थियो । राजनीति र पहिचानका दृष्टिले महत्त्व राख्ने मजदुर वर्गको उपेक्षा हुँदा परम्परागतराष्ट्रवादी संस्कृतिको मात्र चर्चा भयो र श्रमिक वर्ग र पहिचान जस्ता कुराहरूमहत्त्वहीन हुन पुगे । यस्तो अवस्थामा विलियम्स, रिचार्ड होगार्ट र इ.पी. थम्पसनले सांस्कृतिक अध्ययनका विषयलाई राजनीतिक प्रश्नका रूपमा उठाए (भट्टराई, २०६९ : ६८) ।

२.६ सांस्कृतिक अध्ययन : आरम्भ र विकास

सांस्कृतिक अध्ययन बिसौं शताब्दीमा देखा परेको चिन्तन हो । भूमण्डलीकरण, विश्वव्यापीकरण, विश्वव्यापी बसाइसराइँ, सांस्कृतिक सम्मिश्रण, एवं सांस्कृतिक विलय जस्ता पक्षहरूले संसारलाई प्रभावित गर्न थालेपछि सांस्कृतिक अध्ययन सम्बन्धी अर्वधारणा देखा परेको हो । सांस्कृतिक अध्ययनको विकाससन् १९५० को मध्येबाट सुरु भएपनि १९६० को दशकमा यसले छुट्टै अनुशासनका रूपमा महत्त्व पायो । १९५० र ६० का दशकमा बेलायती अध्येताहरू रिचार्ड होगार्ट, रेमन्ड विलियम्सले सांस्कृतिक

अध्ययनलाई सैद्धान्तिकीकरण गर्ने कार्य गरे । उनीहरूका लेखन सुरुदेखि नै विद्यालय र कलेजमा समेत स्वीकार्य भए (भट्टराई, २०६९ : ६८) ।

बेलायतको बर्मिङ्घम विश्वविद्यालयमा सन् १९६४ मा **समकालीन सांस्कृतिक अध्ययनको केन्द्र**(Center for Contemporary Cultural Studies - cccs) को स्थापना भएपछि सांस्कृतिक अध्ययनको प्रारम्भ भएको हो । रिचार्ड होगार्ड, रेमन्ड हेन्री विलियम्स, एडवार्ड पाल्मर थम्पसन, स्टुवार्ट हल ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनका प्रवर्तकहरू थिए । बेलायतका बौद्धिक वर्गका रूपमा परिचित यी विद्वान्‌हरूले खोलेको यो केन्द्र नयाँ अनुशासनको खोजी, सांस्कृतिक अध्ययन र बौद्धिक बहस गर्ने थलोका रूपमा देखियो । सांस्कृतिक अध्ययनको उद्देश्य सहित यसको स्थापना भएकाले यसलाई ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन भनियो । स्टुवार्ट हलको नेतृत्वमा स्थापित यस केन्द्रले सांस्कृतिक अध्ययनलाई शिक्षा, लैङ्गिक अध्ययन, समुदायको अध्ययन, श्रमिक वर्गको अवस्थासम्म पुऱ्याउँदै मूलतः वर्गीय पक्षको अध्ययनमा जोड दिन कार्य गऱ्यो । यहाँबाट नै सांस्कृतिक अध्ययन एउटा राजनीतिक परियोजनाका रूपमा स्थापित भयो र विचारधारा, वर्ग र पहिचानलाई केन्द्रीय विषय मान्दै त्यसको खोजीमा केन्द्रित भयो (भट्टराई, २०६९: ६८) ।

रिचार्ड होगार्ट, रेमन्डविलियम्स र स्टुवार्ट हल तिनै जना अङ्ग्रेजी साहित्यका विद्यार्थी थिए र तिनै जनाले प्रौढ सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा काम गरेका थिए । साहित्यका सन्दर्भबाट सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका यिनीहरूले सन् १९५० र ६० को दशकमा श्रमिक वर्गको संस्कृतिको अध्ययन गरेर सांस्कृतिक विश्लेषणको सिद्धान्तलाई अघि बढाए । इ.पी. थम्पसनले चाहिँ इतिहासलाई हेर्ने नयाँ पद्धतिको विकास गरे । उनले इतिहास अध्ययनको परम्परागत पद्धतिका विरुद्ध विद्रोह गरे र जीवित संस्कृतिको अध्ययन गर्दै वर्गरुचि अनुरूपको श्रमिक वर्गको इतिहास लेख्दै संस्कृति आफैँ सङ्घर्ष र वर्गीय परम्पराको द्योतक भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरे । **द मेकिङ अफ द इङ्लिस वर्किङ क्लास** (१९६३) उनको महत्त्वपूर्ण अध्ययन हो । त्यसै गरी विलियम्सका दुई पुस्तक **कल्चर एन्ड सोसाइटी १७८०-१९५०** (सन् १९५८) र **द लङ रिभोल्युसन** (सन् १९६१) सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण छन् । **कल्चर एन्ड सोसाइटी**मा उनले सन् १७८० देखि १९५० सम्मको संस्कृतिको विकासलाई प्रस्तुत

गरेका छन् । उनले यसमा संस्कृतिलाई व्यापक सामाजिक र विचारात्मक सन्दर्भबाट व्याख्या गरेका छन् । **द लङ रिभोल्युसन**मा उनले आधुनिकता, लोकतान्त्रिक आन्दोलन, औद्योगिक, क्रान्ति र सञ्चारले ल्याएको क्रान्तिको चर्चा गरेका छन् । यी दुवै पुस्तकका निष्कर्षहरूमा संस्कृतिलाई बौद्धिकताको एउटा अङ्ग र काल्पनिक कार्यका रूपमा मात्र परिभाषित नगरी जीवन पद्धतिका रूपमा समेत परिभाषित गर्ने कार्य गरिएको छ (भट्टराई, २०६९ : ६९) ।

सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा रिचार्ड होगार्टको **द युजेज अफ लिटरेसी** (सन् १९५८) लाई पनि महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ । यो उनको आफ्ना अनुभूतिहरू समेटिएको पुस्तक हो । यस पुस्तकको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति के हो भने होगार्टले श्रमिक वर्ग, लोकप्रिय संस्कृति, छिमेकीका सामाजिक अभ्यास तथा क्रियाकलापहरू, पारिवारिक सम्बन्ध जस्ता कुरा यसमा समेटेका छन् । साथसाथै यसमा श्रमिक क्लब, सार्वजनिक गृह, म्यागजिन र खेलकुद जस्ता सार्वजनिक संस्कृतिका विविध पक्षको अन्तरसम्बन्धलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । उनले यस पुस्तकमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरेका छन् जुन सांस्कृतिक उत्पादनको वृहत् क्षेत्रभित्र समेटिने गीत, सङ्गीत, अखबार, लोकप्रिय आख्यान आदिको विश्लेषणका लागि पनि सहयोगी हुने देखिन्छ (टर्नर २००३ : ३९) ।

ब्रिटिस समाजको इतिहास लेखन, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, नृतत्त्वशास्त्र सँगसँगै लोकप्रिय संस्कृति, समूह तथा उपसंस्कृतिको खोजीमा इ.पी. थम्पसनको **द मेकिङ अफ द इङ्लिस वर्किङ क्लास**को गहिरो योगदान रहेको मानिन्छ । थम्पसन मार्क्सवादी विचारधाराको पृष्ठभूमिबाट आएका भए पनि उनी संस्कृतिको निर्माणमा आधार र अधिरचना सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोणसँग सहमत थिएनन् (गिरी,२०७० : २१) । उनी जीवन्त संस्कृति र वस्तुगत अभ्यासलाई महत्त्व दिन्छन् । विलियम्स र थम्पसन दुवैले संस्कृतिलाई एक जीवन्त क्रियाकलाप मानेका छन् । तर दुवैमा केही भिन्नता पनि छ । विलियम्स संस्कृतिलाई जीवनको समग्रता ठान्छन् । थम्पसनका विचारमा संस्कृति जीवनको सङ्घर्ष हो । विलियम्स समाजमा रहने अनेक संस्कृतिलाईस्वीकार गर्दागर्दै पनि समग्रमा यसलाई हेर्न खोज्दछन् भने थम्पसनको सांस्कृतिक दृष्टि अधिकतः श्रमिक वर्गमाथि केन्द्रित रहेको बुझिन्छ । त्यसैले थम्पसन

संस्कृतिलाई लोकप्रिय वा जनताको संस्कृतिका रूपमापरिभाषित गर्छन् (टर्नर, २००३ : ५६) ।

मूलतः सांस्कृतिक अध्ययन भनेको संस्कृतिको अध्ययन नै हो तर यो संस्कृति परम्परागत अर्थभन्दा भिन्न र व्यापक अर्थमा प्रयुक्त छ । यसभित्र इतिहास, राजनीति, साहित्य, समाजशास्त्र आदि सबैक्षेत्र समेटिन्छन् । त्यति मात्र नभएर यसमा ज्ञान विज्ञानका अनेक विधाहरू समेटिन आउँछन् । सन् १९६४ मा रिचार्ड होगार्टको नेतृत्वमा **सेन्टर फर कन्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिज**को स्थापना भएपछि संस्कृतिलाई समाजशास्त्रीय दृष्टिले मात्र नहेरी लैङ्गिकता, वर्गीयता, जातीयता, जातीय सीमान्तीयता आदि अनेक दृष्टिबाट हेर्नुपर्ने मान्यताको विकास भएको पाइन्छ (ज्ञवाली, २०७०-७१ : २३) । यसले संस्कृति सम्बन्धी परम्परागत धारणाबाट टाढा पुऱ्यायो र संस्कृतिलाई सामाजिक आर्थिक जस्ता समाजका अन्य क्षेत्रसँग जोडेर अध्ययन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जनागरिदियो । संस्कृतिको परम्परागत अध्ययनमा संस्कृतिलाईआर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक सन्दर्भभन्दा भिन्न राखेर हेरेको पाइन्छ । तर सांस्कृतिक अध्ययनमा राजनीति, समाज, वर्ग, जाति आदिका आधारमा संस्कृतिलाई चिनाइएको हुन्छ ।

बेलायतमा **सेन्टर फर कन्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिज**को स्थापनापछि नै सांस्कृतिक अध्ययनको प्राज्ञिक परम्परा विकसित भएको मानिन्छ तर यसअघि नै फ्राङ्कफुर्ट स्कुलका अध्येताहरूले समाजलाई हेर्ने विविध दृष्टिकोणको विकास गरेको पाइन्छ । त्यसैले संस्कृतिको अध्ययनका सन्दर्भमा फ्राङ्कफुर्ट स्कुलको भूमिका समेत महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । फ्राङ्कफुर्ट स्कुल मार्क्सवादी प्राज्ञिक व्यक्तित्वहरूको समूह हो । यिनीहरू सन् १९२३ देखि १९८० को दशकसम्म क्रियाशील रहेको पाइन्छ (ज्ञवाली, २०७०-७१ : २४) । दोस्रो विश्वयुद्धपछि यस परम्परामा नव मार्क्सवादीहरूको प्रभाव बढ्दै गएको देखिन्छ । फ्राङ्कफुर्ट स्कुलका चिन्तकहरू मार्क्सवादी भएर पनि आधार र अधिरचना सम्बन्धी मार्क्सवादी चिन्तनका विपक्षमा देखिन्छन् । यिनीहरूले अर्थलाई आधार र अन्य पक्षलाई अधिरचना मान्ने परम्परित मार्क्सवादी चिन्तनप्रति आलोचनात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । सन् १९३० देखि फ्राङ्कफुर्ट स्कुलले संस्कृति र आमसञ्चार अध्ययन गर्ने एउटा त्यस्तो आलोचकीय र अन्तर्विधात्मक

दृष्टिकोणको विकास गऱ्यो जहाँ सञ्चारको अर्थ राजनीति, पाठात्मक कृतिको विश्लेषण, आमसञ्चार तथा संस्कृतिमा सामाजिक र विचारधारात्मक प्रभाव जस्ता कुराहरू संश्लेषित थिए (ज्ञवाली, २०७०-७१ : २५) । अन्य उपभोग्य वस्तुझैँ संस्कृतिको पनि व्यापारिक दृष्टिले उत्पादन र वितरण हुन थालेपछि उनीहरूले सांस्कृतिक उद्योग भन्ने धारणाको विकास गरेको पाइन्छ । यसले बृहत् उत्पादनसँगै संस्कृतिलाई जोडेर हेर्न सहयोग पुऱ्यायो । फ्राङ्कफुर्ट स्कुल तत्कालीन समाज र संस्कृतिको विश्लेषणमा उपयोगी देखिन्छ किनकि यसले तत्कालीन समाजको सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थालाई अन्तर्सम्बन्धित तुल्याएर अध्ययन गर्नु पर्ने अवधारणा अगाडि सारेको पाइन्छ ।

पछिल्लो समय संसारमै सञ्चार तथा प्रविधिको विकास तीव्रतम रूपमा भएको पाइन्छ । प्रविधिको यस किसिमको विकासबाट मानव जीवन तीव्र रूपले प्रभावित भइरहेको छ र मानवीय संस्कृतिमा समेत त्यसले असर पुऱ्याइरहेको छ । अहिले संस्कृतिको कुरा गर्दा प्रविधिबाट अलग संस्कृतिको कुरै गर्न सकिन्न । संस्कृतिका अध्येताहरूले पनि प्रविधिसँग अन्तर्घुलित रहेको संस्कृतिको नै चर्चा गरेको पाइन्छ । फ्राङ्कफुर्ट स्कुलका एड्रोनो, लावेन्थल जस्ता अध्येताहरूले संस्कृतिलाई प्रविधि र अन्य पक्षसँग जोडेर हेरेको पाइन्छ । एड्रोनोले लोकप्रिय सङ्गीत, लावेन्थलले लोकप्रिय साहित्य र पत्रपत्रिका, हेर्जोगले रेडियो शृङ्खला नाटकको अध्ययन गरेको पाइन्छ(ज्ञवाली, २०७०-७१ : २५) । यी अध्ययनहरू समाज, आम संस्कृति र सञ्चारबारे गरिएका प्रथम आलोचनात्मक अध्ययन मानिन्छन् । रिचार्ड होगार्ट, रेमन्ड विलियम्स र इ. पी. थम्पसनको बिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । सन् १९५० र ६० को दशकमा उनीहरूले पुरानो श्रमिक वर्गको संस्कृति, र नयाँ संस्कृतिका बारेमा निकै चासोपूर्वक अध्ययन गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनीहरूले सांस्कृतिक उद्योगको विरोध गर्दै श्रमिक संस्कृतिको पक्षमा आवाज उठाएका छन् । थम्पसनले श्रमिक वर्गको सङ्घर्षको इतिहासको चर्चा गरेका छन् भने विलियम्सले पूँजीवादी असमानता विरुद्ध श्रमिक वर्गीय सङ्घर्षको पक्ष लिएको देखिन्छ । यसरी उनीहरूले सांस्कृतिक अध्ययनलाईश्रमिक संस्कृतिसँग जोडेर अगाडि बढाएको देखिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा सांस्कृतिक उत्पादनको विश्लेषण गर्ने धारणाको विकास **सेन्टर फर कन्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिज**को स्थापना भएपछि भएको हो । यसै क्रममा नै सामाजिक अध्ययनको प्रक्रिया अगाडि बढेको हो र सामाजिक वर्ग, लैङ्गिकता र जातीय संस्कृतिलाई केन्द्रमा राखेर सांस्कृतिक अध्ययनको प्रक्रिया अगाडि बढेको हो । त्यसै गरी सञ्चार संस्कृतिले सामाजिक संस्कृतिको विकासमा खेलेको भूमिकाको पनि अध्ययन भएको पाइन्छ । सांस्कृतिक अध्येताहरूले समाचार पत्र, रेडियो, टेलिभिजन, सिनेमा तथा अन्य लोकप्रिय संस्कृतिको अध्ययन गरी यसबाट सांस्कृतिक जीवनमा देखापर्ने असर र परिवर्तनको समेत अध्ययन गरेको देखिन्छ । सन् १९८० को दशकसम्म ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन श्रमिक वर्गीय संस्कृतिको अध्ययन मार्फत् मार्क्सवादतर्फ नै ज्यादा झुकेको पाइन्छ । यस क्रममा यस अवधिमा आल्थुसर र ग्राम्सीको विचारको प्रभाव ज्यादा देखिन्छ ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा श्रमिक समाजमा आम संस्कृतिको प्रभावका बारेमा महत्त्वपूर्ण अध्ययन भएको पाइन्छ । उपभोक्ता वा मिडिया संस्कृतिले पूँजीवादी प्रभुत्वको नयाँ स्वरूप निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्येताहरूको निष्कर्ष रहेको छ । पुँजीवादी समाजमा संस्कृति एक विपरीत शक्तिका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई फ्राङ्कफुर्ट स्कुल र ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन दुवैले महत्त्व दिएको देखिन्छ । ब्रिटिस अध्ययनले मिडिया संस्कृति, श्रोताका धारणा, व्याख्या आदिलाई विरोधी आन्दोलनको रूपमा महत्त्व दिएको देखिन्छ भने फ्राङ्कफुर्ट स्कुलले प्रभुत्वशाली संस्कृतिका विरुद्ध विचारधारात्मक दबाबको रूपमा लिएको देखिन्छ । ब्रिटिस परम्पराले श्रमिक वर्गको गतिशील संस्कृतिलाईमहत्त्व दिँदै उपसंस्कृतिलाई पुँजीवादी प्रभुत्वको विरोधी शक्तिका रूपमा लिएको देखिन्छ । फ्राङ्कफुर्ट स्कुलभन्दा भिन्न रहेर ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनलेयुवा संस्कृतिलाई केन्द्रको विपरीत शक्तिका गतिशील स्वरूपका रूपमा अध्ययन गर्नेतर्फ झुकाव राख्यो । युवा संस्कृतिको अध्ययन मार्फत ब्रिटिस परम्पराले संस्कृतिले कसरी पहिचानको राजनीतिलाई गति दिन्छ भन्ने कुरालई प्रस्तुत गऱ्यो (ज्ञवाली, २०७०-७१: २७) ।

समाजमा विविध सांस्कृतिक रूपहरू हुन्छन् र त्यसमा कुनै एक संस्कृति केन्द्रमा रहेको हुन्छ । त्यो केन्द्रमा रहेको संस्कृतिले समाजको शक्ति आफूमा केन्द्रित गरेको

हुन्छ । केन्द्रभन्दा बाहिर रहेको सांस्कृतिक रूप र मान्यताहरूको पनि कुनै न कुनै रूपमा केन्द्रीय संस्कृतिसँग सम्बन्ध र साइनो रहेको हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनले यही केन्द्रमा रहेको सांस्कृतिक व्यवहार र शक्तिसँग परिधीय संस्कृतिको सम्बन्धलाई हेर्ने काम गर्छ अर्थात् सांस्कृतिक अध्ययनको मूल अभीष्ट भनेको शक्ति सम्बन्धलाई अनावृत गर्नु हो र कसरी त्यस्तो शक्तिले संस्कृतिलाई आकार प्रदान गर्छ भन्ने कुराको पहिचान गर्नु हो । यस कारण यो सामान्य वा सोझो किसिमले संस्कृतिको अध्ययन मात्र होइन, संस्कृतिको निर्माणमा सक्रिय विविध सन्दर्भहरू र त्यस प्रकारको संस्कृति निर्माणको कारणको समेत अध्ययन हो । यसले सांस्कृतिक अध्ययनमा संस्कृति अध्ययनको वस्तु र राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक आदि कार्य र आलोचना जस्ता दुई रूपमा देखिन आउँछ (पाण्डेय, २०६८: २) ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनले अन्तर्विधात्मक अध्ययनको अवधारणामा जोड दिएको पाइन्छ । यसले संस्कृतिको विश्लेषण गर्दा त्यसको उत्पादन, वितरण र ग्रहण जस्ता कुरामा जोड दिएको देखिन्छ । स्टुवार्ट हलले सञ्चारले कसरी अर्थको उत्पादन गर्छ, ती अर्थहरू कसरी सञ्चारित हुन्छन् समाजले त्यसलाई कसरी ग्रहण गर्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेका छन् । यसरी हेर्दा सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन र फ्राङ्कफुर्ट स्कुलका धारणाकेही मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । दुवैले मिडिया संस्कृतिको प्रभावलाई महत्त्वका साथ हेरेका छन् र दुवैले संस्कृतिलाई विचारधाराको रूपमा स्वीकार गरेका छन् । सन् १९७० को दशकतिर सांस्कृतिक अध्ययनमा संस्कृतिलाई हेर्ने नयाँ अवधारणा विकसित भएको पाइन्छ । यस क्रममा साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रीय मूल्यलाई विषयवस्तु, मूल्य, शक्ति जस्ता विविध पक्षले विस्थापित गरेको हुनाले सोही अनुरूप साहित्यको विवेचना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता अघि सारेको पाइन्छ । यहाँसम्म आइपुग्दा सांस्कृतिक अध्ययनभित्र ज्ञान, शक्ति, मूल्य, पहिचान जस्ता कुरा समावेश भएका पाइन्छन् (ज्ञवाली, २०७०-७१ : २८) ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनले आल्थुसरको संरचनावादी मार्क्सवाद, ग्राम्सीको वर्चस्व सम्बन्धी अवधारणा, पहिचान सम्बन्धी दृष्टिकोण र आन्दोलनहरूबाट प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ । ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनका संस्थापकहरूले संस्कृतिलाई वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि सन्दर्भहरूबाट हेर्दै सत्तातन्त्र र शक्ति संरचनामा

संस्कृतिले कसरी महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरेका छन् । ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन आफ्नो समयमा चलेका नयाँ सामाजिक आन्दोलनहरूबाट गहिरो गरी प्रभावित देखिन्छ र यसको सक्रियता राजनीतिक स्तरसम्म पाइन्छ । आरम्भमा नवमार्क्सवादी विचारहरूसहित ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययन अगाडि बढे पनि समय क्रममा यसमा उत्तर संरचनावादी विचार र पद्धतिहरू पनि भित्रिए ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनलाई बुझ्न आल्थुसरको संरचनात्मक मार्क्सवाद र ग्राम्सीको प्रभुत्व वा वर्चस्व सम्बन्धी अवधारणालाई समेत बुझ्न आवश्यक देखिन्छ । फ्रान्सेली संरचनावादी मार्क्सवादी आल्थुसर आधार र अधिरचना सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोणसँग सहमत थिएनन् । उनी आर्थिक आधारले अधिरचनालाई ऐतिहासिकतामा निर्धारित गर्छ र अधिरचनाले पनि आर्थिक आधारलाई निर्धारित गर्छ भन्थे । आर्थिक कारणले निर्धारित भइसकेपछि पनि चिजहरू अन्य कारणले पनि अतिनिर्धारित हुन्छन् भन्ने उनको दृष्टिकोण थियो(गिरी, २०७० : २१) । यसलाई आल्थुसरको अतिनिर्धारणको अवधारणाकारूपमा व्याख्या गरिन्छ । आल्थुसरले बहुकारणात्मकताको सिद्धान्तलाई पनि अगाडि सारेका छन् । उनका विचारमा विचारधारा आफ्नो भौतिक परिस्थितिका बारेमा मनुष्यले गरेको कल्पना हो र यसले यथार्थलाई प्रतिविम्बित गर्दैन । उनी विचारधारात्मक उपकरणका रूपमा विभिन्न संस्थाहरूले विभिन्न रूपमा काम गर्छन् भन्दै व्यक्ति वा चेतनाको निर्माणमा यिनको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको उल्लेख गर्छन् । विचारधारात्मक उपकरणहरूका माध्यमबाट बुर्जुवा वर्गले खास खास विचारधाराहरू, दृष्टिकोण र मूल्यलाई निरन्तर प्रक्षेपण र विस्तार गर्छ भन्ने आल्थुसरको दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । विद्यालय, धर्म, परिवार, कानुन, राजनीति, कला, खेलकुद, आदिलाई उनले विचारधारा विस्तारका उपकरणका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यिनै उपकरणहरूमार्फत जीवनका सबै गतिविधिलाई नियन्त्रित गरिन्छ र यसलाई स्वाभाविक रूपमा आत्मसात् गर्ने मनोविज्ञानको रचना गरिन्छ । यसरी आल्थुसर विचारधारात्मक उपकरणहरूले राज्यका सबै गतिविधिहरूप्रति समर्थन प्राप्त गर्नका निम्ति आम मानिसको मनोजगत्लाई अनुकूलित गर्ने कार्य गर्छ भन्छन् (गिरी, २०७० : २२) । उनले दमनका उपकरणहरूभन्दा विचारधारात्मक उपकरणहरू शासन व्यवस्थाको स्थायित्वका निम्ति बढी उपयोगी रहेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको दृष्टिकोण विचारधाराका सामग्रीहरूले अवचेतनका माध्यमबाट काम गर्छन् भन्ने रहेको छ ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा ग्राम्सीको वर्चस्व सम्बन्धी धारणा अर्को महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा रहेको छ ।प्रभुत्वशाली वर्गले प्रभुत्वका निम्ति कसरी वैधता प्राप्त गर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा ग्राम्सीले वर्चस्व सम्बन्धी अवधारणालाई अगाडि सारेका हुन् । विचारधाराले कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुरालाई ग्राम्सीले आफ्नो वर्चस्व सम्बन्धी अवधारणामार्फत देखाएका छन् । उनले प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो वर्चस्वलाई कायम राख्न सहमति र बलप्रयोगको बाटोलाई प्रयोग गर्छ भनेका छन् (गिरी, २०७० : २३) । वर्चस्वसम्बन्धी ग्राम्सीको अवधारणा यही सहमति (Consent) सँग सम्बन्धित रहेको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो वर्चस्वको अक्षुण्णताका निम्ति वैधानिक रूपमै यस्तो सहमति निर्माण गर्छ जसलाई शासितहरू सहज, स्वाभाविक र वैध रूपमा लिन्छन् । उनीहरू जे गरिएको छ र गरिँदै छ त्यो हाम्रा निम्ति हो भन्ने ठान्छन् । यो कार्य शिक्षा, कानुन, सञ्चार माध्यम, विद्यालय, परिवार आदिका माध्यमबाट (भट्टराई, २०६९ : ५७) सहज रूपमा सम्पन्न गरिन्छ र गरिँदै आइएको छ ।

शासक वर्गले आफ्नो शासनको निरन्तरताका लागि जनताबाट सहमति लिन चाहन्छ । बलप्रयोगबाट उसले आफ्नो शासन व्यवस्था र विचारधारा टिकाउन सक्तैन त्यसैले सहमतिलाई अगाडि सार्छ र आफ्नो शासन व्यवस्था र समग्र संरचनालाई वैधता प्रदान गर्छ । यसका निम्ति शासक वर्गले आफ्नो विचारधारा, संस्कृति एवं मूल्यहरूमार्फत् कार्य गर्छ । उनीहरू आफ्नो विचारधारालाई आम मानिसको विचारधारामा परिवर्तन गर्न लागि पर्छन् । विचारधारात्मक रूपमा आम मानिसको वैचारिक र आत्मिक जगत्लाई आफ्ना हित र अभीष्टहरू अनुरूप कसरी अनुकूलित गरिन्छ भन्ने देखाउनु ग्राम्सीको वर्चस्व सम्बन्धी अवधारणाको मुख्य तात्पर्य हो (गिरी, २०७० : २३) । उत्पीडक वर्ग विचारधारात्मक उपकरणहरू मार्फत् आम मानिसमा एउटा यस्तो सामूहिक चेतना निर्माण गर्न चाहन्छ जसले उसलाई विरोधको सामना गर्नुपर्ने स्थितिबाट मुक्त गर्छ । ग्राम्सीले वर्चस्वको प्रणालीको अन्तर्यलाई स्पष्ट पार्दै यसको प्रतिरोधको कुरालाई पनि अगाडि सारेका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले अर्गानिक बुद्धिजीवीको अवधारणा अगाडि सारेका हुन् । समाजका जैविक बुद्धिजीवीहरूले वर्चस्वको यस प्रणालीलाई तोड्न योगदान दिनुपर्छ भन्ने ग्राम्सीको धारणा रहेको छ । ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा संस्कृति र शक्ति सम्बन्धका बहुविध आयामहरू खोल्न, समाजका विभिन्न श्रेणी, ती बिचका सम्बन्ध, एकले अर्कालाई पार्ने प्रभाव र उनीहरूबिचका

सम्बन्धमा भइरहने फेरबदलहरूलाई बुझ्न, पहिचान सम्बन्धी विभिन्न सङ्घर्ष र व्याख्याहरूलाई अर्थ्याउन, संस्कृति, वर्ग, लिङ्ग र जातिलाई परस्पर जोडेर हेर्न आल्थुसर र ग्राम्सीका अवधारणाहरूले सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा नारीवाद र प्रजातीय अवधारणाहरूले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । द्वितीय विश्युद्धपछिको ब्रिटेनमा नारी अधिकार सम्बन्धी प्रश्नहरू अत्यन्त मुखरित भएर देखापरेका थिए । नारी तथा जातीय प्रश्नहरूले राजनीतिक स्वरूप समेत ग्रहण गरेको देखिन्छ । मार्क्सवादका कतिपय प्रस्थापनाहरूसँग असहमति जनाउँदै आएका ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनका प्रवर्तकहरूले नारी र जातीय मुद्दाहरूलाई पनि आफ्नो अध्ययनको क्षेत्र बनाए । नारीवाद र प्रजातीय अवधारणाबाट उनीहरूले कतिपय कुराहरू ग्रहण गरे र त्यसलाई सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रमा लागु गरे । ब्रिटिस सांस्कृतिक अध्ययनमा नारीवादी र जातीय अवधारणाहरूले मात्र होइन लकँ, डेरिडा र अन्य उत्तरसंरचनावादी चिन्तकका विचारहरूले समेत प्रवेश पाएको देखिन्छ । यसै क्रममा सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रीय केन्द्रहरू पनि अगाडि आए । फ्रान्स, क्यानडा, अस्ट्रेलिया, भारत आदि मुलुकहरूमा आ-आफ्ना विशेषता सहित सांस्कृतिक अध्ययन आरम्भ भयो । समकालीन सांस्कृतिक अध्ययनमा उत्तर मार्क्सवादी, उत्तर आधुनिकतावादी विचारहरूले प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ (गिरी, २०७० : २५) । सांस्कृतिक अध्ययन ब्रिटिसबाट सुरु भएपनि हाल यो अन्य देशहरूमा पनि फैलिएको छ र सांस्कृतिक अध्ययनका नव नव केन्द्रहरू देखा पर्दै गइरहेका छन् । अमेरिकी सांस्कृतिक अध्ययन, क्यानेडियन सांस्कृतिक अध्ययन, फ्रान्सेली संस्कृतिक अध्ययन, अस्ट्रेलियाली सांस्कृतिक अध्ययन, भारतीय सांस्कृतिक अध्ययन जस्ता सांस्कृतिक अध्ययन केन्द्रहरू आ-आफ्नै विशेषता सहित विकसित भइरहेका छन् ।

२.७ सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र र पद्धति

सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र अत्यन्त व्यापक छ र यी व्यापक क्षेत्रहरूमा सांस्कृतिक अध्ययनका भिन्न पद्धतिहरू प्रचलित छन् । **सेन्टर फर कन्टेम्पोरोरी कल्चरल स्टडिज**ले महान् साहित्यको मात्र अध्ययन गर्दैन । यसले सबै प्रकारका संस्कृतिको अध्ययन गर्दछ । यसले महान् संस्कृति वा एकीकृत संस्कृतिको मात्र अध्ययन नगरी साहित्यका विविध पक्ष वा बहुल विचारधाराको अध्ययनलाई आफ्नो अध्ययनको क्षेत्र

बनाउँदछ । यस अन्तर्गत वर्ग, लैङ्गिकता, जाति, जनजाति, राष्ट्रियता आदि जस्ता भिन्न भिन्न क्षेत्रको साहित्यिक कृतिमा कसरी चित्रण भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ ।

सांस्कृतिक अध्ययनको एक निश्चित परिभाषित क्षेत्र रहेको देखिँदैन । विविध विषय र क्षेत्रलाई समेटेको हुनाले नै यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक हुन पुगेको हो । प्रारम्भमा यसको अध्ययन क्षेत्र सीमित रहे पनि हाल यसको क्षेत्र निकै विस्तारित भएको छ । ज्ञानको यस्तो कुनै क्षेत्र छैन जसलाई सांस्कृतिक अध्ययनले आफ्नो अध्ययनको विषय नबनाएको होस् । आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता, उत्तर औपनिवेशिकता, भूमण्डलीकरण, भूमण्डलीय संस्कृति, पहिचान, प्रतिनिधित्व, जातीयता, लैङ्गिकता, विचारधारा, राष्ट्र, सांस्कृतिक राजनीति, सांस्कृतिक नीति, लोकप्रिय संस्कृति, फेसन, उपभोग, साइबर कल्चर, मिडिया अध्ययन, टेलिभिजन, पाठ, दर्शक, डिजिटल मिडिया संस्कृति, वर्ण शंकर संस्कृति, सांस्कृतिक परिवर्तन आदि सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रहरू रहेका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनले संस्कृतिको अर्थ तथा उत्पादन र वितरण प्रणालीको विश्लेषण गर्ने भएकाले मूलतः यसै अनुरूप अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनले सांस्कृतिक वस्तुको निर्माणमा सँगसँगै रहने र कार्य गर्ने पाँचवटा आधारभूत तत्त्वहरूको अध्ययन गर्छ । यसलाई सर्किट अफ कल्चर को रूपमा लिइन्छ र व्याख्या गरिन्छ । यस्ता पाँचवटा आधारभूत तत्त्वहरूमा प्रतिनिधित्व, पहिचान, उत्पादन, उपभोग र नियन्त्रण पर्छन् (गिरी, २०७० : २७) । एउटा सांस्कृतिक वस्तु भन्नुको तात्पर्य यी पाँचवटै पक्षहरू समाविष्ट भएको वस्तु हो । प्रत्येक सांस्कृतिक वस्तुमा यी तत्त्वहरू परस्पर सम्बद्ध भएर बस्छन् र कार्य गर्छन् । यसलाई 'समायोजन' का रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनको एक निश्चित क्षेत्र नभए जस्तै यसको निश्चित पद्धति पनि छैन । यो अन्तर अनुशासनात्मक वा उत्तर अनुशासनात्मक रहेको हुँदा विभिन्न क्षेत्र र पद्धतिबाट यसले प्रभाव ग्रहण गरेको पाइन्छ । यसले विभिन्न ज्ञान शाखाहरूबाट पद्धति ग्रहण गरेको छ । त्यस्ता पद्धतिहरूमा मिडिया अध्ययन, सांस्कृतिक मानवशास्त्र, सङ्कथन विश्लेषण, लोकप्रिय संस्कृति आदि छन् । त्यसैगरी भाषा, विमर्श, पहिचान, नृजातीयता आदि क्षेत्र र पद्धतिबाट पनि यसले प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ । वाकर (

२०१२ : ३२) ले सांस्कृतिक अध्ययनका तीनवटा पद्धतिहरू रहेको उल्लेख गरेको गिरी (२०७० : २७) ले बताएका छन् । यस्ता पद्धति अन्तर्गत नृजातीय अध्ययन पद्धति, पाठात्मक पद्धति र ग्रहण पद्धति पर्दछन् । नृजातीय पद्धतिका अवधारणाहरू मानवशास्त्रबाट लिइएका र विकसित गरिएका पाइन्छन् । यो पद्धति स्थलगत अध्ययन र अनुभवहरूमा आधारित रहेको देखिन्छ । यो पद्धति संस्कृतिवादी मान्यतामा पनि आधारित रहेको छ । संस्कृतिवादी मान्यताले जीवनको केन्द्रमा संस्कृतिलाई देख्छ र यसको केन्द्रीय भूमिकालाई महत्त्व दिन्छ । यसले संस्कृतिलाई जीवनको सम्पूर्ण बाटोको रूपमा व्याख्या गर्छ र त्यसै अनुरूप ग्रहण पनि गर्नुपर्छ भन्छ । वस्तुतः नृजातीय पद्धतिमा स्थलगत अध्ययनलाई सबैभन्दामहत्त्व प्रदान गरिन्छ र यसलाई यस पद्धतिको आत्माका रूपमा उल्लेख गरिन्छ । पाठात्मक पद्धति, सङ्केत, सङ्कथन सिद्धान्त र विनिर्माणवादमा आधारित रहेको छ । यस पद्धतिमा पाठलाई सङ्केतहरूको व्यवस्थाका रूपमा लिइन्छ र त्यसका अर्थहरूलाई सङ्केतहरूका माध्यमबाट फुकाउने कार्य गरिन्छ । सङ्केत विज्ञानका अनुसार पाठहरू सङ्केतहरूका व्यवस्थित संरचना हुन् । व्यवस्थित रूपमा संरचित यिनै सङ्केतहरूले पाठहरू मार्फत् अर्थहरूको निर्माण गर्छन् । पाठहरू निर्जीव सङ्केतहरूका व्यवस्था होइनन् । यस्ता पाठहरूमा विचारधारा मूल्य, सन्देश, आदि रहेका हुन्छन् । यिनलाईसङ्केतहरूका माध्यमबाट फुकाउने कार्य पाठात्मक पद्धतिमा गरिन्छ । वाकरका अनुसार ग्रहण पद्धतिमा दर्शक पाठकहरूद्वारा पाठहरूका माध्यमबाट अर्थहरूलाई ग्रहण गर्ने कार्य गरिन्छ । पाठक वा दर्शकहरूले अर्थहरू ग्रहण गर्दा त्यसमा आफ्ना प्रतिक्रियाहरू पनि व्यक्त हुन्छन् । ग्रहण एक निष्क्रिय होइन सक्रिय क्रियाका रूपमा रहन्छ । ग्रहणको प्रक्रियामा पाठहरू अर्थको निर्माणकर्ताका रूपमा रहन्छन् र त्यसलाई आफ्ना सन्दर्भहरूमा अर्थ्याउँछन् (गिरी, २०७० : २७) ।

२.८ सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्य

सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिले वाङ्मयका विभिन्न शाखाहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ । साहित्य पनि वाङ्मयको एउटा शाखा भएको हुँदा सांस्कृतिक अध्ययनका विभिन्न अवधारणाका आधारमा साहित्यको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनको स्वरूप अलि बढी राजनीतिक छ त्यसैले साहित्यको सांस्कृतिक

अध्ययन गर्नु भनेको साहित्यमा व्यक्त सामाजिक राजनीतिक पक्षको अध्ययन गर्नु पनि हो । सांस्कृतिक अध्ययनले साहित्यलाई राजनीतिक सामाजिक चेतना र शक्ति सम्बन्धको अभिव्यक्ति मान्ने हुनाले साहित्यमा अभिव्यक्त राजनीतिक सामाजिक, आर्थिक पक्ष र वर्गीय जातीय, लैङ्गिक सवालहरू यसका चासोका विषय हुन् । हुन पनि साहित्यिक रचना केवल स्रष्टा मानसको अभिव्यक्ति मात्रै होइन । स्रष्टामा सामाजिक यथार्थको चेतना हुने भएपछि उसको सृजनामा पनि त्यसको अभिव्यक्ति स्वतः हुन्छ नै । सामाजिक यथार्थको अभिव्यक्तिमा समाजको राजनीतिक आर्थिक संरचना र त्यसले निर्माण गर्ने ज्ञानात्मक सङ्कथनको प्रभाव पनि रहेको हुन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनले परम्परागत विधाशास्त्रीय सिद्धान्त एवं सौन्दर्यशास्त्रीय मूल्यका आधारमा साहित्यको विश्लेषण गर्दैन । यसले द्रुत गतिमा परिवर्तन भइरहेको् समाज र यसका सदस्यहरूको अन्तर्सम्बन्ध तथा दैनन्दिन व्यवहारलाई साहित्यमा कुन रूपमा स्थान दिइएको छ त्यसको विश्लेषण गर्छ । हुन त सांस्कृतिक अध्ययन कुनै एउटा निश्चित सैद्धान्तिक, सीमामा बाँधिएको छैन ।साहित्य विश्लेषणको कुनै एक आधारलाई मात्र आत्मसात गरेर सांस्कृतिक अध्ययन अगाडि बढेको छैन तापनि यसका केही निश्चित आधारहरू रहेका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनले साहित्यमा कुनै समुदायको पहिचान वा प्रतिनिधित्वको अवस्था कस्तो छ । समाजको कुन वर्ग वा जातिलाई कृतिमा स्थान दिइएको छ जस्ता प्रश्नहरूको विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ । साहित्यिक कृतिलाई सांस्कृतिक अध्ययनले एक सांस्कृतिक वस्तुका रूपमा लिन्छ (गिरी, २०७० : ४४) र यसको उत्पादनको अर्थ र उद्देश्य खोज्ने काम गर्दछ । सांस्कृतिक अध्ययनको एक प्रमुख पक्ष साहित्यिक कृतिको अध्ययन हो । साहित्यिक कृतिले सामाजिक चेतनामा पार्ने प्रभावको अध्ययनमा यसका विशेष चासो रहन्छ । साहित्यमा समाजको कुन पक्ष, कुन वर्ग र कुन विचारधाराको उपस्थिति छ भन्ने कुरा यसमा हेरिन्छ । यी पक्षहरूको अध्ययन गर्दा जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय र लैङ्गिक आदि सन्दर्भहरू महत्त्वपूर्ण बनेर उपस्थित हुन्छन् ।

२.९ साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनकोढाँचा

सांस्कृतिक अध्ययन एक अन्तर अनुशासनात्मक अध्ययन पद्धति भएकाले यसलाई कुनै एक सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा मात्र बुझ्न र व्याख्या गर्न सकिन्न । यसले साहित्य विश्लेषणमा कुनै एउटा पद्धतिलाई मात्र अङ्गीकार नगरी विविधतालाई अँगाल्दछ । यसमा समालोचनाका विविध पद्धतिको मिश्रण पाइन्छ । यही मिश्रणका कारण सांस्कृतिक अध्ययनमा कुनै केन्द्रीय विधिको प्रयोग पाइन्न । यो परम्परागत साहित्य समीक्षा पद्धतिबाट मुक्त हुन्छ । यसमा मार्क्सवाद संरचनाबाद, विपठन, फुको र सङ्कथन अभ्यास, उत्तर आधुनिकतावाद, मनोविश्लेषण, नारीवाद र लैङ्गिक समविकास (gender),जाति जनजाति र राष्ट्रियता जस्ता विविध विषयहरू समाविष्ट भएका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनले मार्क्सवादबाट वर्ग र वर्ग सङ्घर्षको अवधारणा, संरचनावादबाट सांस्कृतिक सङ्केत र प्रतीक, विपठनबाट दृचर विरोध र भिन्नता, फुको र सङ्कथन अभ्यासबाट कृतिको सङ्कथन विश्लेषण, उत्तर आधुनिकतावादबाट भाषिक खेल, बहुलता र विविधता, नारीवाद र लैङ्गिक समविकासबाट पितृसता, लिङ्गगत विभेद, समता र समानता तथा जाति, जनजाति र राष्ट्रियताबाट विभिन्न जातजातिबिचको भिन्नता, विभेद तथा तिनको शक्तिसम्बन्ध जस्ता विषयलाई ग्रहण गरेको छ (भट्टराई २०६९ : ४९) । त्यसैले सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक स्वरूपलाई ठम्याउन यसका मूल अवधारणाहरूको चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका केही मुख्य अवधारणाहरू यस प्रकार छन्:

२.९.१ प्रतिनिधित्व

प्रतिनिधित्व सांस्कृतिक अध्ययनको एक महत्त्वपूर्ण अवधारणाका रूपमा रहेको छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा सांस्कृतिक अध्ययनको मुख्य प्रश्न प्रतिनिधित्वको प्रश्न हो । पाठमा प्रतिनिधित्वको अवस्थालाई केलाउनु सांस्कृतिक अध्ययनको मुख्य विशेषता हो । प्रतिनिधित्वले समाजको निश्चित संरचना र त्यस संरचनामा जनताको प्रतिनिधित्वलाई जनाउँछ । समाजको संरचना कसरी निर्माण भएको छ र त्यसमा जनताको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने कुरा नै प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय हो (बार्कर, २००० : ८) । यसको तात्पर्य पाठहरूले प्रस्तुत गर्ने अर्थको खोजी गर्दा प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ भन्ने नै हो । त्यसैले साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी पाठ, सामाजिक प्रक्रिया,

सङ्कथन, विचारधारा, संस्थाहरू र अर्थतन्त्रका आधारमा गरिन्छ । वर्तमान परिवर्तित विश्वमा यी पद्धतिहरूमा प्रतिनिधित्वलाई आधार बनाएर मात्र विश्लेषणको नजिक पुग्न सकिन्छ भन्ने मान्यता सांस्कृतिक समालोचकहरूको छ ।

कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा आएका पात्र, विषय वा विचार एकातर्फ वैयक्तिक र अर्कातर्फ सामाजिक सामूहिक हुन्छन् । त्यसैले कृतिमा आएको विषय वा चिन्तनले समूह वा समुदायको प्रतिनिधित्व गरिरहेको हुन्छ । त्यो भावना वा विचारलाई वोक्नका लागि कृतिमा उभ्याइएको पात्रले जहाँ अधिकांशको भावना र आवाजको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ त्यहाँ त्यो कुनै व्यक्ति पात्र नरहेर समूह पात्र बन्न पुग्छ । सामाजिक सदस्यका रूपमा मान्छे बाँचेको सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनाले उसको परिचय निर्माण गरिरहेको हुन्छ र त्यही संरचनाभित्र नै उसले आफू र आफ्नो पहिचानलाई प्राप्त गरेको हुन्छ । व्यक्ति सामाजिक सांस्कृतिक सदस्य हो । त्यसैले पहिचान पूर्णतः सामाजिक संरचना हो र यो संस्कृतिभन्दा बाहिर रहन सक्तैन । हरेक व्यक्तिले आफ्नै किसिमको पहिचानलाई बोकेको हुन्छ तर त्यो स्वआर्जित नभएर सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाले निर्धारण गर्ने कुरा हो । समाजमा विद्यमान विचारधारात्मक विमर्शले पनि व्यक्तिको पहिचान निर्माणमा भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यस्तै शक्ति संरचनाले पनि निश्चित अर्थ र पहिचानका आधारहरू उत्पादन गरिरहेको हुन्छ ।

आधुनिकतावादले परम्परागत प्रतिनिधित्वलाई भत्काएपछि उत्तरआधुनिक युगमा प्रतिनिधित्वको प्रश्न निकै जटिल र चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ । प्रतिनिधित्व सम्बन्धी परम्परागत सोचहरू अहिले बदलिएका छन् । त्यसैले प्रतिनिधित्व र यसको उपस्थिति वा प्रस्तुतिको विषय महत्त्वपूर्ण बन्दै छ । सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्वको तात्पर्य संस्कृतिको अध्ययन एक प्रकारका सङ्केतपरक अभ्यासहरूको प्रतिनिधित्व र त्यसको बोध नै हो (भट्टराई, २०६९ :४९) । यसले अर्थको प्रस्तुतीकरण पाठमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको प्रवाह गर्छ । पाठात्मक सन्दर्भमा प्रयुक्त प्रतिनिधित्वको खोजी प्रतिनिधित्वको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यस्तो प्रतिनिधित्व राजनीतिक, पहिचानात्मक वा अन्य प्रकृतिको पनि हुन्छ । त्यसै गरी सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति र राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी समेत यसमा गरिन्छ । साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी पछि परेको

सामुदाय (निम्नवर्ग, महिला, जनजाति, दलित आदि) वा अल्पसङ्ख्यक समूहका माध्यमबाट हुन सक्छ । नारी, दलित, सीमान्तीकृत आदिको प्रतिनिधित्व पाठमा उनीहरूको निश्चित सन्दर्भहरू सहित हुन्छ र यसले उनीहरूको अवस्थालाई देखाउँछ । त्यहाँ निश्चित विचारधारा, संस्था, सन्दर्भ आदिले कार्य गरेका हुन्छन् । प्रतिनिधित्वका आधारमा खास सामाजिक श्रेणीका राजनीतिक, सांस्कृतिक पहिचानका बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिन्छ(गिरी, २०७० : २८)। साहित्यमा प्रतिनिधित्वले विभिन्न सामाजिक श्रेणीहरूले त्यसमा कुन रूपमा प्रतिनिधित्व पाएका छन् भन्ने कुरासँग सम्बन्ध राख्छ । समाजका विभिन्न श्रेणीहरूको पाठात्मक प्रतिनिधित्वलाई सांस्कृतिक सन्दर्भहरूसँग सन्दर्भित गरेर हेर्ने र व्याख्या गर्ने कार्य यस अवधारणा अन्तर्गत गरिन्छ ।

प्रतिनिधित्व मूलतः सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भसित सम्बन्धित छ । सामाजिक सन्दर्भसित राजनीतिक अर्थ पनि जोडिएर आएको हुन्छ । प्रतिनिधित्वले खास गरी साहित्यमा सामाजिक समूहको प्रतिनिधित्वलाई बुझाउँछ । प्रतिनिधित्व विचारधारा र शक्तिको प्रश्नसँग पनि जोडिएको हुन्छ । समाजको प्रभुत्वशाली वा प्रभुत्वहीन मध्ये कुन संस्कृति र वर्गलाई कृतिले केन्द्रमा राखेको छ भन्ने कुरा यसमा हेरिन्छ । यसै गरी समय, भाषा तथा भौगोलिक हिसाबले कहिले कुन र कहाँको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ जस्ता सन्दर्भहरूको व्याख्या गर्ने काम यस अन्तर्गत गरिन्छ ।

२.९.२ पहिचान

पहिचान भनेको व्यक्ति तथा समुदायको परिचय हो । सांस्कृतिक अध्ययनमा पहिचान महत्त्वपूर्ण प्रश्नको रूपमा रहेको छ । त्यस्तो पहिचान सांस्कृतिक वा राजनीतिक पहिचानका रूपमा रहन सक्तछ । सांस्कृतिक वा राजनीतिक पक्षहरू व्यक्ति वा समुदायको पहिचानमा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेका हुन्छन् । त्यसै गरी क्षेत्र, भाषा, धर्म, लिङ्ग, जात, राष्ट्र आदि पक्षहरूको समेत पहिचानमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

पहिचान स्वआर्जित नभएर निर्मित हुन्छ । यो सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाले निर्माण गर्ने कुरा हो । त्यसैले व्यक्ति तथा समुदायका पहिचानहरू स्थिर नभई परिवर्तन भइरहन्छन् । सामाजिक राजनीतिक सम्बन्धहरू बदलिँदा त्यससँगै व्यक्ति तथा

समुदायको सम्बन्ध पनि बदलिन्छ । मूलतः व्यक्ति वा समुदायको पहिचान संस्कृति र राजनीति निर्मित हुन्छ र त्यसमा पनि सांस्कृतिक पहिचानका पक्षहरू सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । सांस्कृतिक राजनीति मूलतः सांस्कृतिक पहिचानसँग सम्बन्धित रहँदै आएको छ । सांस्कृतिक राजनीति मूलतः आफ्नो स्वको संरक्षण, त्यसको विकास र विस्तार तथा प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध प्रतिवादसँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

पहिचान आजको भूमण्डलीकरणसँग पनि गाँसिएको छ । सम्पूर्णीकृत पूँजीवाद र भूमण्डलीकरणको प्रक्रियामा पहिचान संवेदनशील विषय बनेको छ । सांस्कृतिक अध्ययनले अध्ययनका आफ्ना प्रविधिहरू मार्फत् पहिचानका यिनै पक्षहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्छ(गिरी, २०७० : ३१) । पहिचानको सांस्कृतिक अध्ययनमा सामाजिक संरचनाभित्र निर्माण हुने र बदलिने पहिचान, यसमा भूमिका खेल्ने तत्त्वहरू, पहिचानका निम्ति गरिने प्रयत्नहरू, र पहिचानमा वर्चस्वदायी शक्तिले पार्ने प्रभावका कुराहरू आउँछन् । पहिचानका सन्दर्भमा दुईवटा अवधारणाहरू देखिन्छन्- तात्विकतावादी र निर्माणवादी । तात्विकतावादीहरू पहिचानलाई परिवर्तनशील नमानी स्थिर मान्दछन् । निर्माणवादीहरू पहिचानलाई निर्मित र परिवर्तनशील ठान्दछन् (गिरी, २०७० : ३१)। निर्माणवादीहरू पहिचान ऐतिहासिक, राजनीतिक एवं सांस्कृतिक सन्दर्भहरूबाट निर्मित हुने हुनाले यिनमा परिवर्तन हुँदा पहिचानमा पनि परिवर्तन आउँछ भन्दछन् । जातीय लैङ्गिक पहिचानको अध्ययनमा निर्माणवादी धारणा ज्यादा प्रभावशाली रहेको देखिन्छ ।

२.९.३ प्रतिरोध

जहाँ दमन हुन्छ त्यहाँ प्रतिरोध हुन्छ । दुई शक्तिको द्वन्द्वमा प्रतिरोधपछि नै नयाँ शक्तिले जन्म लिन्छ । प्रतिरोध सांस्कृतिक शक्तिका लागि गरिने आत्मरक्षासँग आधारभूत रूपले सम्बन्धित छ । त्यो अधीनस्थ सामाजिक घटना परिघटनाबाट सिर्जित हुन्छ (बार्कर, २०१२ : ४५४) । समाजमा शक्तिशाली वर्गले आफ्नो शक्ति कायम राख्न समुदायमाथि दमनका प्रक्रियाहरू चालु राख्छ । यस्तो बेला अधीनस्थ समूहले शोषण र दमनविरुद्ध आवाज उठाउनु नै प्रतिरोध हो । प्रतिरोध प्रभुत्वशाली र अधीनस्थ संस्कृतिसित सम्बन्धित छ जहाँ दमित संस्कृतिले दमित संस्कृतिभन्दा बाहिर आफ्नो प्रभावको खोजी गरिरहेको हुन्छ । रेमन्ड विलियम्सले समाजमा प्रभुत्वशाली, अधीनस्थ र उदीयमान गरी तिन किसिमका संस्कृतिको चर्चा गरेका छन् । प्रभुत्वशाली संस्कृति

भनेको समाजमा विचार र शासनको हैकम चलाउनेहरूले चलाएको संस्कृतिको हो । यो परम्परित रूपमा राज्य र समाज व्यवस्थाबाटै सर्वमान्य स्वरूप प्राप्त गरेको संस्कृतिको रूपमा स्थापित भएको हुन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि प्रभुत्वशाली संस्कृति समाज र समूहभित्रका जीवनशैलीमा समान ढङ्गले नअर्थिन र नअपनाउन सकिन्छ । त्यसैले प्रभुत्वशाली संस्कृतिका विपरीत सांस्कृतिक चरित्रको विकास समाजमा हुन थाल्छ । यसैलाई प्रतिरोध संस्कृति भनिन्छ ।

समाजमा एउटा स्थापित संस्कृति हुन्छ तर समाजका हरेक पक्ष परिवर्तनशील भएझैँ यो पनि निश्चित समय र परिस्थितिमा परिवर्तन हुन्छ । कहिलेकाहीँ स्थापित संस्कृतिभित्रै समाजका वर्ग वा समूहले भविष्यको चरित्र देख्ने प्रवृत्तिको विकास हुन्छ । नभए त्यहाँ वैकल्पिक संस्कृतिको विकास हुन सक्छ र त्यहीँबाट प्रतिरोधको स्थिति जन्मन सक्छ । कुनै पनि समाजको प्रभुत्वशाली संस्कृतिमाथि कुनै समूह, वर्ग, लेखक, चिन्तकहरूले जब प्रश्न गर्छन् त्यहीँबाट प्रतिरोध सुरु हुन्छ (सुवेदी, २०६८ : १३०) । प्रतिरोधका सम्बन्धमा पश्चिमेली चिन्तक मिसेल फुकोको विचार यस्तो छ - *“जहाँ शक्तिको अभ्यास देखा पर्छ त्यहाँ नै त्यसको प्रतिरोधको सम्भावना पनि साथ साथै मौलाउँछ । त्यसैले शक्तिको अभ्यास र त्यसको प्रतिरोधलाई एउटै प्रक्रियाका दुई भागमा रूपमा हेरिनुपर्दछ”* (उप्रेती २०६८ : ४१) । परम्परागत मूल्य मान्यतामाथि जब युवा संस्कृतिले सशक्त प्रतिक्रिया व्यक्त गर्छ तब प्रतिरोधको विशिष्ट स्वरूप देखापर्छ । शासक वर्गको संस्कृति विरुद्ध उभिएको श्रमिक वर्गको संस्कृतिका रूपमा प्रतिरोधलाई लिन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा स्टुवार्ट हलको धारणा सान्दर्भिक रहेको सुवेदीको कथन छ । उनी भन्छन् -*“संस्कृतिका दुई पाटा छन् , एउटा पाटो मूलधार हो । यसका मान्यताहरू निश्चित छन् । यो मानक पनि हो । अनि अर्कोतिर सीमान्तकृत वर्ग हुन्छ । त्यस वर्गले त्यही संस्कृतिलाई कसरी सिर्जनात्मक ढङ्गले मोडेर प्रतिरोधात्मक संस्कृतिको रचना गर्न सकिन्छ भन्ने काम गर्छ”* (सुवेदी, २०६८ : १३१) । यसबाट प्रतिरोध नकारात्मक विरोधको स्वरूप मात्र होइन सामाजिकतासँगै सिर्जनात्मक रूपान्तरण पनि हो भन्ने बुझिन्छ । प्रतिरोध शासित वर्गको क्षमतामा आधारित हुन्छ र यसले समाजको परम्परागत शक्ति संरचनासँगै सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टिकोणलाई समेत बदल्दछ ।

२.९.४ विचारधारा

विचारधाराको अवधारणा युरोपमा प्रबोधन कालबाट सुरु भएको हो तर यसको विस्तृत चर्चा भने कार्ल मार्क्स र एङ्गेलसले गरेको पाइन्छ । मार्क्स र एङ्गेल्सले सुरुमा विचारधारालाई छद्म चेतनाका रूपमा उल्लेख गरेका थिए । पछि उनीहरूले यसलाई अधिरचनाको एक अङ्गका रूपमा अर्थ्याएको पाइन्छ । मार्क्स र एङ्गेल्सले विचारधाराको भूमिका र महत्त्वका बारेमा पर्याप्त व्याख्या गरेका छन् । विचारधारा आर्थिक जगमा खडा हुन्छ र यसको विकास ऐतिहासिकता सहित हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण मार्क्स र एङ्गेल्सको रहेको छ (गिरी, २०७० : ३०) । विचारधारा एक विशेष ऐतिहासिक सन्दर्भको सामाजिक चेतनाका रूपमा रहेको हुन्छ र यो यथार्थको साँचो वा झुठो प्रतिविम्ब हुन सक्छ ।

समाजमा विभिन्न विचारधाराहरू हुन्छन् । समय अनुसार विचारधारा बदलिरहन्छ । शासक वर्गीय विचारधारालाई सत्तालाई अक्षुण्ण राख्ने उपकरणका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । शासक वर्गले निर्माण गर्ने हुँदा यो परम्परा वा रूढिका रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । विचारधारा जबर्जस्त थोपरिने प्रक्रिया हो जो सामाजिक विकास प्रक्रियामा प्रेरक शक्तिका रूपमा पनि स्वीकार्य हुन सक्दछ (पाण्डेय, सन् १९९७ : १३) । विचारधारा शक्तिशाली वर्गद्वारा थोपरिन्छ र शक्तिहीन वर्ग शासक वर्गको विचारधारा मान्न बाध्य हुन्छ ।

विचारधाराका सन्दर्भमा संरचनावादी मार्क्सवादी आल्थुसरका धारणा पनि महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । उनले राज्यका दमनात्मक र विचारधारात्मक गरेर दुईवटा उपकरण हुन्छन् भनेका छन् । विचारधारात्मक उपकरणलाई उनले राज्यले वैधता प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम ठानेका छन् । दमनात्मक उपकरणले राज्यसञ्चालनमा पीडकको काम गर्दछ भने विचारधारात्मक उपकरणले समाजलाई एकीकृत गर्ने र सहमतिद्वारा शासन प्रणाली सञ्चालन गर्ने गरिन्छ (भट्टराई, २०६९ : ५६) । विचारधाराले वर्ग, जाति, लिङ्ग, राष्ट्र आदिका सन्दर्भमा कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुराको अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनमा गरिन्छ । मार्क्सवादी चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्चीले विचारधारालाई प्रभुत्वका सन्दर्भबाट प्रस्तुत गर्दै यसबारे गहिराइमा गएर व्याख्या गरेका छन् । विचारधाराले कसरी कार्य गर्छ भन्ने कुरा उनले आफ्नो प्रभुत्व सम्बन्धी अवधारणामा

व्याख्या गरेका छन् । ग्राम्चीले विचारधारालाई विचार, अर्थ र अभ्यासका रूपमा चिनाउँदै यसले निश्चित सामाजिक समूहको सत्तालाई समर्थन गर्ने कुरा देखाएका छन् । यस दृष्टिले विचारधारा जीवनका व्यावहारिक क्रियाकलापबाट भिन्न हुँदैन बरु दिन दिनको अभ्यासलाई प्रस्तुत गर्ने खालको हुन्छ । मार्क्स, आल्थुसर, ग्राम्सीका अवधारणाहरू वर्ग, जाति, जनजाति, राष्ट्रियता, आदिका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्ने कुराका लागि व्यावहारिक छन् र तिनले साहित्यिक कृतिमा शासक वर्ग र पछिपरेका वर्गको विचारधाराको प्रतिविम्बन कसरी हुन गएको छ भन्ने कुराको विश्लेषणका लागि पनि आधार प्रदान गर्छन् (भट्टराई, २०६९ : ५६) ।

२.९.५ सत्ता र शक्ति

सांस्कृतिक अध्ययनमा सत्ता र शक्ति महत्त्वपूर्ण अवधारणाका रूपमा रहेका छन् । सत्ता कुनै व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहमाथि बल प्रयोग गर्ने माध्यम हो (एडगर र सेडविक, सन् २००४ : ३०४) । यसरी हेर्दा सत्ताको सम्बन्ध राजनीतिसँग रहेको देखिन्छ । राजनीतिमा एक वर्गले अर्को वर्गमाथि दमन वा नियन्त्रण गर्छ र त्यसका लागि नियम, कानुन, संस्कृति, साहित्य, सबैको रचना हुन्छ । सत्ताको सम्बन्ध शक्ति र विचार धारासँग तथा विचारधारा विभिन्न पक्षसँग सम्बद्ध हुन्छ । समाज राजनीति र अर्थव्यवस्थाका आधार हुन् । यिनले नै सत्ताको निर्माणमा भूमिका खेल्दछन् । त्यसैले शासन सत्ता र शक्तिका विचमा निश्चित प्रकारको सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

सत्तालाई विभिन्न रूपमा अर्थ्याइए पनि यो मूलतः शासक र शासित विचको सम्बन्ध हो । यसरी हेर्दा सत्ता शक्ति सम्बन्धमा आधारित हुन्छ । पुरुष र महिला, जाति र जनजाति, उच्च वर्ग र निम्न वर्गका विचमा पनि सत्तागत सम्बन्ध देखिन्छ । शक्ति सत्तासँग सम्बन्धित अवधारणा हो । सत्ता विना शक्तिको परिकल्पना गर्न सकिन्न । सत्ताका विविध रूपहरू हुन्छन् र तिनै विविध रूपहरूभित्र शक्ति पनि विद्यमान रहन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा शक्तिलाई राजनीतिक सत्ताका सन्दर्भमा मात्र हेरिन्न । शक्तिलाई सामाजिक संरचनाका विभिन्न स्तरहरूमा हेर्नु र विश्लेषण गर्नु यसको मुख्य विशेषता हो । सांस्कृतिक अध्ययनकर्ताहरू सामाजिक सम्बन्धहरूको प्रत्येक स्तरमा शक्ति विद्यमान हुन्छ भन्ने ठान्छन्(गिरी, २०७० : २९) ।

सत्ता र शक्तिसम्बन्धी विमर्शमा उत्तर संरचनावादी चिन्तक मिसेल फुकोका विचारहरूमहत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । उनले सत्ताको उत्तर संरचनावादी व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार सत्ताको सम्बन्ध दमन वा नियन्त्रणसँग मात्र नभई परम्परागत सङ्कथनहरूसँग समेत हुन्छ । यसरी हेर्दा सत्ताको निर्माणमा भाषाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ । कुनै पनि समाजमा विशिष्ट किसिमको भाषिक सङ्कथनले ज्ञानको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ (बुकर, सन् १९९९ : १७७) । फुकोले सत्ता संरचनाका विविध तहहरू हुन्छन् भन्दै शक्ति सबैतिर छरिएको हुन्छभन्ने अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी फुकोको शक्ति सम्बन्धी मान्यता परम्परागत मान्यताभन्दा भिन्न रहेको छ । शक्ति शासक वर्गसँग हुन्छ र यो माथि (केन्द्र) बाट तल (क्षेत्र) तिर प्रवाहित भएको हुन्छ भन्ने परम्परागत मान्यता विपरीत फुकोले सधैँ यस्तो हुन्छ भन्न नसकिने धारणा अगाडि सारेका छन् । उत्पीडित वर्गसँग पनि शक्ति हुन्छ र त्यो सङ्गठित एवं मुखर हुँदै जाँदा माथि (केन्द्र) पुग्न सक्छ भन्ने उनको मान्यता देखिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा शक्तिलाई आम सन्दर्भमा हेरे पनि विशेषतः यसले पछाडि परेको वर्ग, जाति, लिङ्ग आदिका बारेमा अध्ययन गर्छ । यसले सामाजिक संरचनाका विविध स्तरमा गरिने सामाजिक क्रियाकलाप गतिविधि र त्यसले निर्माण गर्ने भूमिका प्रभाव आदि सबैलाई शक्तिभित्रै राखेर अध्ययन गर्छ । कमजोर र पछि परेका वर्गको सशक्तीकरणसँग पनि यसको सम्बन्ध देखिन्छ । सम्बन्धित पक्षहरू शक्ति संरचनाका दृष्टिले कहाँ कहाँ छन् भनेर हेर्नु र व्याख्या गर्नु यसको उद्देश्य रहेको देखिन्छ (गिरी, २०७० : २९) ।

२.९.६ प्रभुत्व

प्रभुत्व सम्बन्धी अवधारणालाई बिसौं शताब्दीका मार्क्सवादी चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्चीले प्रयोगमा ल्याएका हुन् । उनले शासक वर्गले शासित वर्गमाथि कसरी आफ्नो नियन्त्रण कायम गर्छ भन्ने सन्दर्भको व्याख्याका क्रममा प्रभुत्व सम्बन्धी अवधारणा अगाडि ल्याएका हुन् । उनका दृष्टिमा शासक वर्गले हिंसा वा बलका आधारमा राज्यका सबै पक्ष र विशेष गरी तल्लो वर्गलाई नियन्त्रण गर्न सक्दैन । यसका लागि उसले सहमतिका आधार तयार पार्छ र सहमतिबाटै वर्गीय दमनलाई स्थिर र प्रभावकारी

बनाउँछ(भट्टराई, २०६९ : ५६) । यसका लागि उसले सञ्चार, धर्मगुरु, विद्यालय र परिवारका माध्यमहरूको उपयोग गर्छ । यसैलाई ग्राम्सीले प्रभुत्व भनेका छन् ।

प्रभुत्व एक किसिमको वैचारिक र सांस्कृतिक प्रक्रिया हो । शासक वर्गले सिधै बल प्रयोगबाट शासित वर्गमाथि सधैँ शासन कायम गरिराख्न सक्तैन । यसका लागि उसले बौद्धिक नैतिक र विचारधारात्मक उपकरणहरूका माध्यमबाट सामाजिक चेतनामाथि नियन्त्रण कायम गर्छ र उसलाई आफ्नो पक्षमा पार्छ । यस्तो स्थितिमा संवाद र सहमतिबाट एउटा यस्तो विचारधाराको सम्प्रेषण गरिन्छ कि शासित वर्गले शासक वर्गीय विचारधारालाई आफ्नै ठानेर ग्रहण गर्छ र सत्तामा आफ्नो पनि संलग्नता भएको अनुभव गर्छ र उसले आफुमाथिको उत्पीडन र राज्यको दमनात्मक स्वरूपलाई वैधता प्रदान गर्छ (गिरी, २०७० : ३०) ।

ग्राम्सीले प्रभुत्वलाई स्थायी नमानी अस्थिर मानेका छन् । सामाजिक समूहहरूसँगको अनेकौं सम्झौतामा निहित रहने हुनाले यो अस्थिर प्रकृतिको हुन्छ । शासक वर्गसँगको द्वन्द्व र सङ्घर्षका क्रममा यस्तो प्रभुत्वमाथि अर्को शक्तिले विजय पाउने वा पुनः सम्झौता गर्नु पर्ने स्थिति पनि आउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिप्रभुत्व पनि जन्मन सक्छ । जसलाई अधीनस्थ समूहले नेतृत्व गर्छ (ज्ञवाली, २०७०-७१) । त्यसैले प्रभुत्व स्थिर नभएर परिवर्तनशील सङ्कथन र अभ्यास हो जसको सम्बन्ध सत्तासँग अत्यन्तै निकट हुन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा ग्राम्सीको प्रभुत्व सम्बन्धी अवधारणाको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा सामाजिक संरचनाका विभिन्न तहमा प्रभुत्व र विचारधारा, उत्पीडित र उत्पीडक बिचका सम्बन्धहरूलाई हेरिन्छ । पछाडि परेका विभिन्न सामाजिक श्रेणीहरूका सन्दर्भमा यस अवधारणाको प्रयोग र व्याख्या सांस्कृतिक अध्ययनमा भएको देखिन्छ । शासक वर्गले पछि परेका समुदायको दमनका लागि कसरी नियम निर्माण गर्दछन् र धार्मिक सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताहरूले कसरी शासक वर्गको हित रक्षा गर्छन् भन्ने विषयको विश्लेषणमा प्रभुत्व सम्बन्धी मान्यता प्रभावकारी रहेको छ(भट्टराई, २०६९ : ५६) ।

२.९.७ सङ्कथन

सङ्कथन सांस्कृतिक अध्ययनको एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो । सङ्कथन शब्दको प्रयोग मिसेल फुकोले गरेका हुन् । ज्ञान र शक्ति सम्बन्धको अध्ययन गर्ने क्रममा फुकोले सङ्कथन सम्बन्धी अवधारणा अगि सारेका हुन् । उनका दृष्टिमा सङ्कथन भाषाको सामान्य प्रयोग हो र यस्तो प्रयोग लिखित वा मौखिक दुवै रूपमा गर्न सकिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कुनै पनि किसिमको अभिव्यक्तिलाई विमर्श वा सङ्कथनका रूपमा लिन सकिन्छ (भट्टराई, २०६९ : ५२) ।

फुकोले सङ्कथनलाई भाषाको सामाजिक अभ्यासको पक्षसँग गाँसेर अध्ययन गरेका छन् र यसलाई शक्ति निर्माण गर्ने साधनका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार सङ्कथनको तात्पर्य सामाजिक सन्दर्भमा अर्थको उत्पादन र संयोजन नै हो । सङ्कथन एक निर्जीव भाषिक संरचनामात्र नभएर अर्थहरूको उत्पादन गर्ने प्रणाली हो र यो सामाजिक व्यवहार पनि हो (गिरी, २०७० : ३२) । सङ्कथनका माध्यमबाटै व्यवहारहरू सम्पन्न हुन्छन् र तिनका परिणामहरू पनि अगाडि आउँछन् । भाषा वा सङ्कथनका माध्यमबाट शक्ति संरचना र विन्यास यसरी गरिन्छ जसले वर्चस्वलाई बलियो बनाउँछ भन्ने विचार फुकोले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा सङ्कथनको तात्पर्य शासनको अभ्यास र अर्थ हो । भाषाद्वारा सिर्जित ज्ञान, जसले वस्तु तथा सामाजिक अभ्यासलाई अर्थ प्रदान गर्छ त्यही नै सङ्कथन हो । सङ्कथन सत्ताको माध्यम भएकाले यो शक्तिभन्दा टाढाको विषय होइन । फुकोले सङ्कथनविश्लेषणकै क्रममा ज्ञान र सत्ताको निर्माण कसरी हुन्छ भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् । उनको ऐतिहासिक खोजी कार्य सत्तासँग सम्बन्धित छ र सत्यको खोजीका क्रममा उनले सत्ता र ज्ञानको सम्बन्धको खोजी गरेका छन् । यसै क्रममा उनले सामाजिक अभ्यास, अर्थ तथा सङ्कथनको निरन्तरतामा सत्ताको शक्तिले कस्तो भूमिका खेल्छ भन्ने कुराको अध्ययन गरेका छन् । उनले **अर्डर अफ थिङ्स** (१९७१) र **द अर्कियोलोजी अफ नलेज** (१९७२)(भट्टराई, २०६९ : ५३) मा सङ्कथनका बारेमा विस्तृत चर्चा गरेका छन् ।

समाजमा शासक र शासित वर्ग हुन्छन् । उनीहरूको विचारधारामा भिन्नता हुन्छ त्यसैले सङ्कथनमा पनि भिन्नता हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक सङ्कथनको आफ्नै

शब्दावली, अवधारणा, नियम हुन्छ र यस्तो सङ्कथन सत्ताद्वारा संरचित ज्ञानका आधारमा निर्मित हुन्छ । यस अन्तर्गत वर्ग, जातीयता, लैङ्गिकता आदि पर्दछन् । यस्ता सङ्कथनको निर्माण प्रचलित कानुन, शिक्षा, तथा सञ्चार माध्यमहरूले गरेका हुन्छन् र यी विषयसँग सम्बन्धित सङ्कथनको अध्ययनबाट सांस्कृतिक पक्षको पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

२.९.८ लैङ्गिकता

शाब्दिक अर्थमा लैङ्गिकता लिङ्गसँग सम्बन्धित देखिए पनि सामाजिक सन्दर्भमा हेर्दा लिङ्ग र लैङ्गिकतामा भिन्नता पाइन्छ । लिङ्ग प्रकृतिद्वारा निर्धारित हुन्छ भने लैङ्गिकता समाजबाट निर्धारित हुन्छ । त्यसैले लैङ्गिकता कृत्रिम कुरा हो । यो सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भबाट निर्मित हुन्छ । समाजले पुरुष र स्त्रीका सम्बन्धमा निर्धारित गरेका मान्यता, धारणा, संस्कार, व्यवहार, भूमिका, चिन्तन आदिको समष्टिलाई लैङ्गिकता शब्दले बुझाउँछ । लिङ्गगत भिन्नताका आधारमा समाजले पुरुष र महिलाका लागि जे जस्ता सामाजिक सांस्कृतिक तथा पारिवारिक भूमिका निर्धारित गरिदिएको हुन्छ ती सबैलाई लैङ्गिकता अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । त्यसैले लिङ्ग प्राकृतिक र जैविक हो जो सबैतिर एकैनासको हुन्छ तर लैङ्गिकता मानव निर्मित अवधारणा (ज्ञवाली, २०७०-७१ : ४८) भएकाले भिन्न मूल्य मान्यता भएका भिन्न भिन्न समाजमा भिन्न भिन्न किसिमको हुने गर्छ । त्यति मात्र नभएर यो परिवारै पिच्छे भिन्न र विशिष्ट किसिमको हुन सक्छ ।

लैङ्गिक अध्ययन बिसौं शताब्दीको उत्तरार्धबाट सुरु भएको हो । यो मानव समाजमा विकसित भएको पुरुषकेन्द्री चिन्तनका विरुद्धमा आएको चिन्तन हो । महिलाको शारीरिक संरचनाका कारण प्राकृतिक रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका बाहेक परिवार तथा समाजमा महिला भएकै नाताले निर्वाह गर्नुपर्ने भिन्न भूमिका र व्यवहारले महिलामाथि विभेद भएको देखिन्छ । लैङ्गिक अध्ययन यस्तो विभेदका विरुद्ध महिलाहरूले गर्ने आन्दोलन वा सङ्घर्षसँग जोडिएको छ (ज्ञवाली, २०७०-७१ : ४८) । लैङ्गिक अध्ययन अन्तर्गत सामाजिक संरचनामा पुरुषका तुलनामा महिलाको स्थान र उपस्थिति कुन रूपमा छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ । यसका साथै सामाजिक

सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक तथा शैक्षिक दृष्टिले महिलाको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुरा समेत यसमा हेरिन्छ ।

लैङ्गिकता सम्बन्धी अध्ययनको मुख्य पक्ष समाजमा पुरुष र महिलाको बिचमा रहेको भिन्नता प्राकृतिक हो वा निर्मित भन्ने नै हो । पुरुष र महिलाका बिचमा आज जे जति भिन्नता देखिन्छ त्यो प्रकृति प्रदत्त हो वा सत्तामा रहेको पुरुष समाजले निर्माण गरेको हो ? के पुरुष शक्तिशाली ज्ञानी, पूर्ण, एवं सम्प्रभु र महिला कमजोर अज्ञानी, अपूर्ण र आश्रित हो ?लैङ्गिकता सम्बन्धी यस्ता प्रश्नहरूलाई सांस्कृतिक अध्ययनले आफ्नो विषय बनाउँछ । साहित्यिक कृतिमा लैङ्गिकता सम्बन्धी विचार कुन रूपमा आएको छ भनी विश्लेषण गर्नु सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा पक्ष हो ।

२.१० निष्कर्ष

सांस्कृतिक अध्ययन बेलायतबाट प्रारम्भ भएको भए पनि हाल यो विश्वभरि नै विस्तार भएको छ । यस क्रममा यसमा नयाँ नयाँ चिन्तनहरू थपिँदै गएका छन् । यसका कुनै एउटा निश्चित क्षेत्र र पद्धति छैन । यसले वाङ्मयका विभिन्न शाखाहरूबाट पद्धति ग्रहण गर्दै अगाडि बढेको छ । यसले संस्कृतिलाई एक व्यापक सन्दर्भमा अर्थ्याएको पाइन्छ जस अन्तर्गत राजनीतिक, आर्थिक, जातीय, लैङ्गिक तथा चिन्तनका अनेक पक्षहरू अटाउँछन् । सांस्कृतिक अध्ययनले संस्कृतिलाई समाजका विभिन्न वर्ग र समुदायको अन्तर्क्रियाबाट निर्मित एक जीवन्त अनुभूति मान्दछ जो सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तनसँगै निरन्तर गतिशील भइरहन्छ । सामाजिक सम्बन्धका अनेक आयाम भए जस्तै साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनका पनि विभिन्न पद्धति हुन सक्तछन् । यसै अनुरूप साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययन पनि विभिन्न आधारमा हुन सक्तछ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा ती विभिन्न आधारमध्ये केही निश्चित आधारको मात्र चर्चा गरिएको छ । **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने क्रममा साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनकोढाँचा शीर्षक अन्तर्गत चर्चा गरिएका अवधारणाहरूलाई मात्र मुख्य आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : तिन

अलिखित उपन्यासमा पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था

३.१ विषय प्रवेश

ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित **अलिखित** (२०४०) उपन्यास ग्रामीण सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा आधारित कृति हो । यस उपन्यासमा तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनाले सिर्जना गरेका विभिन्न पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । यस उपन्यासका अधिकांश पात्रहरू खेती किसानी तथा मजदुरी गरी जीवन निर्वाह गर्ने, न्यून आयस्रोत भएका हुनाले उपन्यासमा तिनीहरूको सोही अनुसारको प्रतिनिधित्व हुन पुगेको देखिन्छ । त्यसैगरी उपन्यासमा जमिनदारी सामन्ती प्रथाका संरक्षक जिम्दार पात्रको समेत उपस्थिति रहेको देखिन्छ । वर्गीय दृष्टिले जमिनदार र कृषि मजदुर, धार्मिक दृष्टिले हिन्दू र मुसलमान, लैङ्गिक दृष्टिले पुरुष र महिला तथा जातीय दृष्टिले विभिन्न जात जातिका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व यस उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक दृष्टिले पछि पारिएका वर्गको र उनीहरूमाथि शासन गर्ने शक्तिशाली वर्गको प्रतिनिधित्व यस उपन्यासमा भएको देखिन्छ । तराईको जनजीवन र त्यहाँको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा वर्गीयता, जातीयता, लैङ्गिकता आदिका आधारमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थालाई प्रस्तुत उपन्यासमा कसरी देखाइएको छ, सो कुराको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस उपन्यसमा विभिन्न भूमिका र हैसियतमा देखा परेका पात्रहरूका आफ्नै विशिष्टता रहेका छन् र तिनले औपन्यासिक संरचनाभित्रका राजनीतिक सामाजिक परिवेशमा आफ्नै किसिमको उपस्थिति जनाएका छन् । यहाँ अध्ययनको सजिलाका लागि प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरू र तिनले प्रतिनिधित्व गर्ने सामाजिक सांस्कृतिक संरचनालई वर्गीय, जातीय, धार्मिक र लैङ्गिक आधारमा वर्गीकरण गरी सोही आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व र पहिचान

अलिखित उपन्यासमा सांस्कृतिक दृष्टिले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व जिम्दार विश्वनाथ, कृषि विकास बैङ्कको कर्मचारी, पुलिसहरू र डाकाहरूले गरेका छन् । यी

चारथरी पात्रहरूले यहाँ सत्ता वा सत्ताको निकट रहेर अधीनस्थ वर्गमाथि हैकम लाद्ने काम गरेका छन् । औपन्यासिक संरचनाभित्र प्रभुत्वशाली वर्गको भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रका रूपमा यी चारै थरी पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थायस प्रकार रहेको छः

३.२.१ जिम्दार विश्वनाथ प्रसाद सिंह

जिम्दार विश्वनाथ प्रसाद सिंहलाई यस उपन्यासमा एक प्रमुख एवं शक्तिशाली पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । ऊ विरहिनपुर बरेवा गाउँको त्यस्तो व्यक्ति हो जसको नाम लिने बित्तिकै गाउँलेहरू त्रासित र आतङ्कित हुन्छन् । उसको नाम मात्रले पनि गाउँलेहरूको मनमा कस्तो प्रभाव उत्पन्न गर्छ भन्ने कुरा उपन्यासको यस साक्ष्यबाट स्पष्ट हुन्छ -*"जिम्दार साहेब र गाउँको नाम लिनासाथ गाउँलेहरूका आँखामा सहसा हामीप्रति अदब, आतङ्क रश्रद्धा पनि देखिन थाल्यो"* (गौतम, २०६७ : ३) ।

जिम्दार साहेबको नाम नै गाउँलेहरूलाई त्रासित एवं आतङ्कित बनाउन काफी थियो भन्ने कुरा उक्त साक्ष्यबाट स्पष्ट भएको छ । यसै साक्ष्यबाट स्पष्ट हुन्छ कि उपन्यासमा जिम्दारको उपस्थितिले समाजको प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व भएको छ । बरेवा गाउँमा जतातततै जिम्दारको एकछत्र प्रभुत्व कायम रहेको देखिन्छ । गाउँका सबैले उसलाई आफ्नो एकमात्र नेता, अभिभावक तथा रक्षक मान्छन् । जसले मान्दैनन् तिनीहरू समाजबाट एकल्याइन्छन् । षड्यन्त्रपूर्वक फसाइन्छन्, यातनाको सिकार बनाइन्छन् वा मृत्युको मुखमाधकेलिन्छन् । चुनावको परिपाटी सुरु नहुन्जेल ऊ गाउँको स्वघोषित प्रतिनिधिका रूपमा रहेको देखिन्छ । पछि राष्ट्रिय पञ्चायतको चुनावबाट चुनिएर गाउँको प्रमुख बनेको देखिन्छ । उसको बोली नै गाउँमा कानुनको रूपमा लागु भएको देखिन्छ । गाउँका मानिसहरूलाई खाद्यान्नको अभाव भएको बेला खाद्यान्न दिनु र पछि त्यसबापत उसलाई ऋणको भारी बोकाउनु, गाउँलेहरूका गरगहना, खेत लगायत सम्पत्ति बिना लिखत अत्यन्तै कम मूल्यमा धितो राख्नु र पछि त्यसलाई आफ्नो तुल्याउनु, काठमाडौँबाट आएको विकास खर्च आफ्नो व्यक्तिगत प्रयोजनमा उपयोग गर्नु, बाटोघाटो बनाउन र बाँध बाँध्नलाई गाउँलेसँग चन्दा उठाउनु र त्यसको दुरुपयोग गर्नु, गाउँका बुढापाका, बालबच्चा तथा महिलालाई समेत गाउँको विकास गर्ने नाउँमा कठोर शारीरिक श्रम गर्न लगाउनु, आफूले गरेका अनियमितता, भ्रष्टाचार र

ज्यादतीविरुद्ध न्यायको आवाज उठाउन खोज्नेलाई सिध्याउन जस्तोसुकै काम गर्न पनि पछि नपर्नु जस्ता क्रियाकलाप जिम्दार विश्वनाथल गरि आएको देखिन्छ । यी क्रियाकलापबाट के स्पष्ट हुन्छ भने उपन्यासमा जिम्दारको चरित्रबाट एक क्रूर सामन्तवादी, जनविरोधी, शासक वर्गको प्रतिनिधित्व भएको छ ।

जिम्दार विश्वनाथ सामाजिक, राजनीतिक आर्थिक एवं सांस्कृतिक सबै कोणबाट एक प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा देखिएको छ । ऊ गाउँको निर्वाचित प्रतिनिधि भएकाले गाउँका सोझासाझा जनता सामु ऊ एक शासकका रूपमा देखिएको छ । गाउँमा हुने हरेक झैझगडा आपत् विपत् र अन्य समस्यामा सबै गाउँलेले उसकै निर्णय निसाफको मुख ताक्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । यसले गर्दा सम्पूर्ण सामाजिक गतिविधिमा समेत उसकै प्रभुत्व कायम भएको छ । गरिबी र अनिकालले ग्रस्त गाउँमा जिम्दार नै आर्थिक केन्द्रका रूपमा रहेको छ । अभावका बेला धान भरेर दिए पनि त्यसको चर्को मूल्य असुल्ने, सुनचाँदी जस्ता गहना धितो राखेर गाउँलेलाई कम पैसा दिने र पछि गाउँलेले ऋणतिर्न नसक्ता जफत गरिलिने, गाउँमा आएको विकास खर्च आफ्नै गोजीमा हाल्ने जस्ता कार्यले आर्थिक रूपमा पनि जिम्दारको प्रभुत्वशाली प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ । वरेवा गाउँका प्रायः गाउँलेहरू उसका हरेक बोली वचनमा विश्वास गर्ने, उसको उपदेश ग्रहण गर्ने, उसका विरुद्ध बोल्नु वा उसमाथि अविश्वास गर्नुलाई पाप सम्झने गर्छन् । दुईचार जनाले शङ्का वा प्रश्न गरेमा त्यसलाई धृष्टता सम्झने गाउँलेहरूको बाहुल्य बरेवा गाउँमा रहेको छ । त्यसैले बरेवा गाउँ र त्यहाँका बासिन्दाको सांस्कृतिक संरचनमा जिम्मदार आफैँमा एक नीति, नियम र मूल्यको रूपमा रहेका देखिन्छ । उसको बोलीलाई कानुन सरह मान्नु र उसको व्यवहार गाउँको परम्परा र रीतिरिवाज सरह मानिनुले समाजमा उसको सांस्कृतिक प्रभुत्व स्थापित भएको देखिन्छ । सामाजिक, सांस्कृतिक राजनीतिक तथा आर्थिक सबै दृष्टिबाट बरेवा गाउँको शासक वर्गको रूपमा जिम्दारको प्रतिनिधित्व भएको छ र उसका गतिविधि र क्रियाकलापले एउटा तानाशाही शासक वर्गको रूपमा उसको पहिचान कायम भएको छ ।

३.२.२ पुलिस प्रशासन

अलिखित उपन्यासमा पुलिस प्रशासन र त्यसका क्रियाकलापहरू प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्वका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यहाँ सिपाही, इन्चार्ज जस्तो लाग्ने व्यक्ति र पुलिसहरू पात्रका रूपमा रहेका छन् । यिनीहरूको सम्पूर्ण काम र कर्तव्य जिम्दारको हितरक्षा गर्नु रहेको देखिन्छ । जिम्दारको निर्देशनमा बरेवा गाउँका मानिसहरूलाई कुट्नु पिट्नु, यातना दिनु र झुटा मुद्दामा फसाउनुलाई उनीहरूले आफ्नो दायित्व सम्झेको देखिन्छ । पुलिसको जिम्दार भक्ति र चाकडी मनोवृत्ति उपन्यास यसप्रकार वर्णित छ :

> भोलिपल्ट गाउँमा, जिम्दारको आज्ञाले यो हल्ला विनम्रता पूर्वक फैलिन थाल्यो । सुनराले जिम्दारमाथि लाठी चलायो, जसबाट उनी मर्न पनि सक्थे । हल्ला स्वयम् आफ्नै खुट्टाले हिँडेर पुलिस चौकी पुग्यो र त्यसको विनम्रताबाट तत्काल केही पुलिस प्रभावित भएर बर्दी भिन्न थाले, आफ्ना अफिसरलाई सलाम ठोक्न थाले । तिनीहरूलाई यो पछि मात्र पत्तो भयो, तिनको अफिसर त्यस बखत तिनको अघिल्तिर छैन र जो छ, त्यो सलाम ठोक्न लायक छैन (गौतम, २०६७ : १७३) ।

सुनराले जिम्दारमाथि लाठी चलायो भन्ने खबर पाउने बित्तिकै पुलिसहरूले बर्दी भिर्न थालेको र आफ्ना अगाडि उभिएको जोसुकैलाई सलाम ठोक्न थालेको सन्दर्भले पुलिसको जनविरोधी छवि उजागर भएको छ । सुनराले साँच्चै जिम्दारमाथि लाठी चलाएको हो कि होइन भन्ने सत्यतथ्य छानबिन गर्न पुलिसको हाकिमले कुनै जरुरी सम्झेको छैन । उनीहरूको काम जिम्दारको आदेश खुरुखुरु पालन गर्नुमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ । पुलिसको काम हुन्छ जतनाको सेवा गर्नु, उनीहरूलाई सुरक्षा दिनु तर यहाँ पुलिसको काम ठिक उल्टो देखिएको छ । जनतामाथि प्रभुत्व लाद्ने जिम्दारको सहयोगीका रूपमा पुलिसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । त्यसैले जिम्दारले भन्ने बित्तिकै सुनरालाई दोषी करार गरी उसलाई दण्डित गर्न पुलिस प्रशासन उद्यत देखिएको छ । कसैमाथि केही आरोप वा अभियोग लाग्दा जाँचबुझ गर्ने, अनुसन्धान गर्ने र को दोषी हो को निर्दोष हो भनी छुट्याउने विधिको शासन पद्धति र न्याय प्रणालीको खिल्ली उडाउँदै पुलिस केवल एक जना शक्तिशाली व्यक्तिको आदेश पालकका रूपमा देखिएको छ । यसले गर्दा ऊ जनताको रक्षक, तथा समाजमा शान्ति कायम राख्ने संस्थाभन्दा पनि जनतालाई अनावश्यक दुःख दिने, उनीहरूलाई यातना दिई त्रसित तुल्याउने उत्पीडनकारी संस्थाको रूपमा देखिएको छ । यसकारण औपन्यासिक सन्दर्भ र

यसमा अभिव्यक्त सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाभित्र पुलिस प्रशासनको उपस्थितिले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा पुलिस हत्या आतङ्क र बलात्कारको प्रतीक बनेको देखिन्छ । बलात्कृत महिलाहरू उजुरीका लागि पुलिस चौकी गए भने पुलिसबाटै बलात्कृत भएर फर्कनु पर्ने बिडम्बना पूर्ण अवस्था देखिन्छ । पुलिस प्रशासन अत्यन्तै लापरवाह रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । पुलिस चौकीमा उँगेर समय बिताउनु, हत्या, बलात्कार जस्ता घटना घटे भने ती घटनालाई अतिरिक्त आमदानीको स्रोत ठानेर परिचालित हुनु, जिम्दारको इसारामा काम गर्नु पुलिसको मुख्य कर्तव्य देखिएको छ । हत्यारा यदि जिम्दारको मान्छे हो भने उसलाई छुटदिने र बलात्कृत युवतीलाई बलात्कार गरेर पठाउने पुलिसको कामले उनीहरूको निकम्मापन उजागर भएको देखिन्छ । जिम्दारबाट ठगिएको पिटिएको लुटिएको कुनै व्यक्ति चौकी गएमा न्याय पाउनुको सट्टा अझ बढी यातना भोगेर फर्किनुपर्ने दुर्दशाबाट सम्पूर्ण बरेबा मानिसहरू पीडित हुन पुगेका छन् । चौकीमा कहिलेकाहीँ इमानदार पुलिस आएमा त्यसलाई अरु पुलिसहरूले मात्र त्यसलाई मूर्ख ठान्ने मात्र होइन कि त्यस्तो पुलिस गाउँमा हिँड्दा गाउँले र केटाकेटी समेतले उपहास गर्ने वातावरण बनाइने र इमानदार पुलिस टिक्न नसकी अर्को ठाउँमा सरुवा भई जाने परिस्थिति बनेको देखिन्छ । यस्तो परिस्थिति निर्माणमा जिम्दार र उसका सेवकका रूपमा रहेका चौकीका पुलिसहरूको प्रमुख भूमिका रहेका देखिन्छ । यसरी आफ्नो सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग गरी अधीनस्थ वर्गमा हैकम र उत्पीडन कायम गर्ने प्रभुत्वशाली वर्गको मतियारका रूपमा चौकीका पुलिसहरूको पहिचान कायम भएको देखिन्छ ।

३.२.३ कृषि विकास बैङ्कको हाकिम

अलिखित उपन्यासमा कृषि विकास बैङ्कको हाकिमको उपस्थितिले शक्तिशाली वर्गकै प्रतिनिधित्व हुन पुगेको देखिन्छ । जिम्दारले कृषि विकास बैङ्कबाट लिएको ऋण उठाउन काठमाडौँबाट वरेवा गएको हाकिम सुरुमा जिम्दारसँग निकै अप्रसन्न देखिन्छ । ऊ पैसा उठाउनकै लागि गाउँसम्म धाउन परेकोमा असन्तुष्ट रहेको छ र जसरी पनि पैसा उठाई छाड्ने प्रतिज्ञा गरी आएको छ तर जिम्दारको सेवा सत्कारबाट प्रभावित भई सारा दुःख भुलेर ऋण उठाउने कुरा गर्न छाड्ने मात्र होइन जिम्दारको भतिजीका

नाममा अरु ऋण निकोसा गर्न राजी भई काठमाडौं फर्केको देखिन्छ । गरिब जनताको करबाट तलब खाइरहेको बैंकको हाकिमलाई जिम्दारले महिलाहरूको समेत व्यवस्था गरिदिएपछि ऊ जिम्दारको सहयोगीमा परिणत हुन पुग्छ । जिम्दारले आफ्नै भतिजी सावित्रीलाई समेत हाकिमको सेवामा खटाई प्रसन्न तुल्याउँछ । सावित्रीसँग रात बिताउन पाएपछि ऋण उठाउन गएको हाकिमले जिम्दारकै सेवक बनी पहिलो ऋण नै नउठाई सावित्रीका नाममा अझै ऋण निकासा गरिदिने वचन दिनुले उसको भ्रष्ट अनैतिक एवं चरित्रहीन व्यक्तित्व प्रकट भएको देखिन्छ । बैंकको हाकिम भएको हुनाले शक्तिको आडमा जिम्दारलाई थप ऋण दिने निर्णय उसले गरेको छ । जसबाट गैरजिम्वेवार एवं अनुत्तरदायी प्रशासनिक संयन्त्रको गलत क्रियाकलाप छलङ्ग भएको छ । उपन्यासको यस साक्ष्यले प्रभुत्वशाली वर्गका विकृत चिन्तन र व्यवहारलाई अझ स्पष्ट पारेको देखिन्छ -*"हाकिम साहेब केही सोचमा पऱ्यो । ऊ तोकता गर्न कर्जा असुल गर्न आएको थियो, त्यो त लौ छोडिसक्यो । देशमा एउटा यही त छैन, जसले बैंकको पैसा खाएको होस् ? उसले सोच्यो, बरु तिऱ्यो भने चाहिँ यही एउटा हुन सक्छ"* (गौतम, २०६७ : १४२) ।

उपर्युक्त साक्ष्यबाट सरकारी ढुकुटीमा लुट, मच्चाउने प्रभुत्वशाली वर्ग र त्यसको सहयोगी बनेको कर्मचारी वर्गको भ्रष्ट र निर्जज्ज चरित्रको पर्दाफास भएको छ । गरिबको करबाट उठेको राज्यको ढुकुटी जिम्दारलाई बाँड्ने बैंकको हाकिमको चिन्तन र व्यवहारबाट प्रभुत्वशाली वर्गकै पहिचान र प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ ।

३.२.४ डाँकुहरू

बरेवा गाउँका मानिसले झेल्ने अनेक थरी आतङ्क मध्ये डाँकु आतङ्क पनि एक प्रमुख आतङ्कका रूपमा रहेको छ । समाजमा चोरडाँका जस्ता आपराधिक कार्य गर्नेहरू लुकिछिपी गर्छन् । तिनीहरू चिनिएका व्यक्ति हुँदैनन् र जुन दिन चिनिन्छन् वा देखिन्छन् त्यस दिन पक्राउ पर्छन् र राज्यबाट दण्डित हुन्छन् तर बरेवा गाउँमा डाँकुहरू आउने सूचना पहिल्यै प्रात भएको हुन्छ मानौं आँधीवेरी वा वर्षा हुन लागेको होस्। डाँकु आउने डरले मानिसहरू भयभीत भइरहँदा बरेवा गाउँका सोझासाझा जनतालाई बचाउन पुलिस वा जिम्दार कसैको उपस्थिति देखिँदैन । अझ विडम्बनापूर्ण अवस्था त के देखिन्छ भने डाँकु परिचित छ । मतियाको घरमा आएको डाँकु मतियाकै

दाजुको साथी भएर पनि ऊ लुटिन्छे तर यसमा उजुरी वा गुहार माग्ने ठाउँ कतै देखिँदैन । डाँकुसँग मतियाले गरेको अनुनय विनयबाट वास्तविकता कति विकराल छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ -*"हो शंकर भाइ, हम बडा गरिब बानी" मतियाले रुँदै भनी "तोहरा त दोसरा जगह मिल जाई, हमरा कहाँ मिली ?"* (गौतम, २०६६ : १२९) ।

मतियाले आफू गरिब भएकाले आफ्नो नाकको बुलाकी नलिन शंकर भन्ने डाँकुसँग गरेको अनुरोधबाट बरेवा गाउँका बासिन्दालाई परिचित व्यक्तिहरूले नै लुटेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । अझ विडम्बनापूर्ण अवस्था त के छ भने गरिबहरूका घर घर पसी सानातिना गहना लुट्ने डाँकुहरू गाउँकै सम्पन्न र धनाढ्य जिम्दारको घरमा डकैती गर्दैनन् र आफूलाई गाउँको नेता ठान्ने जिम्दार पनि डाँकुहरूबाट गाउँलेलाई सुरक्षा दिन उद्यत देखिँदैन । वास्तविकता के हो भने डाँकाहरू जिम्दारसँगको मिलोमतोमा नै गाउँ पसेका हुन् । डाँकाले सबै लुटेपछि गाउँलेहरूलाई दुईचार किलो धान दिएर आफूले धेरै गुन लगाए जस्तो देखाउन र त्यसो गरेर आफ्नो सान र हैकम अझ बढाउन जिम्दारले नै डाँकुहरूलाई गाउँ लुट्न पठाएको हो भन्ने कुरा सहजै बुझ्न सकिन्छ । गाउँको विकासका लागि आएको रकम बारे जिम्दारसँग प्रश्न गर्ने इनराको घर डाँकुहरूद्वारा जलाइनुले यो कुरा प्रस्ट हुन जान्छ । यसरी पल्लो गाउँबाट आएर बरेवा गाउँका सोझासाझालाई लुट्ने, जिम्दारको आदेशमा इनराको घरमा आगो लगाइदिने डाँकुहरूले समाजको शक्तिशाली वर्गको सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको हुँदा शक्तिको आडमा सोझा गाउँलेमाथि हैकम र वर्चस्व स्थापित गर्ने प्रभुत्वशाली वर्गकै रूपमा डाँकुहरूको समेत उपस्थिति देख्न सकिन्छ । शक्तिसँग निकट रही निरीहमाथि शासन जमाउने वर्गका रूपमा डाँकुहरूको पहिचान कायम रहेको देखिन्छ ।

३.३ अधीनस्थ वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्व

अलिखित उपन्यासमा वरेवा गाउँका अधिकांश पात्रहरूका सोच व्यवहार र क्रियाकलापले अधीनस्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । गाउँको प्रभुत्वशाली वर्गको रूपमा रहेको जिम्दारको अधीनस्थ भई आफ्नो दैनन्दिन जीवनमा निरन्तर भोक रोग, शोक र अभावमा वरेवावासीहरूको जीवन वितिरहेको देखिन्छ । सत्ता वा शक्तिबाट दबिएका बरेवा वासीका अनेक समस्याहरू रहेका छन् । त्यस्ता समस्याहरू केवल गरिवी तथा जिम्दार र पुलिसबाट हुने थिचोमिचोमा मात्र आधारित छैनन् । बरेवाका

बासिन्दाहरू भोक, शोक र अभावसँग त जुधिरहेका त छन् नै साथसाथै जातीय, धाीर्मक, लैङ्गिक अधीनस्थतालाई समेत स्वीकार गर्दै अगाडि बढिरहेका छन् र यसै कारण उनीहरूका पहिचान र प्रतिनिधित्वका आयाम पनि फरक फरक सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थाका कारण भिन्न भिन्न नै रहन पुगेका छन् । समाजका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक प्रचलनहरू र त्यसैमा आधारित भई भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरूका अवस्थालाई हेर्दा उपन्यासमा जातीय, धार्मिक एवं लैङ्गिक अधीनस्थताका केन्द्रमा रही पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थालाई हेर्न सकिन्छ ।

३.३.१ जातीय अधीनस्थता र पहिचान

अलिखित उपन्यासमा बरेवा गाउँको सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाभित्र जातीय सवाल निकै टड्कारो रूपमा रहेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा जातीय उचनीचको अवस्था छ । त्यसभन्दा फरक यो बरेवा गाउँ अवश्य छैन । अझ के भन्न सकिन्छ भने जिम्दारलाई आफ्नो प्रभुत्व मजबुत बनाउन र गाउँका निरीहमाथि शोषण र दमनको मात्रा बढाउन जातीय सबाल सहयोगी बनेको देखिन्छ । नेपाली समाजको शक्ति संरचनामा उच्च जातिकै मानिसहरू प्रभुत्वशाली वर्गको रूपमा रहनु स्वाभाविक भएकाले जिम्दार स्वभावैले उपल्लो जातको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिका रूपमा रहेको छ । हुन त उपल्लो जातकै भनेर चिनिने पात्रहरूको पनि आफ्नो स्वतन्त्रता र स्वाभिमान सहित प्रतिनिधित्व भएको देखिँदैन । तिनीहरू पनि जिम्दारका सेवककै रूपमा पहिचान बनाएका पात्रहरूका रूपमा चित्रित छन् तर कथित तल्लो जात वा अछुत भनेर चिनिएका पात्रहरूको सामाजिक, आर्थिक एवं अस्तित्त्वगत पहिचान अझ विरूप र विकृत रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा अनुपमिस्तरी, बिननी, र मुसहर जातका मानिसहरू तथा सलिमा, रामफल माझी, अकलुरज कलिया, लजकलिया, जयकलिया, फुलवा, मंगल खाँ, नथुनी तेली जस्ता पात्रहरू सामाजिक परिपाटी अनुसार कथित तल्लो जातका पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । अनुप मिस्तरी पहिला पानी चल्ने जातकै रहेको तर विननीलाई भगाएर ल्याएपछि जिम्दारको नेतृत्वमा पञ्चैती बसेर उसलाई पानी नचल्ने जातमा परिणत, गरिदिएको देखिन्छ । समाजले एकातिर विननीलाई तल्लाजातकी आइमाई भनी छोइछिटोको व्यवहार गरेको देखिन्छ भने अर्कातिर उसको कसिलो

शारीरिक संरचना र जवानीबाट आकर्षित भई जिम्दारले उससँग शारीरिक सम्बन्ध बनाउन खोजेको देखिन्छ । बाहिर बाहिर अछुत भनी घृणा गरिने तर भित्रभित्र जिम्दारले आफ्नै यौन प्यास मेट्न खोज्ने अवस्थाले गर्दा अनुप मिस्तरी र उसकी पत्नी बिननी सामाजिक उत्पीडनको दोहोरो मारमा परेका देखिन्छन् । विननी आफ्नो प्रस्तावमा असहमत भएपछि तिलमिलाएको जिम्दारले त्यसको बदला लिन बिननीलाई बोक्सीका रूपमा आरोपित गर्नु र सारा गाउँलेहरूले उससलाई बोक्सी भनी छिः छि दुरदुर गर्नुले कथित तल्लो जातमाथि माथिल्लो जात भनेर चिनिएका व्यक्तिहरूबाट हुने शोषण उत्पीडन र दुर्व्यवहारको सग्लो तस्विर प्रकट भएको छ र विननी यसको जीवन्त नमुना भएकी छे । यहाँ जातीय विभेदको पराकाष्ठा देखिएको छ । समाजमा उच्च जाति प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेको र तल्लो जाति उनीहरूको अधीनस्थता स्विकार्दै बाँचिरहेको यथार्थतालाई विननीको अवस्थाले छर्लङ्ग पारेको छ । यसबाट कथित उच्च जातको हैकम र त्यसका सामु निरीह, निरूपाय एवं दयनीय जीवन भोग्न बाध्य तल्लो जातको पहिचान अस्तित्त्व विहीनताको दलदलमा फसेको अवस्था विननी र अनुपको उपस्थितिले देखाएको छ । विननीबाट आफ्नो इच्छा पूरा नहुने भएपछि विननीलाई बोक्सी करार गरेर मात्र जिम्दार सन्तुष्ट देखिँदैन । बिननीसँग बदला लिन तत्कालै अनुपले लगेको धान फिर्ता गर्ने आदेश दिनु र तिर्न नसक्ता कोर्रा बर्साउनुले कथित उच्च जातको निच व्यवहारको पर्दाफास भएको देखिन्छ । जिम्मदारले चिया खाँदै कोर्रा बर्साएको हुँदा त्यसबाट अनुप पानी चल्ने जातमा बदलिनुले जातीय विभेदको त्रासद र प्रहसनात्मक परिवेश निर्माण भएको छ । यसबाट समाजमा कथित उच्च जातले जेजे भन्यो तल्लो जातले त्यही त्यही स्वकार गर्नुपर्ने विडम्बनापूर्ण अवस्था देखापरेको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा जातीय अधीनस्थता र त्यसबाट सिर्जित विद्रूपात्मक पहिचान निर्माण भएको देखिन्छ । जातीय छुवाछुतको सामाजिक संरचनामा उच्च जातको प्रभुत्व र त्यसको अधीनमा रहेको तल्लो जातको अस्तित्त्व विहीन अस्तित्त्व यहाँ देख्न सकिन्छ । जातीय रूपले अधीनस्य रहेको वर्गको पहिचान मानिस भएर पनि अमानवीय एवं पाशविकतापूर्ण रहेकोछ ।

यस उपन्यासमा मुसहर जातिको जातीय पहिचान झन् विद्रूप र वीभत्स किसिमको रहेको छ । मुसा मारेर खाने जातको रूपमा रहेको मुसहरलाई सुँगुरसँग तुलना गरिएको छ । सुँगुर चारखुट्टे हुनु र मुसहर दुई खुट्टे हुनु बाहेक सुँगुर र मुसहरमा

कुनै तात्त्विक फरक नदेखिनुले सामाजिक संरचनामा मुसहरको प्रतिनिधित्व नाम मात्रको मान्छे जातीका रूपमा रहेको देखिन्छ । उपन्यासमा वर्णित यस साक्ष्यले सामाजिक संरचनामा सीमान्त वर्गको पहिचान के कस्तो रहेको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ - *"मुसहर र तिनले पालेको सुँगुरमा एउटा खास फरक के हुन्थ्यो भने मुसहरहरू हिँड्नलाई केवल दुई खुट्टाको प्रयोग गर्थे र हातको गर्दैनथे, जसलाई गर्दा तिनीहरू दोपाया प्राणी कहलाउँथे । जबकि सुँगुरहरू चौपाया हुने गर्थे"* (गौतम, २०६७: १८३) ।

उपर्युक्त साक्ष्यबाट जातपातमा आधारित सामन्ती राज्य व्यवस्थामा समाजमा तल्लो जात भनी सदियौंदेखि घृणा गरिएकाजातीहरूको पशुतुल्य जीवनको त्रासद अवस्था उजागर भएको छ । जातीय विभेदयुक्त समाजमा अछुत भनिने जातीहरूको पहिचान अमानवीय एवं पशुवत् हुने गर्छ जुन यस उपन्यासमा उपस्थित पात्रहरूका अवस्थाबाट पनि प्रस्ट भएको छ ।

३.३.२ वर्गीय अधीनस्थता र पहिचान

वर्गीय पहिचानका दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यासमा जिम्दार र उसलाई सहयोग गर्ने पुलिस प्रशासन, कर्मचारी, हाकिम तथा डाकाहरू प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेका छन् भने जिम्दारबाट शासित गाउँलेहरू अधीनस्थ वर्गका रूपमा रहेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गका वर्गीय शोषण दमन र अधीनस्थ वर्गको भोक, शोक र अभावको जिउँदा तस्विर यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । वरेवा गाउँका वासिन्दाको गरिबी र अभावमा राज्यबाट कुनै सरसहयोग त छैन नै अलिकति भएको अन्नपात र गरगहना पनि डाकुले लुटेर लै जाँदा उनीहरूले हार गुहार गर्ने ठाउँ समेत कतै देखिँदैन । गाउँको जिम्दार जो चुनाव पछि प्रधानपञ्च भएको छ उसबाट सारा बरेवावासी लुटिने पिटिने र ठगिने घटना अति सामान्य र स्वाभाविक भएको देखिन्छ ।

समाजमा स्वाभाविक रूपले धनी वर्ग प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेको हुन्छ र उसले गरिब वर्गमाथि शोषण र थिचोमिचो कायम गरेको हुन्छ । यस क्रममा दुवै पक्ष बिच द्वन्द्व हुन्छ र त्यस द्वन्द्वमा अधीनस्थ वर्गले धनी वर्गको प्रभुत्वबाट मुक्तिको प्रयास गरिरहेको हुन्छ तर बरेवा गाउँका सोझा साझा किसानको अवस्था भने बिलकुल फरक देखिन्छ । उनीहरू आफ्नो गरिबीलाई भाग्यको खेल ठान्दछन् र जिम्दारको कृपा

पाउनुलाई आफ्नो अहोभाग्य ठान्दछन् । जिम्दरजस्ता प्रभुत्वशाली वर्गले भाग्यको र कर्मको विश्वास छरेर गरिब वर्गमाथि आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेको छ र वरेवाका गरिब दुखी किसानहरू यसलाई चुपचाप सहिरहेका देखिन्छन् । वरेवाका किसानहरूका दु:ख र गरिवीको अवस्था कस्तो छ भने उनीहरू नागा बाबासँग समेत पैँचो मागेर खाने अवस्थामा छन् । एउटा सग्लो लाउने कपडा समेत नभएर महिलाहरूलाई आफ्नो जिउ ढाक्न समस्या परेको अवस्था ज्यादै विडम्बनापूर्ण रहेको देखिन्छ । जिउमा बेरेको एउटा घोती पनि च्यातिएपछि गाँठा पारेर लगाउनु पर्ने मतियाकी माइलाई लाज ढाक्न समेत कठिनाइ परेको छ । मतियाकी आमाको अवस्थाबाट बरेवा गाउँको मानिसहरूको आर्थिक हैसियत प्रस्ट देख्न सकिन्छ :

> मतियाकी आमा 'मतियाके माई' भनेर चिनिन्छे । त्यसको एउटा सुती धोती हुने गर्थ्यो, जसले आफ्नो रङ्ग कहिल्यै देख्न पाएन । तेल र धुलोका कति खात त्यहाँ हुँदा हुन् । तैपनि टाएकोमा यसो घुम्टो हाल्थी, कुनै मान्ने जस्तो मानिस देखी भने । घोती धस्किँदै जान्थ्यो, च्यातिएको ठाउँमा एकौटा गाँठो पार्दै जान्थी । पिँडालुको गाँठोझैँ घोतीमा ठाउँठाउँ गाँठो उम्रेर आएको हुन्थ्यो र त्यसमा प्राकृतिक तवरले वृद्धि हुँदै जान्थ्यो (गौतम, २०६७ : १५) ।

उपर्युक्त साक्ष्यले मतियाकी आमाको अति विपन्नताको मार्मिक चित्र उतारेको छ । वरेवा गाउँका अधिकांश मानिसहरूको पहिचान मतियाको आमाको जस्तै दु:ख र दरित्रताको आगोमा पिल्सिरहेको देखिन्छ । वरेवा गाउँका अधिकांश पात्रहरू आर्थिक दृष्टिले जिम्दार विश्वनाथका अधीनस्थ छन् र प्रत्येक घर परिवार कुनै न कुनै रूपमा जिम्दारको ऋणी रहेको देखिन्छ । लाल जी पटवारी घरीछन कोइली, रामफल माझी नथुनी जोखु, रंगलाल पहलमान, बैजनाथ, मतियाकी आमा, गनपत, शिवगुलाम, सुरजा, अनुपमिस्तिरी, बिननी कथनी बुढिया, अकलु, दुखनी, विधवा, जग्गा राउत र यिनीहरूका परिवारका छोरा छोरीहरू जिम्दारले ऋण बापत दिएको दुई चार किलो धान खाएर आफ्नोजीवन निर्वाह गर्ने पात्रहरू हुन् । नाक कानमा अलि अलि बचेको सुन वा चाँदीको गहना जिम्दारलाई राख्न दिएर वा घर बस्ने एउटा सानो जमिनको टुक्रो कौडिको भाउमा जिम्दारलाई सुम्पेर सधैँ अनिकाल र दरिद्रता भोगिरहने पात्रका रूपमा यिनीहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व स्थापित भएको देखिन्छ ।

सामन्ती राज्य व्यवस्थाका सञ्चालकहरूले भाग्य र नियतिको यस्तो प्रपञ्चपूर्ण संस्कृति निर्माण गरिदिएका छन् कि आफूहरू आर्थिक रूपले जर्जर हुनुलाई आफ्नो भाग्यका रूपमा र जिम्दारले धान दिनुलाई जिम्दारको कृपाका रूपमा बरेवावासीले

बुझेको देखिन्छ । जिम्दारले धान नदिए जीवन धान्न गाह्रो हुने हुनाले तत्कालको छाक टार्नका लागि वरेवावासीहरू मिति नलेखिएको कागजमा ल्याप्चे लगाउँछन् र जिम्दारले दिएको दुई तिन किलो लिएर फर्कदा आफ्ना मालिकप्रति अनुगृहीत र नतमस्तक भएका देखिन्छन् । धानको धुलोको खार नाकमा पर्दा आफूलाई भाग्यशाली सम्झने बरेवावासीहरू जिम्दारको अत्याचार र शोषणबाट विलकुलै अनभिज्ञ देखिन्छन् । तराईको गर्मीमा दिनरात मिहिनेत गर्दा पनि दुई छाक खाना जुटाउन नसक्नु यिनीहरूको नियति बनेको छ । गिट्ठा, भ्याकुर, आलु, सखरखण्ड, मडुवाको खस्रो रोटी र कहिलेकाहीँ भात खाएर निर्वाह गर्ने वरेवावासीहरू अधिकांश समय महामारिको चपेटामा जीवनविताउँछन् र अर्को साल लहलह धान फल्ने सपना देख्तै समय कटाउँछन् । त्यहाँका मानिसहरूको कहलीलाग्दो अवस्थालाई उपन्यासको यस साक्ष्यबाट अझ स्पष्ट पनि सकिन्छ- *"यति उदासी र मानिसहरूको यति खस्रो रूप र नमुना देखेको थिएन । सूर्यमा डढेर पसिना दलेको मुजैमुजा परेको अनुहार लाग्थ्यो, एउटा पाग लागेर च्यापच्याप भएको काठको मुकुन्डोलाई बडो सावधनिसाथ मसीमा चोपेर झिकिएको छ "*(गौतम, २०६७: ५) ।

उपर्युक्त कथनांशबाट बरेवावासीको चरम आर्थिक विपन्नता, उदासी, चर्को घामको मारमा परेर जीर्ण एवं शुष्क भएको शरीर तथा यी सबैको सगोलमा एउटा निरीह र निराश जीवनको पटक्षेप भएको देखिन्छ । गाउँमा एउटा पनि पक्की घर नहुनु, विरामी पर्दा झारफुकबाट काम चलाउनु, घरमा जसोतसो भेला पारेर राखेको थोरै अन्न समेत डाकाले लुटेर लैजानु, बाँध र इनार बनाउने भनेर बर्सेनी जिम्दारले चन्दा उठाउनु चन्दा दिन नसक्नेले दिनभरि निःशूल्कश्रमदान गर्नु र बेलुका भोकै सुत्नु, जिम्दारको चाकरी नगरे कुटिनु पिटिनु र अनेक षड्यन्त्रको सिकार बनिनु जस्ता चरम नाटकीय जीवन भोगाइका सन्दर्भहरूले बरेवाका निम्न आर्थिक अवस्था भएका किसान मजदुरहरूको जीवन निरीहताको पर्याय बनेको देखिन्छ र उपन्यासमा उनीहरूको उपस्थितिले हेपिएका दवाइएका र अन्यायमा पारिएका गरिववर्गको प्रतिनिधित्व भएको छ । आफूमाथि भएका अन्याय अत्याचार शोषण र दमनलाई समेत चिन्न नसक्ने र प्रभुत्वशाली वर्गको हैकमलाई चुपचाप सही दासत्व स्वीकार गरेर बाँच्ने ग्रामीण निम्न वर्गका रूपमा उपर्युक्त पात्रहरूको पहिचान स्थापित भएको छ ।

३.३.३ लैङ्गिक अधीनस्थता र पहिचान

नेपाली समाज परम्परादेखि नै पितृसत्तात्मक रहेको हुँदा महिलाहरू पुरुषवर्गका अधीनस्थ तल्याइएका हुन्छन् र जातीय तथा वर्गीय उत्पीडनका साथसाथै उनीहरूले महिला हुनुको नाताले लैङ्गिक उत्पीडन समेत झेलिरहेका हुन्छन् । अलिखित उपन्यासमा वर्णित वरेवाका नारीपात्रको अवस्था पनि यस वास्तविकता भन्दा फरक देखिँदैन । नेपाली समाजको शक्ति संरचनामा धनीद्वारा गरिव, उच्च जातद्वारा तल्लो जात र पुरुषद्वारा महिला दबाइएको देखिन्छ भने जुनसुकै वर्ग र जातीयताभित्र पनि महिलाको अवस्था झन् दयनीय भएको पाइन्छ । अर्थात् एउटा प्रभुत्वशाली वर्गभित्रै पनि महिलाहरू अधीनस्थ अस्तित्त्वका साथ बाँचिरहेका हुन्छन् अनि गरिब होस् वा तल्लो जात होस् त्यहाँ पनि पुरुष वर्गले महिला माथि हैकम जमाएको देख्न सकिन्छ । यसरी नेपाली समाजमा महिलाहरू दोहोरो तेहरो उत्पीडनका सिकार भई अस्तित्त्वविहीन जीवन भोग्न बाध्य भएका हुन्छन् र यस उपन्यासका नारी पात्रको उपस्थितिले पनि त्यो कुरा पुष्टि भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मतिया, मतियाकी आमा, सावित्री, चम्पवा, विधुवी, रजकलिया, लजकलिया, जयकलिया, फुलवा, फुलवाका माइजूहरू पार्वती, विननि, जलेसरी पहिली, दोस्री र तेस्री स्त्री, आइमाईहरू, दुखनी, कथनी बुढिया, मालिकनी, ज्ञानी, विरहिणी महिला पात्रका रूपमा रहेका छन् र उनीहरूको प्रतिनिधित्व पुरुष शासित निरीह नारीका रूपमा भएकोछ । दिनभरि काम गर्नु, छोराछोरी पाउनु, हुर्काउनु र उनीहरूका हेरचाहको सम्पूर्ण जिम्मेवारी आफ्नो काँधमा लिनु, आफ्ना पति, छोरा, मामा, बुवा, काका वा अन्य पराइ पुरुषबाट हुने हेला, तिरस्कार उत्पीडन सहनु, शक्तिशाली वर्गको यौन हिंसाको सिकार बन्नु उनीहरूको जीवनका एक प्रमुख पाटो बनेको छ । प्रत्येक महिला घरभित्र वा बाहिर पुरुष अधीनस्थतालाई स्वीकार गरेर बाँचेकी छे र यो नै उसको स्त्री हुनुको मुख्य पहिचान बनेको छ । पुरुष सरह स्वतन्त्र र मानवीय पहिचानका साथ कुनै पनि नारीले शिर ठाडो गरेर बाँच्न पाएका छैनन् चाहे ती जिम्दारकै घरका मालिकिनी वा भतिजी सावित्री नै किन नहोऊन् । हुन त यस उपन्यासमा जिम्दार र शक्तिको निकट रहेका केही सीमित व्यक्ति बाहेक अन्य पुरुष पात्र नै पनि मानवोचित स्वाभिमान, इज्जत र मर्यादाका साथ अस्तित्त्ववान् जिन्दगी

बाँचिरहेका छैनन् । यस अवस्थामा घरघरमा दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा जीवन भोग्न बाध्य नारी पात्रको पहिचान झन् बढी विदूप एवं विकृत देखिनु स्वाभाविक हुन गएको छ । विभेदमा आधारित सामाजिक सांस्कृतिक संरचनामा महिलावर्गको पहिचान एक भाग्याका रूपमा रहेको हुन्छ भने वरेवावासी विपन्न महिलाको पहिचान पनि यसभन्दा फरक रहेको देखिँदैन । समग्रमा भन्नुपर्दा पुरुषकेन्द्री शक्ति संरचनामा दबिएका, हेपिएका शोषण र उत्पीडनको मारमा परेका एवं दासत्वको जीवन भोगिरहेका निरीह निमुखा पात्रका रूपमा वरेवावासी महिलाको प्रतिनिधित्व र पहिचान स्थापित भएको देखिन्छ ।

३.३.४ धार्मिक अधीनस्थता र पहिचान

धार्मिक सहिष्णुता भएको समाजकरूपमा परिचित नेपाली समाजमा भिन्न भिन्न धर्मावलम्बीहरू एक आपसमा मिलेर बसेको देखिन्छ । विरहिनपुर बरेवा गाउँमा पनि हिन्दू र मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूको बसोबास रहेको छ । धार्मिक आस्थाका आधारमा नेपालमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको बाहूल्य रहेकाले शक्तिको उपरि संरचनामा हिन्दूहरू रहेका छन् र अन्य धर्मावलम्बीहरू धार्मिक रूपले अधीनस्थ वर्गका रूपमा रहेका छन् । वरेवा गाउँमा प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेका जिम्दार हिन्दू धर्मावलम्बी भएकाले अन्य धर्मावलम्बीहरू स्वतः उनको अधीनस्थ रहेका देखिन्छन् । बरेवा गाउँमा हिन्दू र मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूको बसोवास रहेको छ र मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूलाई धार्मिक दृष्टिले अधीनस्थ वर्गका रूपमालिन सकिन्छ ।

अलिखित उपन्यासमा सलिमा, फुलवा, फुलवाका मामामाइजू, रजकलिया, लजकलिया, जयकलिया, मंगल खाँ र अकलु मुस्लिम धर्मावलम्बी पात्रका रूपमा रहेका छन् । यी मध्ये सलिमा त्यस्तो पात्रका रूपमा रहेको छ जसले मुस्लिम भएकै कारण झुटा मुद्दा र निर्मम यातनाको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ । सलिमा जिम्दारका हरेक अन्याय र अत्याचारलाई चुपचाप नसहने साहसी युवाको रूपमा रहेको छ । गाउँको विकासका लागि आएको रकमबारे जिम्दारसँग प्रश्न गरेर उसले जुन दुस्मनी मोलेको छ त्यसको प्रतिफल उसले मुस्लिम भएबापत भोग्नु परेको देखिन्छ । हिन्दू धर्मावलम्बी जिम्दारले सलिमासँग बदला लिन उसका धार्मिक आस्थालाई आधार बनाई यस्तो षड्यन्त्र रचेको छ कि सबै हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका सामु ऊ अपराधी सावित भएको

छ । आफ्नो प्रभुत्वलाई चुपचाप स्वीकार नगर्ने व्यक्ति माथि सड्यन्त्रका तानाबाना बुन्न जिम्दार हरदम तयार देखिन्छ । यसै मौकामा उसले हिन्दू धर्मको आड लिएर सलिमालाई फसाइ छाड्छ । आफूले गरेको काम माथि औंला उठाउने सलिमलाई ठेगान लाउने उपायबारे जिम्दारले सोचिरहेका बेला सलिमाको दाजुको विवाह हुन्छ र त्यस विवाहमा सलिमाले केही बट्टामा घिउ भरेर लगेकोमा त्यसलाई गाईको मासुभनी प्रचारित गरिन्छ । सलिमाले दाइको विहेमा गाईको मासुको भोज खुवायो भन्ने झुटो आरोप लगाई सलिमालाई दण्डित गर्नुले बरेवा गाउँमा हिन्दू धर्म र त्यसका अनुयायीको वर्चस्व स्थापित भई मुस्लिम धर्मावलम्बीले त्यसको अधीनस्थ भई रहनु परेको वास्तविकतालाई दर्साउँछ । यसरी यस उपन्यासमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका हैकम, षड्यन्त्र र यातनाको सिकार भई बाँच्न बाध्य धार्मिक समुदायको रूपमा मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व स्थापित स्थापित भएको देखिन्छ ।

३.४ अलिखित उपन्यासका पात्रहरूको प्रतिरोध चेतना

समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ वर्गमा आफ्नो प्रभुत्व लाद्ने प्रयत्नहरू गरिरहँदा अधीनस्थ वर्गले पनि त्यसबाट मुक्तिका लागि प्रयत्न गरिरहेकै हुन्छ । त्यसैले प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गका विचविचारका टकराबको स्थिति पैदा गरेको हुन्छ तर यो स्थिति सबै समाजमा एकैनासले लागु भने हुन सक्तैन । समाजको ऐतिहासिक विकास, सामाजिक सांस्कृतिक एवं आर्थिक अवस्था, शिक्षा राजनैतिक चेतना जस्ता कराहरूले यसमा प्रभाव पारेका हुन्छन् । अर्थात् समाजका मानिसहरूमा रहेको शैक्षिक राजनीतिक चेतना तथा आर्थिक अवस्थाले पनि उनीहरू भित्र रहेको प्रतिरोध चेतनालाई निर्धारित गरेको हुन्छ । अलिखित उपन्यासमा उपस्थित वरेवा गाउँका पात्रहरूको सामाजिक राजनीतिक अवस्थाभित्र उनीहरूमा हुर्किरहेको प्रतिरोध चेतना सबैमा एकनासले रहेको देखिँदैन । यहाँ उदीयमान पुस्ताका रूपमा देखापरेका युवावर्गमा प्रतिरोध चेतना सशक्त हुँदै गएको देखिन्छ भने पुरानो पुस्ताका रूपमा रहेको अधीनस्थ वर्गमा प्रतिरोधको चेतना कमजोर देखिन्छ । उपन्यासमा वर्णित पात्रका सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशका आधारमा उनीहरूलाई अधीनस्थ वर्ग, उदीयमान वर्ग र बौद्धिक वर्गमा विभाजन गरी उनीहरूमा रहेको प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.४.१ अधीनस्थ वर्गको प्रतिरोध चेतना

अलिखित उपन्यासमा केवल सत्ता वा शक्तिमा मात्र आधारित प्रमुत्वशाली वर्गको उपस्थिति देखिँदैन । वर्गजात र लैङ्गिता पनि प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ वर्गमाथि प्रभुत्व कायम राख्ने आधार भएको छ । त्यसैले जातीय, वर्गीय र लैङ्गिकताका माध्यमबाट अधीनस्थ तुल्याइएका वर्गको प्रतिरोध चेतना पनि सोही आधारबाट विकसित भएको देखिन्छ । यसमा वरेवा गाउँ र त्यसका बासिन्दाको दयनीय अवस्था आर्थिक दरिद्रतासित जोडिएको हुँदा उनीहरूको प्रतिरोध चेतनामा पनि आर्थिक पक्षले भूमिका खेलेको छ । यसका साथै सामाजिक शासन र शक्तिको अभ्यासले पनि उनीहरूको प्रतिरोधको अवस्थालाई निर्धारण गरेको छ ।

यस उपन्यासमा आर्थिक राजनीतिक सत्ताशाक्तिबाट अधीनस्थ तुल्याइएका पात्रहरूमध्ये लाल जी पटवारी नथुनी, जोखु, रंगलाल, शिवगुलाम, अनुपमिस्तिरी जग्गा राउत, अकलु, धरीछन कोइली, वैजनाथ भूमिकाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । यी मध्ये पनि नथुनी, जोखु, रंगलाल, बैजनाथ, जिम्दारका अनन्य सेवकका रूपमा उल्लेख्य रहेका देखिन्छन् । वरेवा गाउँमा जिम्दारले एउटा यस्तो सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक संरचना तयार पारेको छ कि त्यसभन्दा बाहिर निस्केर सोच्नु, बोल्नु र क्रियाकलाप गर्नुलाई अपराध ठानिएको छ । बरेवा गाउँ अत्यन्तै पिछडिएको गाउँका रूपमा रहेको छ । यहाँका मानिसहरूको शिक्षा र चेतनाको स्तर यति न्यून छ कि न्याय अन्याय, सत्य असत्य, मान अपमान र स्वभिमान छुट्याउने हैसियतमै गाउँलेहरू पुगेका देखिँदैनन् । सामूहिक भावनाको अत्यन्त अभावले गर्दा गाउँमा डाका आउने सूचना पाएर पनि मानिसहरू एक जुट भई प्रतिकार गरेको देखिँदैन । डाका आउने सूचना पाएपछि त्रस्त भएर घरमै बसिरहने र डाकाले लुट्न लाग्दा नलुटिदेऊ भनी अनुनय विनय गर्ने र धुरुधुरु रोइरहने बरेवावासीहरूमा आफूमाथि भइरहेको अन्यायको प्रतिरोध गर्ने चेतना शून्य देखिन्छ । आफूले भगवान् तुल्य मानेका जिम्दार साहेब जसको निकै ठूलो शक्ति छ र पुलिस प्रशासनमा समेत पहुँच छ भन्ने उनीहरूलाई थाहा छ तीसँग गएर डाकुबाट मुक्ति पाऊँ भनी हारगुहार र बिन्ती गर्ने सामर्थ्य समेत बरेवावासीमा देखिँदैन । दुईचार किलो अन्न र चाँदीको एउटा गहना भएको घरमा लाग्ने डाक त्यति धेरै अन्न, गरगहना र धन सम्पत्तिका मालिक जिम्दारको घरमा चाहिँ किन लाग्दैन त

भन्ने सामान्य प्रश्न पनि कुनै वरेवावासीको मनमा उब्जेको देखिँदैन । उनीहरू आफ्नो दयनीय अवस्थालाई भाग्यको खेल ठानेर धिक्कार्छन् र जिम्दारको अत्याचारलाई भगवान्को इच्छा भनेर स्विकार्छन् । यसबाहेक सोच्नु, विचार गर्नु बरेवासीको सामान्य बुद्धिभन्दा बाहिरको कुरा भएको छ ।

बरेवा गाउँ अन्धविश्वास, झारफुक, बोक्सी जस्ता कुरीतिमा अत्यन्तै नराम्ररी फसेको देखिन्छ । जिम्दारको शक्ति र षड्यन्त्रले एउटा यस्तो सामाजिक सांस्कृतिक संरचना खडा गरिदिएको छ कि रंगलाल, जोखुनथुनी, बैजनाथ जस्ता व्यक्तिहरूलाई जिम्दारले जे भन्छ त्यही मात्र सत्य लाग्छ र जिम्दारको सेवा चाकरी गर्नु नै आफ्नो एकमात्र कर्तव्य हो भन्ने लाग्छ । जसोतसो दुई छाक खान जुटाउनका लागि जस्तोसुकै घृणित काममा पनि अघि सर्ने प्रवृत्ति यी पात्रहरूमा देखिन्छ । उनीहरू सम्पन्नताको सपना देख्छन् तर जिम्दारले आफूलाई लुटेको थाहा पाउँदैनन् वा थाहा पाएर पनि त्यसबाट उम्कने प्रयास गर्दैनन् । सबैतिरबाट लुटिएका, घपाइएका र हारेका व्यक्तिहरू जो जसोतसो बाँच्नुमा नै गर्व गरिरहेका देखिन्छन् । वरेवाका अधीनस्थ वर्गको यो चिन्तनले उनीहरूलाई दुई खुट्टाले हिँड्ने पशुको दर्जामा ओरालेको देखिन्छ ।

बरेवाका गरिवहरूले जिम्दारप्रति जुन स्तरमा आस्था र भक्ति प्रकट गरेको देखिन्छ । त्यही स्तरमा आफू आफूमा भने बेमेल, शत्रुता र मनमुटाव राखेको पाइन्छ । जिम्दारको प्रिय बन्नका लागि आफ्नो साथी, छिमेकी र आफ्नै परिवारप्रति पनि असहिष्णु बन्नु बरेवासिको सामान्य विशेषता बनेको देखिन्छ । नथुनी र शिवगुलामका बिच सामान्य विषयमा भनाभन भएपछि नथुनीले शिवगुलामविरुद्ध जिम्दारलाई कुरा लगाउँछ जसले गर्दा शिवगुलामलाई आफ्नो घर जग्गा सुक्रीबिक्री लेखाएर पनि जिम्दारबाट दुई चार किलो धान लिन निकै मुस्किल पर्छ । शिव गुलामलाई केलाग्छ भने जिम्दारले धान दिएनन् भने बाँच्न सकिँदैन । त्यसैले आफ्नो घर र एक टुक्रो माटो धितो राखेर भए पनि अलिकति अन्न प्राप्त गर्नुलाई अहोभाग्य ठानी ऊ मालिकप्रति अनुगृहीत हुन पुग्छ । यसरी आफू लुटिएको ठगिएको र सिद्धिनै लागेको समेत थाहा नपाउने र पाएको अलिकति अन्नमै सन्तुष्ट हुने जमातको सङ्ख्या बरेवा गाउँमा उल्लेख्य देखिन्छ । बाबु बाजेका पालादेखि नै चाकडी गर्ने शिक्षादीक्षा पाएका हुनाले बरेवाबासीमा इज्जत

स्वाभिमान प्रतिरोधको हेक्का नै रहेको पाइँदैन उनीहरूलाई सानैदेखि जिम्दार भक्तिमा कसरी दीक्षित गराइन्थ्यो भन्ने कुरा उपन्यासको यस साक्ष्यले स्पष्ट पार्दछ :

> वैजनाथ कलैया, स्कुलबाट एस्.एल. सी. पास गरेर आएको थियो र र जिम्दारसाहेब प्रति पाँच वर्षको उमेरदेखि नै बफादार थियो । कारण के भने बैजनाथको बाबु रामनाथ, जिम्दारका वैलहरूको हेरविचार गर्थ्यो र उसको नसानसामा रगतको साटो जिम्दारको नुन बगेको अनुभव उसलाई दिनरात भइरहन्थ्यो । त्यसले गर्दा बैजनाथ सुरुदेखि नै 'जिम्दाले छाएब की जै' बोल्न थालेको थियो र अब यद्यपि पढेलेखेकाले र उसको आत्माको प्रजातान्त्रीकरण भएकाले बाहिर जय बोल्न अलि सङ्कोच मान्थ्यो तर भित्रभित्रै उसले जिम्दारका उपकारहरूको साउँ र ब्याज बिर्सेको थिएन (गौतम, २०६७: १६७) ।

उपर्युक्त सन्दर्भले बरेवा गाउँका अधीनस्थ वर्गको प्रतिरोध चेतनाको विरूप तस्विर झल्काउँछ । वैजनाथ कलैयाबाट एस् एल. सी पास गरेको शिक्षित व्यक्ति हो ऊ जिम्दारको चाकरी गरेमात्र आफ्नो भविष्यमा उज्ज्वल हुने विचार पालेर बसेको छ । जिम्दारको निरन्तर सेवा चाकरी गरेर एकदिन गाउँको प्रधान पञ्च हुने उसको उद्देश्य देखिन्छ । उसलाई आफ्नो ज्ञान, बुद्धि विवेक र मिहिनेत भन्दा जिम्दारको कृपामा ज्यादा आशा र भरोसा छ । भविष्यमा देशका शिक्षामन्त्री बन्ने सपना पालेर बसेको वैजनाथ जिम्दारलाई गुरु बनाउन चाहन्थ्यो र उनीबाटै शक्तिको अभ्यास गर्ने तौरतरिकाहरू सिक्न चाहन्थ्यो । यस सन्दर्भबाट के स्पष्ट हुन्छ भने वरेवा गाउँको सचेत व्यक्ति समेत शक्ति प्राप्त गर्नका लागि जिम्दारको हैकम र अत्याचार सहन तयार देखिन्छ तर अन्यायको प्रतिरोध गर्न तयार देखिँदैन । यी सब कुरामा पिता पुर्खादेखि चलि आएको चालचलन गाउँको राजनीतिक सामाजिक परिदृश्य, गाउँलेहरूमा शिक्षा र चेतनाको न्यूनता तथा सत्ता र शक्तिमा रहेका व्यक्तिहरूको क्रूर अमानवीय चिन्तन तथा व्यवहारले काम गरेको देखिन्छ ।

बरेवा गाउँका महिलाहरूको अवस्था कस्तो देखिन्छ भने परिचित व्यक्तिले आफ्नो घरमा पसेर लुट्ता समेत यो अन्याय हो भनी भन्न सक्ने सामर्थ्य उनीहरूमा छैन । एक महिलालाई उसका नातिनातिनाहरूकै अगाडि धरमपुर गाउँमा बस्ने आफ्नो छोराकी साथी लालधरले लुट्ता ऊ आफूलाई नलुटिदिन अनुनय विनय गर्छे । मतिया आफ्नै दाइको साथी सङ्कटले लुट्ता लुटेरालाई चिनेर पनि जिम्दार वा पुलिसकहाँ उजुरी गर्न जान्न किनकि उसलाई त्यहाँ गए अर्को विपत्त आइ लाग्ने वा लुटिने भय छ । वरेवा गाउँलाई धरमपुर गाउँबाट आएका डाँकाहरूले लुट्छन् र ती सबै चिनेकै

मान्छेहरू हुन्छन् । कति त साथी समेत हुने गर्छन् । यस्तो अवस्थामा पनि गाउँलेहरू एकजुट भई कतै भन्न नसक्ने, उजुर गर्न नसक्ने विडम्बनापूर्ण अवस्था छ । यसले उनीहरूको सोझोपनाको पराकाष्ठा दर्साउँछ । सबैतिरबाट यस्तो भय र आतङ्कको वातावरण तयार पारिएको छ कि वरेवावासीको प्रतिरोध चेतना भुत्ते भइसकेको छ र त्यसलाई अर्जाप्ने ठाउँ कतै छैन ।

प्रस्तुत उपन्यासमा आफूमाथि भएको अन्याय थाहा, पाएर त्यसको विरोध गर्ने नयाँ पुस्ता देखा पर्न थालेको देखिन्छ तर दोस्रो पुस्ता तिनीहरूलाई साथ दिनुका सट्टा उल्टै उनीहरूलाई नै दण्डित गर्न अग्रसर देखिन्छ । इनराले जिम्दारका गलत कामको विरोध गर्दा सबैले उसलाई मूर्ख ठान्छन् । नथुनीले त इनरालाई कुटपिट गर्नमा जिम्दारलाई सघाएको समेत देखिन्छ । इनराको कुरामा विश्वास गरेर गाउँमा इनार बनाउनका लागि आएको सहयोग रकम बारे बुझ्न गएकाहरू समेत जिम्दारको कुरा सुनेपछि तुरुन्त विश्वस्त हुन्छन् र इनरालाई साथ दिएकोमा पछुतताउँछन् । आफ्नो भलाइ केमा छ भन्ने कुरा समेत बरेवावासीलाई अत्तोपत्तो छैन । यो वर्ग सत्यलाई असत्य र असत्यलाई सत्य ठानेर भ्रमित भइरहेको देखिन्छ । वरेवाका केही मानिसहरूमा जिम्दारभक्ति कतिसम्म प्रगाढ छ भन्ने उनीहरू जिम्दारका लागि झुटो बोल्न, अफबाह फैलाउन र आफ्नै इज्जत ठाउँमा लादन समेत तयार देखिन्छन् । जोखुले जिम्दारको आदेशमा सावित्री र सुनराको अवैध सम्बन्धको झुटो प्रचार गाउँभरि फैलाउँछ साथै आफ्नी छोरीलाई कतै लुकाएर सुनराले छोरीको अपहरण गरेको भनी पुलिसमा उजुरी गर्छ । आफ्नै छोरीको इज्जत दाउमा राखी जिम्दारका लागि एपछि अर्को गलत काम गर्दा समेत उसमा कुनै पश्चातापको भावना देखिँदैन । अन्ततः एक दिन लुकाएर राखेको ठाउँबाटै छोरी गायब हुँदा समेत उसमा चेत आएको देखिँदैन । जिम्दारले जोखुकी छोरी चम्पवालाई अन्तै लुकाएर उसमाथि यौन शोषण गर्न रंगलाललाई आदेश दिएको हुन्छ तर जोखु यस प्रकारको धोका र षड्यन्त्रबाट बिलकुलै अनभिज्ञ भई जिम्दारलाई छोरी खोजिदिन अनुरोध गरिरहेको हुन्छ । उता रंगलाल जोखुकी छोरीसँग समय बिताउन पाएकोमा प्रफुल्ल देखिन्छ । एक दिन आफ्नो हालत पनि जोखुकै जस्तो हुन सक्छ भन्ने सचेतता उसमा देखिँदैन । यसरी एकका विरुद्ध अर्कालाई प्रयोग गरेर आफूहरूलाई जिम्दारले सिध्याइरहेको कुरा उनीहरूले थाहा नपाएको देखिन्छ । उनीहरूकेवल चुनावमा जिम्दारलाई चुन्न हात उठाउने वर्गका रूपमा मात्र देखिएका

छन् । गाउँमा महामारी फैलेर मान्छे मर्दा काठमाडौंबाट आएको राहत रकम सबै जिम्दारले आफ्नो खल्तीमा हाल्छ तर गाउँलेहरूलाई यो केही थाहा हुँदैन । बिरालाले मार्नु अघि मुसो खेलाएझैं जोखु रंगलाल र बैजनाथलाई जिम्दारले खेलाइरहेको छ र उनीहरू यस स्थितिमा पनि निस्फिक्री र आनन्दित देखिन्छन् । सामन्ती राज्य सत्ताको चरम दलनमा परेर उनीहरूको चेतना बोर्धा भएको देखिन्छ र मानवीय अस्तित्त्व नै सङ्कटमा परेको छ ।

गरिबी र अभावले पशुको जस्तो जिन्दगी बाँचिरहेका बरेवाका अधीनस्थ वर्गमा प्रतिरोध त के स्वाभिमानको सानो झिल्को समेत बाँकी छैन भन्ने कुरा नथुनीले जिम्दारको दिसापिसाब गर्ने भाँडामा भात खाएको घटनाले पुष्टि गर्छ । मध्य रातमा आइमाई र केटाकेटीलाई बाहिर निस्कन पर्दा प्रयोगमा ल्याइने भाँडामा भात खान नथुनी तब राजी हुन्छ जब उसलाई जिम्दारले त्यसो गरे बापत चार पसेरी धान दिने बाचा गर्छ । त्यसरी मलमूत्र त्याग गर्ने भाँडामा भात खाँदा समेत नथुनीलाई लाज, घिन वा बदनामीको डर लागेको देखिँदैन । दुई छाक खाने कुनै बन्दोबस्त नहुनु, अलिअलि भएको समेत डाकाले लुटेर लैजानु, जिम्दारले गहना, झुपडी र एक टुक्रा खेत पनि धितो राखेर जफत गर्नु, अन्याय वा यातनामा परी उजुर गर्दा पुलिसले झन् यातना दिनु, जस्ता काम र व्यवहारले आजित भएका बरेवाबासी शोक, भोग रोगका साथै त्रास र आतङ्कको यस्तो भुमरीमा परेका छन् कि उनीहरू आफूमाथि भइरहेको अन्याय, अत्याचार शोषण, दमन र हिंसालाई चिन्न र बुझ्न सक्ने स्थितिमै छैनन् त्यसैले उनीहरूमा प्रतिरोध चेतना पनि न्यून होइन कि शून्य अवस्थामा रहेको देखिन्छ । उनीहरू विवेकहीन शासक वर्गका जनविरोधी चरित्रको क्रूर पञ्जाबाट चिथोरिएकहा चिथोरिएका हुनाले प्रतिरोधको साहस जुटाउन असमर्थ देखिएका छन् ।

३.४.२ उदीयमान वर्गको प्रतिरोध चेतना

अलिखित उपन्यासमा जिम्दारजस्तो प्रभुत्वशाली वर्ग र त्यसको अधीनस्थ वर्गका रूपमा रहेको नथुनी, जोखु, रंगलाल, बैजनाथ जस्ता पात्रका अतिरिक्त उदीयमान वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने नयाँ पुस्ताका पात्रहरू पनि छन् । इनरा, सुनरा, सलिमा महावीर कुर्मी जस्ता वरेवाका युवा युस्ताले उदीयमान वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी पात्रहरूपनि आर्थिक सामाजिक दृष्टिले उत्तिकै कमजोर देखिन्छन् तर यिनीहरूमा भने

अन्यायका विरुद्ध जुध्ने र शोषण अत्याचारको विरोध गर्ने चेतना विकसित भएको देखिन्छ । यिनीहरू जिम्दारले बनाएका नीतिनियममा असहमत थिए त्यसैले जिम्दार यिनीहरूसँग भित्रभित्रै डराउँथ्यो र यिनीहरूलाई दबाउन हरसम्भव उपायहरू अवलम्बन गर्न तयार थियो । इनराको उपस्थिति जिम्दारको एकछत्र शासनका निम्ति ठूलो चुनौती बनेर रहेको थियो भन्ने कुरा उपन्यासको यस साक्ष्यबाट स्पष्ट हुन्छः

> इनरा कसै गरी कक्षा आठसम्म पढेको बासिन्दा थियो । प्रायः जिम्दारसित ऊ बहस गरिरहन्थ्यो, असहमत भइरहन्थ्यो । ऊ अन्याय नामक एउटा चलन चल्तीको चीज न सहन सक्थ्यो, न गर्न सक्थ्यो । त्यसकारण उसलाई पनि केही जना कालअनुसार सजग, त्यसकारण मूर्ख मान्ने तरखर गरिरहेका थिए । ...दुब्लो पातलो भए पनि इनरामा केही यस्तो थियो, जसले गर्दा जिम्दारले भित्र आफूलाई समालि राख्नुपर्थ्यो, नत्र हल्लिने डर थियो (गौतम, २०६७ : ७८ : ७९) ।

आफू अन्याय नगर्ने र अरुको अन्याय पनि नसहने इनरालाई केही मानिसले मूर्ख ठानेपनि उसले आफ्नो लडाइँ जारी राखेको देखिन्छ । इनरालाई उसकै वर्गका मानिसहरूले सहयोग र समर्थन नगरेको हुँदा जिम्दारसँगको लडाइमा ऊ एक्लो पर्छ र अन्यमा जिम्दारको हातबाट मारिन्छ तर अन्तिम समयसम्म पनि उसले हार मानेको देखिँदैन । जिम्दारले डाकुहरू पठाएर उसको घर जलाइ दिए पनि उसमाथि कुटपिट गरेर मरणासन्न, तुल्याए पनि ऊ अन्यायको प्रतिरोध गर्न छोड्दैन । दुब्लो, पातलो इनरासँग शक्तिको केन्द्रमा रहेको जिम्दार डराउनुको कारण उसको शारीरिक बल होइन प्रतिरोधी चेतना नै हो भन्ने कुरा राहजै बुझ्न सकिन्छ । हाराजित जे भए पनि शासक वर्गका अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमन विरुद्ध आवाज उठाइरहने एक सङ्घर्षशील एवं जुझारु योद्धाका रूपमा इनरा देखिएको छ । तर ऊ एक्लो र ऊसँग केवल विचारको बल मात्र भएको हुँदा राज्यको शक्तिका सामु ऊ टिक्न सक्तैन यद्यपि ऊ मरेर जाँदा समेत उसको प्रतिरोध चेतना वरेवा गाउँमा जीवित रहन्छ र त्यसबाट प्रेरित भएर नै इनराको भाइ सुनराले उदीयमान युवाको रूपमा आफ्नो प्रतिरोधी चेतनालाई जीवित राख्तै दाजुको मार्गको अनुरण गर्न थाल्छ । यसबाट के देखिन्छ भने चाहे मृत्युवरण गर्नु नै किन नपरोस् उदीयमान वर्ग आफ्नो हक हितको पक्षमा लड्न र मानवीय अस्तित्त्वसहित बाँच्न प्रयत्नशील रहेको छ । युवा पुस्ताले मान्छे हुनुको मूल्य बुझेको छ र जस्तोसुकै प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि ऊ यो मूल्य कायम राख्न उद्यत छ भन्ने कुरा इनराको मृत्युपछि सुनराले लिएको अडानबाट स्पष्ट हुन्छ ।

हेरक साल बाँध बाध्न र इनार खन्न वरेवा गाउँका बासिन्दाबाट चन्दा रकम उठाउने जिम्दारको बानीले सारा गाउँलेहरू दिक्दार बनेका हुन्छन् । भोक, रोग र अभावले जर्जर बनेका गाउँलेका लागि चन्दा आतङ्कले भन् पीडित बनाएको हुन्छ । जिम्दारको चन्दा बर्सेनी दोहोरिइ रहने विषय बनेको हुन्छ किनकि असार साउनको बाढीले कमजोर बाँध भत्काइदिन्छ र यो जिम्दारका लागि चन्दा उठाउने सुनौलो मौका बनिदिन्छ । इनार खन्न र बाँध बाँध्न माथिबाट आएको सहयोग सिधै जिम्दारको खल्तीमा जाँदा पनि गाउँलेहरू चन्दाको विरोध गर्न सक्तैनन् । यस्तो अवस्थामा सुनरा एक्लैले यसरी प्रतिरोध गर्दछ-*"सबै तयारी थियो, भए पनि चन्दा उठाउने बरवत इनराको भाइ सुनरा साफसित अड्न थाल्यो हम ना कमाएब । अर्थात् म बेगार गर्दिनँ"* (गौतम, २०६७; ११४) । सधैँ आज्ञामात्र दिन जान्ने सुनराको यस अडानबाट नाजवाफ हुन्छ र उसलाई फकाउने कूटनीतिक तरिका अपनाउने अवस्थामा पुग्छ । हजारौँ भुटभन्दा एक सत्य बलवान् भन्ने कुराको उदाहरणका रूपमा सुनराको अडानलाई लिन सकिन्छ । यसबाट के पनि प्रस्ट हुन्छ भने सुनरा जस्ता युवालाई गाउँका अन्य पीडित जनताले साथ दिने हो भने जिम्दारको शासन एक छिन पनि टिक्न सक्तैन । सुनराको यस अडानकै कारण जिम्दारले आफ्नो रणनीति बदलेको देखिन्छ । सुनरा विरामी भएको मौका पारी उसका घरैमा गएर जिम्दारले उसलाई औषधि खुवाउँछ र यस कार्यबाट अत्यन्तै द्रवित भएको सुनराको भावुकता र कोमल मनको फाइदा उठाउँदै बाँध र इनार बनाउने कार्यको विरोध नगर्न आग्रह गर्छ र यसरी सबैलाई दबाउने बानी परेका जिम्दार समेत सुनराको अडानबाट हच्केको र एककदम पछि हुरी उसलाई फकाउन र मनाउन अघि सरेको अवस्थाले उदयमान वर्गमा बढ्दै गएको प्रतिरोध चेतनाले परम्परागत शक्तिलाई केही सोच्न बाध्य बनाएको देखिन्छ ।

जिम्दारको शोषकीय र भ्रष्ट चरित्रविरुद्ध गाउँका केही युवाहरू प्रतिरोधमा उत्रिन थालिसकेका थिए र त्यसको अगुवाइ सुनराले गरिरहेको थियो भन्ने कुरा उपन्यासका यस साक्ष्यबाट पुष्टि हुन्छ -*"यस पटक सुनाराको आँगनमा केही जना बसेका थिए । सुनराले भन्यो जिम्दार होलन् आफ्नो घरको यति अब सहन गरिन्न"* (गौतम, २०६७ : १७१) । सुनरा, लखना र सलिमा मिलेर केही मानिसका साथ आँगनमा जम्मा भई यसरी कुरा गर्नु र जिम्दारसँग इनार बनाउनका लागि आएको रकमबारे प्रश्न सोध्ने हिम्मत गर्नुलाई प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध उदीयमान वर्गको प्रतिरोधको

सङ्गठित प्रयासका रूपमा लिन सकिन्छ । तर यो सङ्गठित प्रयास धेरै बेरसम्म टिक्न भने सक्तैन । जिम्दारका मिठा कुरा सुन्ने बित्तिकै सलिमा र सुनराको बहकाउमा लागेर जिम्दारलाई शंका गरेकोमा अरु गाउँलेहरू पछुताउँछन् र सुनरा तथा सलिमाको साथ छोडिदिन्छन् । जसले गर्दा प्रतिरोध अभियान बिचैमा टुट्न पुग्छ र सुनरा तथा सलिमा एक्लिन पुग्छन् । यस घटनापछि जिम्दारले आफ्नो शक्तिको प्रयोग गरी सुनराले आफूलाई मध्यराति लाठिले हानेको र आफ्नो घरको धनमाल लुटेको झुटो आरोपमा पुलिसबाट मरणासन्न हुने गरी कुटपिट गराउँछ । यसरी उदीयमान वर्गको प्रतिरोधी चेतना सशक्त हुँदा हुँदै पनि सङ्गठित प्रयासको अभाव र जिम्दारमा निहित असीमित शक्तिका सामु उनीहरूको हार भएको देखिन्छ । सुनरालाई पुलिसले लिएर गएपछि जिम्दारले हलुका महसुस गरेको देखिन्छ । यसबाट सत्ता र शक्तिको बलले मानिस जतिसुकै ताकतवर किन नहोस् सत्य र न्यायको पक्षमा उठेको सानो आवाजले पनि हल्लिन थाल्छ भन्ने प्रमाणित भएको देखिन्छ ।

सुनरा थुनिएपछि सलिमाले एक्लो महसुस गर्न थाल्छ । जिम्दारको विरोध गर्ने इनरा मारिनु, सुनरा थुनिनु र गाउँलेहरूले पनि साथ नदिनुले सलिमाको मनमा त्रास उब्जाइ दिएको छ । अब उसलाई आफ्नो अवस्था पनि इनरा सुनराकै जस्तो हुन्छ भन्ने भयले सताउँछ । मनभरि त्रास बोकेर ऊ एक्लै जिम्दार विरुद्ध लड्न सक्तैन त्यसैले साँझ नपर्दै आफ्नो पसल बन्द गर्छ र चाँडै घर पुगी झ्याल ढोका थुनेर बस्न थाल्छ । उसभित्रको प्रतिरोध चेतना कमजोर भएको देखिन्छ । जिम्दार भने सलिमाले जुनसुकै बेला फेरि आवाज उठाउन सक्छ भन्ने आशङ्काले त्रस्त देखिन्छ र उसलाई कुनै झुटा मुद्दामा फसाउने षड्यन्त्रमा लागिरहन्छ । सलिमा मुस्लिम धर्मावलम्बी भएकाले उसलाई फसाउनका लागि जिम्दारले यस्ता नयाँ अफवाह फैलादिन्छ कि सबै हिन्दू धर्मावलम्बीले तुरुन्तै विश्वास गर्ने वातावरण तयार भइदिन्छ । सलिमाले आफ्ना दाजुकी छोरीको विवाहमा भारतको बजारबाट चार पाँचवटा हाँडीमा घिउ ल्याई जन्तीलाई भोज खुवाएको हुन्छ । यसै घटनालाई आधार बनाई सलिमाले भारतबाट गाईको मासु ल्याएर खुवायो भन्ने हल्ला फिँजाइन्छ । एक बिहान कसैको प्रहारबाट ऊ रगतपच्छे हुन्छ र थानामा गई रिपोर्ट लेखाउँछ । उसले आफू निर्दोष रहेको दावी गरिरहन्छ तर सत्ताको भाषा मात्र बुझ्ने बरेवाबासी र पुलिस कसैले पनि सलिमाको कुरा पत्याउँदैन । चुनाव नजिकै आइरहेको मौकामा गरिएको यस किसिमको षड्यन्त्रले सलिमा निकम्मा सावित

हुन्छ र फेरि पनि जिम्दारको एकछत्र प्रभुत्व कायम हुन पुग्छ । यसरी बरेवा गाउँमा सत्यको पक्षमा हुर्किरहेको पछिल्लो आवाज पनि दबाइन्छ र यससँगै प्रतिरोधी चेतना पनि समाप्त हुन पुग्छ तर यसले के देखाउँछ भने उदीयमान वर्ग मर्न तयार छ, अन्याय विरुद्ध शिर झुकाएर बाँच्न तयार छैन । सामन्ती राज्यसत्ताको निर्मम दमन, उत्पीडन र यातनाबाट सताइँदा पनि उदीयमान वर्गले आफ्नो प्रतिरोधलाई सशक्त तुल्याएको छ र एउटा बलियो वैकल्पिक शक्तिका रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ ।

बरेवा गाउँको सामाजिक संरचना उत्पीडनकारी सामन्तीतन्त्रमा आधारित छ र यसको केन्द्रमा जिम्दार रहेको छ त्यसैले जिम्दार बाहेक अरु गाउँलेको मानवीय अस्तित्त्व नै सङ्कटमा रहेको देखिन्छ । शक्ति संरचनाको उपरि तहमा रहेको जिम्दारको प्रभुत्वका सामु सबै निरीह र कमजोर देखिन्छन् । सानै देखि जिम्दारको चाकरी गर्न सिकाइने ऐतिहासिक सामाजिक संरचनाका कारण जिम्दारका समकालीन पुस्तामा प्रतिरोध चेतनाको विकास हुन सकेको देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा पनि शिक्षाको प्रचार प्रसार र प्रजातान्त्रिक अभ्यासको परिणाम स्वरु अलिअलि पढेको नयाँ पुस्ता सत्य, न्याय, मानवीय अस्तित्त्व प्रति सचेत हुँदै गएको तथा अन्याय, अत्याचार एवं शोषण दमन विरुद्ध प्रतिरोधमा उत्रन थालेको यथार्थको अभिव्यक्ति यस उपन्यासमा पाइन्छ । इनरा, सुनरा, सलिमा र महावीर जस्ता पात्र र उनीहरूका चिन्तन तथा व्यवहारले समाजमा उदीयमान वर्गको यस्तो चेतनाको प्रतिनिधित्व गरेको छ, जसले सामन्ती उत्पीडनका विरुद्ध आवाज उठाएको छ र सर्वत्र डर, त्रास र आतङ्कको वातावरण रहे पनि अन्यायमा टिकेको राज्यसत्ता र शक्तिका विरुद्ध निरन्तर सशक्त प्रतिरोध गरेको छ ।

३.४.३ बौद्धिक वर्गको प्रतिरोध चेतना

अलिखित उपन्यासमा मङ्सिरदेखि कार्तिकसम्मको घटना क्रमलाई विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसक्रममा प्रत्येक महिनाको चित्रणमा एकजना पात्रलाई नायक बनाई कथानकलाई अघि बढाइएको छ । यस्ता पात्रहरूमा ऋषि राम भुर्तेल, नरेन्द्र जोशी, कर्णबहादुर थापा, भीम वाग्ले रामकृष्ण पाठक, राधेश्याम, तिलबहादुर शेखरराज, शरदकुमार, जिम्दार र लेखक स्वयम् अर्थात् म पात्र रहेका छन् । यी मध्ये जिम्दार विश्वनाय बरेवा गाउँको एक धनाढ्य एवं प्रधानपञ्चका रूपमा देखिएकाले प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेको छ । बाँकी एघार जना पात्रहरू मध्ये दस जना

पात्रहरू काठमाडौंबाट उत्खननका लागि खटाइएका कर्मचारीहरू रहेका छन् भने एक जना लेखक स्वयम् रहेका छन् जो उत्खनन् र यससँग सम्बन्धित विषयमा लेख्न भनी आएका छन् । यी सबै पात्रहरूलाई प्रस्तुत उपन्यासको औपन्यासिक संरचनाभित्र बौद्धिक वर्गको प्रतिनिधत्व गर्ने पात्रका रूपमालिन सकिन्छ र उनीहरूले निर्वाह गरेको भूमिका तथा उनीहरूका चिन्तन तथा क्रियाकलापका आधारमा उनीहरूको प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासका एघार जना पात्रहरू शिक्षित एवं चेतनशील पात्रका रूपमा रहेका छन् ।वरेवा गाउँको दुःख मानिसहरूको भोक, शोक र दीनहीन अवस्थाप्रति उनीहरूमा चिन्ता, चासो र अपसोस रहेको देखिन्छ । समाजमा व्याप्त दुर्दान्त गरिबी, अभाव र अस्तव्यस्ताले सबै पात्रहरू उत्तिकै दुःखी र चिन्तित देखिन्छन् । बरेवा गाउँमा व्याप्त त्रासदी र आतङ्क पुलिस प्रशासनको ज्यादती, जिम्दारको हैकम र क्रूरता अनि वरेवावासीले भोगिरेहेका नारकीय जीवनबारे उनीहरू जानकार रहेको र यसबारे छलफल तथा विमर्श पनि गरेको देखिन्छ तर त्यो केवल बौद्धिक विलासका रूपमा मात्र सीमित रहेको छ । जतिसुकै छलफल र चिन्तन मनन गरे पनि परि आउँदा केही गर्न नसक्ने र सरसहयोगका लागि कुनै तत्परता नदेखाउने वर्गका रूपमा उनीहरू देखिएका छन् । शिक्षित र चेतनशील भएकाले वैचारिक रूपले बौद्धिक रहे पनि उनीहरू व्यावहारिक दृष्टिले कोरा आदर्शवादी तथा डरपोक वर्गका रूपमा देखिएका छन् ।

ऋषिराम भुर्तेल एक भावुक र दयालु व्यक्तिका रूपमा रहेको देखिन्छ । मतिया र उसकी आमाको गरिबी र दयनीय अवस्थाले उसलाई दुःखी एवं चिन्तित तुल्याएको छ । ऊ असाध्यै भावुक प्रकृतिको व्यक्ति भएकाले दुःखमा परेकालाई सहयोग पनि गर्न चाहन्छ र समाजको दुर्दशाको निम्ति जिम्दार जस्ता ठूलाठालु वर्ग नै जिम्मेवार छन् भन्ने कुरामा ऊ विश्वस्त पनि देखिन्छ तर यस्तो स्थितिका विरुद्ध उसको विरोध र असहमति कमजोर रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । ऋषि जिम्दारलाई यसरी प्रश्न गर्छ- *“यहाँहरू जिम्मेदार मानिस हुनुहुन्छ, देशको भविष्यका लागि जिम्मेदार र त्यतिकै जिम्मेदार दुर्गतिका लागि पनि त होला नि ? थाहा छैन, यो जिम्मा तपाईहरू कति इमानदारीसाथ पूरा गरिरहनुभएको छ र कुन स्तरमा?”* (गौतम, २०६७ : ११६) । ऋषिले जिम्दारको इमानदारी बारे गरेको यस प्रश्नले उसभित्र रहेको अन्याय विरोधी

चेतनाकोसङ्केत मिल्दछ तर बर्सौंदेखि शक्तिको व्यापक अभ्यास गरिरहेको र समाजमा हैकम र प्रभुत्व कायम राखिरहेको जिम्दारका सामु यस्तो झिनो प्रतिरोधले कुनै महत्त्व राख्तैन । जिम्दारमाथि यस्तो शालीन र व्यङ्ग्यात्मक होइन सशक्त प्रतिरोधको आवश्यकता छ तर ऋषि यसभन्दा अगाडि बढ्न सक्तैन । नरेन्द्र जोशी सानो कुरामा पनि खुसी हुने तथा ज्यादै डराउने व्यक्तिका रूपमा चिनिएको छ । धरीछन कोइलीले सर्पको कथा सुनाएपछि ऊ राति बाहिर निस्कन पनि डराउँछ भने गाउँमा डाका आउने सूचना पाएपछि खान खाने इच्छा छैन भन्दै सुत्ने बहाना गर्न थाल्छ । उसको यस्तो बहाना र त्रसित अवस्थालाई लेखकले यस प्रकार टिप्पणी गरेका छन् -*"हामी बहाना खोज्छौँ, आतङ्कमुनि आफ्नो स्वत्व जोगाउने र त्यसले त्यो बहाना दिन्छ पनि र हामीलाई दिएको बहाना ओढेर आरामले हाम्रो स्वत्व कोत्रिरहन्छ"* (गौतम, २०६७ : १२७) । समाजमा कुनै समस्या आइ पर्दा त्यसलाई एक जुट भई सामना गर्नुका सट्टा आफ्नो टाएको लुकाउन अनेक बहानाबाजी गर्ने तर आफ्नो हीनत्व प्रकट हुने डरले त्यसलाई सिधै स्वीकार गर्न पनि नसक्ने बौद्धिक वर्गको असली अनुहार यहाँ छर्लङ्ग देखिएको छ ।

कर्णबहादुर थापा एक कामुक र परस्त्री संसर्गका लागि हरदम लालायित व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । उसले रजकलिया, लजकलिया र जयकालियाको गरिबी र अभावग्रस्त जिन्दगीको फाइदा उठाएको छ । उनीहरूलाई दुईचार पैसा दिएर पालैपालो भोग्छ । यही कामका लागि ऊ ज्वरो आएको बहाना बनाई घरमा बसिरहन्छ । उसमा समाजको गरिबी, वरेवावासीको दुःख र समस्याप्रति कुनै चासो र चिन्ता देखिँदैन । उसको सम्पूर्ण ध्यान फुलवाको सौन्दर्य र जवानीमा केन्द्रित देखिन्छ । ऊ फुलवाको नाङ्गो शरीर एकपल्ट हेर्नका लागि खोलामा नुहाइरहेको बेला उसका लुगा लुकाउन समेत पछि पर्दैन । गाउँका सोझा साझा युवतीहरूलाई भोग्याको रूपमा हेर्ने एक चरित्रहीन युवाका रूपमा उसको परिचय बनेको देखिन्छ । एक शिक्षित युवक भएर पनि सामाजिक सरोकारप्रति बिलकुल बेपर्वाह, विलासी एवं आत्मकेन्द्रित भएकाले उसमाअन्याय, अत्याचार तथा शासकीय हैकम विरुद्धको प्रतिरोध चेतना शून्यप्रायः देखिन्छ । भीम अन्तर्मुखी र आध्यात्मिक प्रकृतिको व्यक्तिका रूपमा रहेको छ । ऊ शिव गुलामकीश्रीमतीलाई धार्मिक प्रवचन सुनाउँछ र उसका फाँटेका लुगाबाट देखिने सङ्वेदनशील अङ्गहरू हेरेर रमाउँछ । यस बाहेक उपन्यासमा उसको खासै भूमिका

देखिँदैन । रामकृष्ण पाठक एउटा दार्शनिक किसिमको व्यक्तिका रूपमा उपस्थित देखिन्छ । हरेक घटना तथा समस्यालाई दार्शनिक कोणबाट छलफल गर्नमा रुचि राख्नु बाहेक उसको कुनै कार्यात्मक भूमिका रहेको देखिँदैन । राधेश्याम ज्यादा जसो रक्सीमा भुल्ने हाकिमको चाकरी गर्ने र अफवाहहरूको पछि लाग्ने व्यक्तिको रूपमा रहेको छ । ऊ अन्धविश्वासी र डरपोक समेत छ । बिननीबाट आफ्नो इच्छा पूरा नभएपछि जिम्दारले बिननी बोक्सी हो भनी चलाइदिएको हल्लापछि राधेश्याम बिननीबाट सर्तक रहन थालेको देखिन्छ । विननीको छेउछाउ पर्न समेत डराउने राधेश्यामको समेत उपन्यासमा एक बौद्धिक वर्गको रूपमा उल्लेख्य भूमिका देखिँदैन । त्यसै गरी तिलक शेखर, शरद र अङ्गुरमान जस्ता पात्रहरूको पनि प्रतिरोधी चेतनाका साथ महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिँदैन । शेखर र शरद वरेवाका गाउँलेहरूको अवस्थाप्रति जति चिन्तित छन् त्यतिकै निरूपाय पनि छन् । यिनीहरू भावुक, आदर्शवादी र आध्यात्मिक दृष्टिकोणका साथ समस्याहरूमाथि विमर्श गर्दछन् अनि विचार विमर्शकै क्रममा शोषण र उत्पीडनको विरोध पनि गर्दछन् तर यिनीहरूको प्रतिरोध चेतना कोठाभित्रको छलफलमा मात्र सीमित देखिन्छ । यिनीहरूको प्रतिरोध चेतना बौद्धिक विलास र आत्मरतिको सीमाभित्र कैद भएको देखिन्छ । फूलवालाई उसकै मामाहरूले यौन शोषण गरी गर्भवती तुल्याएको र जिम्दारको नेतृत्वमा पञ्चायत बसी गर्भवती फुलवालाई जोधवा नामको एक रोगी र गरिब व्यक्तिको जिम्मा लगाइएको घटनापछि निराश बनेर शरदले दोरहन्तल पोखरीमा हाम फाली आत्महत्या गरेको देखिन्छ । पीडित व्यक्ति देखेर आहत हुने तर पीडकहरूसामु त्यसबारे प्रतिरोध गर्न नसक्ने अत्यन्तै कोमल, भावुक एवं संवेदनशील व्यक्तिका रूपमा शेखर देखिएको छ । उत्खनन टोलीको प्रमुख एवं समूहको सबैभन्दा पाको व्यक्तिका रूपमा रहेको अङ्गुरमानको पनि उपन्यासमा बौद्धिक भूमिका सहित उपस्थिति रहेको देखिँदैन । सामन्ती राज्य व्यवस्थासँग असन्तुष्ट, न्याय र समानताका पक्षधर तर जागिर वा ज्यान जाने डरले जोखिम मोल्न तयार नभएको शिक्षित युवा समुदायका रूपमा यी पात्रहरूलाई लिन सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा लेखक स्वयम् पनि म पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकाले म पात्रका माध्यमबाट लेखकको विचार प्रस्तुत भएको देखिन्छ । लेखक हेपिएका दविएका पात्रहरूप्रति सहानुभूतिशील देखिएका छन् । उनले इनरा, सुनरा सलिमा जस्ता पात्रले गरेको विद्रोह र प्रतिरोधको समर्थन गरेका छन् । लेखकले इनराको निडर, निर्भीक एवं

स्वाभिमानी चरित्रको प्रशंसा गरेको देखिन्छ र उनी अन्यायमा आधारित सामन्ती शासनले जर्जर पारेको समाजमा इनराजस्ता विद्रोही युवालाई सिध्याउनका लागि गरिने अनेक प्रपञ्चप्रति व्यङ्ग्यशील देखिन्छन् । जिम्दारले इनरालाई षड्यन्त्रपूर्वक मारेको घटनामा लेखकले यस्तो प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका छन्, "एउटा विद्रोहको वस्तुलाई स्र्वप्न र शक्तिमा बेरेर पातालसलोक पुऱ्याउने चटक, जहाँ पनि रमाइलोसँग गरिँदो रहेछ । जस्तो अक्सर गरेर हुन्छ, देश दुनियाँमा यस्तालाई नागरिक ठानिन्न, खतरा बम र डाइनामाइट ठानिन्छ (गौतम, २०६७ : ८९) । यस साक्ष्यबाट लेखक अन्यायमा टिकेको शासन सत्ताको विपक्षमा छन् र त्यस्तो सत्ता र शक्तिको विरुद्ध उभिने युवाको समर्थनमा छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सत्ता र शक्तिको आडमा कमजोर वर्गमाथि गर्ने उत्पीडन र अधीनस्य वर्गको पराधीन एवं प्रतिबन्धित अवस्थाबारे लेखकले सही विश्लेषण गरेको देखिन्छ । कमजोर वर्ग राज्यद्वारा कसरी सताइएको छ भन्ने बारे लेखक भन्छन् -*"यिनीहरू जीवनले लात हिर्काएका मानिस हुन्, एउटा बक्सिङ नजान्नेलाई सानो परिधिमा खुम्च्याएर बक्सर भिडाइदिनु जस्तो, यिनीहरूको जीवन यिनीहरूका लागि प्रतिद्वन्द्वी छ अथवा के छ, त्यही थाहा छैन"* (गौतम, २०६७ : १२४) । लेखकको यस विचारबाट उनी सामन्ती राज्यसत्ताबाट निरन्तर यातना पाइरहेका गाउँलेहरूको पक्षमा छन् भन्ने बुझिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि गाउँलेमाथि उत्पीडन कायम राख्ने जिम्दारको कार्य शैलीप्रति उनको असन्तोष केवल एक वैचारिक विमर्शमा मात्र सीमित भएको छ । बाहिर त उनी पनि अन्य वौद्धिक व्यक्ति झैँ जिम्दारको शक्तिबाट भयभीत देखिन्छन् । गाउँमा बाँध बाँध्ने बारे जिम्दारसँग भएको बहसमा लेखकले डराएर मौनता अँगालेको कुरा उनी स्वयम्ले यसरी स्वीकार गरेको देखिन्छ -*"म चुप लागेँ ।....हामी नोकरीदारलाई यिनी चलाउँदैनन्, वेग्लै, तर चलाउन उतर्सिए भने त, काम तमाम छ, जस्तो कि गाउँलेहरूको माम्लोमा देखिन्छ, त्यसकारण चुप लागूँ"* (गौतम २०६७: १२०) । लेखकको यस स्वीकारोक्तिले उपन्यासमा बौद्धिक वर्गको प्रतिरोध चेतना र त्यसको कार्यात्मक पक्षलाई देखाउँछ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा बौद्धिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरूलाई तिन कोटिमा विभाजन गर्न सकिन्छ । सामाजिक सरोकारप्रति विलकुल वेपर्वाह एवं नितान्त व्यक्तिगत पात्रहरू जसको उदाहरणमा कर्ण, भीम, राधेश्याम, तिलक र अङ्गुरमान जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । त्यसै गरी सामाजिक दुरवस्था प्रति चिन्तित पात्रहरू जो भावुक दार्शनिक

तथा आदर्शवादी रहेका छन् तर व्यावहारिक रूपले विकृत सामाजिक परिपाटीका विरुद्ध एक पाइला समेत अगाडि बढाउँदैनन् । तिलक, शरद, शेखर, रामकृष्ण जस्ता पात्रहरू यस कोटिमा पर्दछन् । तेस्रो थरी पात्रहरू सामाजिक न्यायका पक्षमा बोल्न त बोल्दछन् तर, उनीहरूको आवाज यति कमजोर छ कि त्यो सत्ताको शक्तिका सामु त्यो प्रतिरोध नभई अनुरोध जस्तो मात्र सुनिन्छ । ऋषि, नरेन्द्र तथा म पात्र अथवा लेखक यस खालका बौद्धिक वर्गको प्रतिरोध चेतना सामाजिक न्याय र पक्षमा बुलन्द हुन सकेको देखिँदैन । सामन्ती राज्य सत्ताका सामु बौद्धिक वर्ग निरीह र कमजोर देखिन्छ भने अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनमा पिल्सि रहेका जनमानसको पक्षमा उनीहरूले कुनै सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सकेकोदेखिँदैन । समग्रमा भन्नु पर्दा यस उपन्यासको बौद्धिक वर्ग सामन्ती शासन सत्ता र शक्तिसामु अत्यन्तै भयभीत देखिन्छ जसले गर्दा उनीहरूको प्रतिरोध चेतना पनि सुषुप्तप्रायः रहेको छ ।

परिच्छेद : चार

अलिखित उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध

४.१ विषय प्रवेश

अलिखित उपन्यास तत्कालीन नेपाली समाजको सामाजिक प्रतिबिम्बनका रूपमा रहेको छ । यस कृतिमा तत्कालीन समाजको सामाजिक राजनीतिक संरचनाभित्र सामाजिक शासन र शक्तिका बिच के कस्तो सम्बन्ध थियो भनी विश्लेषण गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू रहेका छन् । शक्तिशाली वर्गले आफ्नो शासन सत्ता कायम राख्नका लागि अपनाएको रणनीति, शासक र शासितका विचको अन्तर्सङ्घर्षलाई पनि यसमा हेर्न सकिन्छ । त्यसै गरी शक्तिशाली वर्गले शक्ति आर्जनका लागि अपनाएका तरिकाहरू, शक्तिबाट निर्मित सत्य र सङ्कथनको स्वरूप, प्रभुत्वको अवस्थाका बारेमा समेत विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस परिच्छेदमा उपर्युक्त पक्षहरूलाई शक्ति निर्माणको प्रक्रिया, शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध तथा प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका अवस्था गरी तीनवटा शीर्षकहरूमा केन्द्रित रही अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ शक्ति निर्माणको प्रक्रिया

शक्ति अस्थिर एवं चञ्चल प्रकृतिको हुन्छ र यो समय समयमा एक व्यक्ति वा संस्थाबाट अर्को व्यक्ति वा संस्थामा सर्ने गर्दछ । यसमा समाजमा रहेका विभिन्न संस्था र समुदाय बिच हुने अन्तः सङ्घर्षले काम गरेको हुन्छ । त्यसैले शक्तिशाली वर्गले समाजमा शासन मात्र गरिरहेको हुँदैन बरु आफ्नो शक्ति यथावत् कायम राख्नका लागि शक्ति आर्जनका विभिन्न उपायहरू पनि अवलम्बन गरिरहेको हुन्छ । अलिखित उपन्यासमा पनि शक्ति निर्माणको यो प्रक्रिया स्पष्टः परिलक्षित भएको छ । जिम्दारले शक्तिका आडमा आफूलाई वरेवा गाउँको प्रभु मात्र तुल्याएको छैन । आफ्नो शक्ति कायम राख्नका लागि विभिन्न रणनीतिहरू समेत अख्तियार गरेको देखिन्छ । यसका लागि उसले साम, दाम, दण्ड, भेदको नीति अपनाएको देखिन्छ । परिवर्तित समयको पदचाप, व्यक्तिको स्वभाव र मानसिकता, शिक्षा, चेतना तथा वरेवा बासीको भोक, रोग र अभाव यी सबै पक्षलाई उपयोग गर्दै जिम्दारले शक्तिको अभ्यास गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा शक्ति निर्माणको प्रक्रियालाई त्रासको सिर्जना, पुलिस प्रशासनको उपयोग, मतभेदको निर्माण, यातना र षड्यन्त्र तथा कूटनीति जस्ता उपशीर्षकका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ त्रासको सिर्जना

शक्तिनिर्माणमा जिम्दारले अपनाएका प्रक्रिया मध्ये त्रासको सिर्जना एक कारणका रूपमा देखिन्छ । वरेवावासीहरूलाई मानसिक र भौतिक रूपले त्रस्त तुल्याएर उसले शक्तिको उपरि संरचनामा आफूलाई राखेको छ । त्रास र आतङ्कले बरेवा वासीमा यस्तो चेतनाको विकास भएको छ कि उनीहरूलाई लाग्छ जिम्दार ठूला मानिस भएकाले उनले भनेको चुपचाप मान्नुपर्छ नत्र उनले जे पनि गर्न सक्छन् । वरेवावासीको यस्तो त्रसित मानसिकताले जिम्दारलाई अझ बढी शक्तिशाली बनाएको छ । गाउँलेहरू जिम्दारमात्र होइन जिम्दारलाई भेट्न गाउँ आउने मान्छेसँग समेत त्रसित हुन्थे भन्ने कुरा यस साक्ष्यले बताउँछ, "जिम्दार साहेब र काठमाडौँको नाम लिनासाथ गाउँलेहरूका आँखामा सहसा हामीप्रति अदब, आतङ्क र श्रद्धा पनि देखिन थाल्यो (गौतम, २०६९ : ३) । आफू शक्तिशाली बनिराख्न गाउँलेहरूलाई आतङ्कित तुल्याइ राख्ने जिम्दारको रणनीति देखिन्छ । यसका लागि जिम्दारले बेला बेला बरेवावासीका घरघरमा डाँकु पठाएर लुटाउने गरेको पनिदेखिन्छ । जब जब बरेवावासीका झुपडीमा अलिकति अन्न मित्रिन्छ तब डाका आएर धान चामल लुटेर लाने गरेका छन् ताकि अन्नको अभावले भोकभोकै भएका बरेवावासी जिम्दारको शरण परून् । घरमा अन्न भयो भने, गाउँलेहरू आफैँ खान लाउन सक्षम भए भने, आफ्नो शक्ति र प्रभाव क्षीण हुँदै जानेछ भन्ने जिम्दारले ठानेको देखिन्छ । यसकारण बरेवावासीलाई आतङ्कित तुल्याइराख्न सक्नु उसको शक्ति आर्जनको एउटा रणनीतिकारूपमा रहेको छ । आफूसँग नडराउने, आफूले भनेको खुरुखुरु नमान्नेलाई जिम्दारले अनिकाल परेका बखत घर जग्गा धितो राख्न तयार हुँदा पनि धान दिन नमान्ने हुनाले र जोत्न दिएको जग्गा खोस्ने हुनाले बरेवाबासीलाई बाँच्नका लागि जिम्दारसँग डराउनै पर्ने बाध्यता रहेको देखिन्छ । जिम्दारले धान दिएनन् भने त ठहरै मरिन्छ भन्ने धारणा नथुनी, जोखु, शिव गुलाम लगायतका बरेवावासीहरूहरूमा बलियो गरी रहेकाले उनीहरू दुईचार पसेरी धानका लागि आफ्नो झुपडी र एक टुक्रा खेतसमेत धितो राख्न तयार देखिन्छन् । यसरी

पालैपालो बरेवावासीले आफूसँग भएको सुन, चाँदी, घर, जग्गा जिम्दारलाई बुझाइ सक्छन् र कङ्गाल भएका बरेवासीहरू जिम्दारसँग झन् बढी डराउनु स्वाभाविक देखिन्छ । जति बढी कमजोर त्यति बढी त्रस्त हुने हुनाले जिम्दारले आफू सर्वशक्तिमान् बनिरहन गाउँलेलाई अझ बढी कमजोर र अझ बढी त्रस्त तुल्याउन हर सम्भव प्रयत्न गरेको देखिन्छ । यसका लागि डाकु र ऋणको सर्वाधिक उपयोग गरेको देखिन्छ । त्यसबाहेक आफ्ना विरोधीलाई निर्मम यातनादिएर पनि उसले आफ्नो शक्ति मजबुत बनाएको देखिन्छ । इनरा सुनरा, सलिमा जस्ता युवाहरू आफूसँग नडराउनु, बहस गर्नु र प्रश्न सोध्नुलाई उसले आफ्नो शक्ति माथिको चुनौतीका रूपमा बुझेको छ त्यसैले उनीहरूलाई यातना दिएर मारेर आफू विरुद्ध तयार हुन सक्ने शक्तिलाई समाप्त पारिदिएको देखिन्छ । शासकले आफ्नो शक्तिलाई मजबुत बनाउन समाजमा डर, त्रास र आतङ्कको माहोल सिर्जना गर्ने र त्यसबापत आफ्नो सत्तालाई वैध तुल्याउने परिपाटी अलिखित उपन्यासको जिम्दारले यथावत् अँगालेको देखिन्छ ।

४.२.२. पुलिस प्रशासनको उपयोग

पुलिस प्रशासनका काम जनतालाई सेवा दिनु, शान्ति सुरक्षा कायम राख्नु र न्याय प्रदान गर्नु हो तर बरेवाका लागि कहिल्यै पुलिस प्रशासन सहयोगी बनेको देखिँदैन बरु सधैँ त्रास र आतङ्कको प्रतीक बनेको देखिन्छ किनकि पुलिसको काम जिम्दारको लागि काम गर्नु र उसलाई अझ बढी शक्तिशाली तुल्याउनु रहेको छ । बरेवामा राज्यको उपस्थिति जिम्दारलाई शक्तिशाली देखाउने प्रयोजनका लागि मात्र हुने गरेको देखिन्छ । जिम्दारले काठमाडौँदेखि स्थानीय तहसम्मको राज्यशक्तिलाई आफ्नो प्रभावमा पारी आफूलाई शक्तिशाली तुल्याएको छ । यसका लागि उसले शक्तिमा रहेका व्यक्तिहरूको रुचि र स्वभाव अनुरूप व्यवहार गरेको देखिन्छ । शक्तिको मातमा अन्धो बनेको राज्य संयन्त्रलाई कसरी आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने भन्ने कुराको राम्रो ज्ञान जिम्दारमा रहेको देखिन्छ । केन्द्रबाट आएका हाकिम, नेता वा मन्त्रीहरूलाई खानपान तथा सुरा सुन्दरीको व्यवस्था गरिदिएर उनीहरूलाई प्रसन्न तुल्याई त्यसको बदलामा सम्पूर्ण राज्य संयन्त्र र त्यसको शक्ति आफ्नो हातमा लिन जिम्दार सफल भएको छ । स्थानीय पुलिसको सम्पूर्ण शक्ति जिम्दारको हितमा प्रयोग भएको देखिन्छ । जिम्दार र उसका मानिसहरूबाट पिटिएका युवक र बलात्कृत युवतीहरू पुलिसमा उजुरी गर्न गए

भने न्याय पाउनुको सट्टा उल्टै पुलिसबाटै यातना वा बलात्कारको सिकार भई फर्कन्छन् । यसरी पुलिस प्रशासन र राज्यका सम्पूर्ण शक्तिमाथि जिम्दारको प्रभाव कायम रहेको देखिन्छ र उसको शक्ति निर्माण प्रक्रियाको एक अङ्गका रूपमा प्रशासन माथिको प्रभाव र त्यसको परिचालन रहेको देखिन्छ ।

४.२.३ मतभेदको निर्माण

शक्तिशालीहरूको शक्ति निर्माणको प्रक्रियामा शक्तिहीनहरूका बिच हुने मतभेद पनि एक प्रमुख कारणका रूपमा रहेको देखिन्छ । 'फुटाउ र राज गर' भन्ने उखान शक्ति निर्माणको प्रक्रियामा बारम्बार प्रयोग भइरहने वाक्यांश हो । **अलिखित** उपन्यासमा जिम्दार पनि वरेवा गाउँका सोझासाझा गाउँलेमा एकता हुन नदिए मात्र आफू शक्तिशाली भइरहन सकिन्छ भन्नेमा निकै सचेत देखिएको छ । गाउँलेहरूमा मतभेद सिर्जना गर्न सकिने हरेक मौकालाई उसले उपयोग गरेको छ र गाउँलेहरूको शक्ति विभाजित गरी आफू एक्लो शक्तिशाली बनेको छ । आफ्नो सेवक नथुनीलाई बेला बेलामा सित्तैमा धान दिएर जिम्दारले उसलाई सुनरा विरुद्ध उभ्याउन सफल भएको छ । आफ्नो मालिकको कृपा प्राप्त गर्नका लागि नथुनी सुनरामाथि कुटपिट हुँदा पनि केही नबोली चुपचाप हेरिरहन्छ । जोखु सावित्री र सुनराका विचमा अवैध सम्बन्ध छ भनी गाउँभरि झुटो हल्ला फैलाइरहन्छ किनकि यसो गरे मालिकको प्रिय पात्र भइन्छ भन्ने धारणा उसमा रहेको छ । जोखु त मालिकलाई खुसी राख्न जस्तोसुकै काम गर्न पनि पछि पर्दैन । आफ्नी छोरीलाई आफैँले कतै लुकाई सुनराले अपहरण गऱ्यो भनी पुलिसमा मुद्दा हाल्ने जोखु त्यति बेला छाँगाबाट खस्छ जब उसकी छोरी लुकाएको घरबाट गायब हुन्छे । पुलिसमा उजुरी गरिसकेको जोखु त्यही छोरी फेरि हराई भन्दै पुलिस गुहार्न पनि सक्तैन । यसरी एक आपसमा लड्ने भिड्ने र झगडा गर्ने गाउँलेहरूमा एक अर्काका विच यस्तो अविश्वास र शङ्काको सिर्जना भएको हुन्छ कि उनीहरू एक हुनै सक्तैनन् । यो सबैका पछाडि जिम्दारको गाउँलेमा मतभेद सिर्जना गरी आफू शक्तिमा रहिरहने रणनीतिले काम गरिरहेको देखिन्छ ।

इनरा, सुनरा र सलिमा जिम्दारको शक्तिका विरुद्ध चुनौती बनेको अवस्थामा जिम्दारले उनीहरूका विरुद्ध नथुनी, जोखु र रंगलाललाई प्रयोग गरी शक्ति निर्माण गरेको देखिन्छ । नथुनी, जोखु जिम्दारको शक्ति निर्माण प्रक्रियाका भरपर्दा सहयोगी बन्न

पुगेका छन् । सामान्य घरायसी झगडाका कारण सुनरा र लखनबिच मतभेद बढेको अवस्थालाई समेत जिम्दारले आफ्नो शक्ति निर्माणका लागि उपयोग गरेको देखिन्छ । लखना र सुनराबिच मेल मिलाप छैन भन्ने थाहा पाएर जिम्दार प्रसन्न भएको देखिन्छ । किनकि यी दुई युवा मिले भने आफ्नो शक्तिलाई चुनौती दिन सक्छन् भन्ने उसले बुझेको छ । यसरी जिम्दारले गाउँलेहरूलाई टुटाउने, फुटाउने, एक आपसमा अविश्वास र आशङ्का पैदा गराउने जस्ता कार्य गरी उनीहरूमा एकता कायम हुन नदिएको देखिन्छ । एक अर्काबिच मतभेदको सिर्जना गरेर आफू विरुद्ध प्रयोग हुन सक्ने शक्तिलाई निस्तेज पार्न जिम्दार सफल भएको छ र यो उसले शक्ति निर्माण प्रक्रियामा अख्तियार गरेको एक प्रमुख रणनीतिका रूपमा देखिएको छ ।

४.२.४ यातना र षड्यन्त्र

अलिखित उपन्यासमा बरेवा गाउँका शक्तिशाली जिम्दारका रूपमा रहेका विश्वनाथ प्रसादको मुख्य काम नै षड्यन्त्र गर्नु र आफ्ना विरोधीलाई यातना दिई तह लगाउनु रहेको देखिन्छ । जिम्दार के ठान्दछ भने बरेवा गाउँमा ऊ बाहेक कोही सुखी नरहोस्, कसैका घरका भकारीमा अन्नको जोहो नहोस्, त्यसो भए मात्र आफू शक्तिशाली भइरहन सकिन्छ । यसका लागि उसले प्रशस्त षड्यन्त्र रचेको देखिन्छ । गाउँलेका घरमा अलि अलि अन्न जम्मा भयो र उनीहरू धानका लागि जिम्दारको शरण पर्न छाडे भने उसले आफ्नो शक्ति गुमेको वा गुम्न लागेको महसुस गर्छ र गाउँलेलाई तुरुन्त कङ्गाल बनाउने षड्यन्त्र रच्न थालिहाल्छ । भकारीमा अलिअलि अन्न जम्मा हुने बित्तिकै डाका आएर लुट्नु यही षड्यन्त्रको उपज हो । बिडम्बना के देखिन्छ भने डाका आउने सूचना पहिले नै बरेवावासीलाई प्राप्त भइसकेको हुन्छ र यस्तो अवस्थामा पनि पुलिस प्रशासनमा राम्रो पहुँच भएका जिम्दारले पुलिसको प्रयोग गरी डाकाको त्रासबाट गाउँलेलाई मुक्त गरेको देखिँदैन । अझ रोचक पक्ष के छ भने सारा गाउँलेलाई दिन पुग्ने भकारीभरि अन्न थुपारेका, गाउँभरिका आइमाईका सुनचाँदीका गहना धितो राखेका जिम्दारका घरमा डाकाहरू पस्तैनन् र केवल एक दुई किलो अन्न थुपारेका गाउँलेलाई मात्र लुट्छन् । जिम्दारसँग बहस गर्ने, इनार खन्नका लागि माथिबाट आएको रकमको बारेमा जान्न खोज्ने र अरु गाउँलेझैं चुपचाप नबस्ने इनराको झुपडीमा चाहिँ डाकाहरूले आगो लगाइ दिन्छन् र उसलाई कुटेर मरणासन्न तुल्याई छाडिदिन्छन् ।

सम्पत्ति लुट्न आएका डाकाले यसरी सुनरालाई मात्र यातना दिनुले यो सब जिम्दारको षड्यन्त्रको उपज हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । डाकाले बँचखुचेको अन्न र नाकको बुलाकी, हातको औँठी लुटेर लगेपछि रित्तिएका गाउँलेहरू अन्ततः जिम्दारको शरणमा जान बाध्य हुन्छन् र जिम्दारको शक्ति र प्रभाव अझ बढ्न पुग्छ ।

जिम्दार शक्तिका लागि आफ्नै घर परिवारका सदस्यको इज्जतलाई समेत दाउमा लाउन पछि पर्दैन भन्ने कुरा सावित्री सुनरा काण्डबारे आफैँले हल्ला चलाउन लगाएको घटनाबाट स्पष्ट हुन्छ । सुनराको बढ्दै गएको शक्तिलाई निस्तेज नतुल्याई आफू निष्कण्टक हुन सकिन्न भन्ने भएपछि जिम्दारले आफ्नै भतिजी सावित्री र सुनराको अवैध सम्बन्धको हल्ला चलाइदिन्छ जसले गर्दा गाउँलेहरूले सुनरालाई विश्वास नगरुन् र ऊ एक्लो परोस् । जिम्दार आफ्ना विरोधीको शक्तिलाई कमजोर तुल्याउन र उसलाई गाउँका अरु मानिसबाट एक्ल्याउन जस्तोसुकै अफवाह फैलाउन पनि पछि पर्दैनथ्यो । जस्तै -*"त्यस्ती सावित्री बारेमा एक दिन एउटा विचित्र हल्ला चल्यो, के भने सुनराले, ऊ घाटमा नुहाउन गएको बेला, उसको हात समाइदियो र सावित्री हात झड्कारेर आई"* (गौतम, २०६७ : १३७) । सावित्री जिम्दारकी भतिजी हो जो आफ्नो लोग्नेको मृत्युपछि जिम्दारकै घरमा बसिरहेकी छे । आफ्नी असहाय र एक्ली भतिजीको विवशताको फाइदा उठाउँदै यो हल्ला जिम्दार आफैँले आफ्ना मानिसहरू मार्फत् चलाइदिएको छ । सुनरा एक विद्रोही युवाका रूपमा देखा पर्दै गएको र उसले गरिबहरूको पक्ष लिएको हुनाले सम्पूर्ण गरिब गाउँलेको नजरमा उसलाई नगिराएसम्म आफ्नो शक्ति सुदृढ नहुने बुझेर जिम्दारले यस्ता षड्यन्त्र रचेको देखिन्छ । जिम्दारले आफ्नो शक्तिलाई सुदृढ तुल्याइ राख्न आफ्नै भतिजीलाई समेत प्रयोग गर्नुले ऊ शक्तिका लागि जस्तो सुकै षड्यन्त्र रच्न तयार छ भन्ने देखिन्छ ।

आफ्नै भतिजीलाई समेत उपयोग गर्दा पनि सुनराले आफ्नो विद्रोही छविलाई कायम राखेपछि जिम्दारले अरु नयाँ नयाँ षड्यन्त्र रचेको देखिन्छ । उसले आफ्नो सेवक जोखुकी छोरीलाई कतै लुकाउन लगाउँछ र जोखुकै मुखबाट सुनराले छोरी अपहरण गरेको हल्ला चलाउँछ । जोखुले पनि आफ्नो मालिकको प्यारो बन्नका लागि आफ्नै छोरीको अपहरण भएको बनावटी अभियोग तयार पारेर सुनरामाथि मुद्दा हाल्छ । षड्यन्त्रका तानाबाना बुनेर आफ्ना विरोधीलाई कमजोर तुल्याउन जिम्दार जस्तासुकै

निच, कार्य गर्न पनि पछि पर्दैन भन्ने कुरा जोखुकी छोरीको अपहरणको नाटक रचिएको घटनाले पुष्टि गर्छ । एउटा हुँदै नभएको घटनामा जिम्दारले गाउँका धेरै मानिसलाई कसरी एकै चोटि प्रयोग गर्न सक्छ भन्ने उदाहरण उपन्यासको यस साक्ष्यबाट प्रमाणित हुन्छः

> जोखुकी छोरी हिजो बिहानदेखि गायब थिई । जोखुलाई शङ्का थियो, उसलाई बेपत्ता पारिएको छ । अस्ति बेलुका लछुमनवाकी स्वास्नीले जोखुकी छोरी र सुनरालाई इमलीमुन्तिर कुरा गरिरहेका देखेकी थिई । छोरीलाई बेपत्ता पार्ने कुनै पुरुष नै हुन सक्छ । त्यसकारण जोखुको ठाडो आारोप थियो, सुनराले नै उसकी छोरीलाई बेपत्ता पारेको छ (गौतम, २०६७ : १७०, ७१) ।

उपर्युक्त साक्ष्यमा वर्णित जोखुकी छोरी गायब हुनु, लछुमनवाकी स्वास्नीले इमली मुन्तिर कुरा गरिरहेको देख्नु, सुनराले बेपत्ता पार्नु लगायतका सबै घटना बनिबनाउ हुन् । सुनरालाई कमजोर पार्ने षड्यन्त्रमा सबै जना सामेल भएका देखिन्छन् । लछुमनवा र सुनराका बिच झगडा परेको हुनाले उसको परिवार समेत यस षड्यन्त्रमा साक्षीका रूपमा संलग्न भएको देखिन्छ । छोरीलाई जोखुले नै एकान्तमा रहेको एउटा कटेरोमा लगेर राखेको छ र दोष जति सुनरामाथि खन्याइएको छ । जोखुकी छोरीलाई जिम्दारले सुनरालाई बढनाम गर्न प्रयोग गरेको छ भने चुनावमा आफूलाई सघाउने लठैत रंगलाललाई खुसी पार्न त्यही जोखुकी छोरीसँग रात बिताउने मौका समेत जुटाइदिएको छ । चुनावका बेला जिम्दारलाई जोखुभन्दा रंगलाल बढी काम लाग्छ किनकि ऊ कुट्न पिट्न सक्ने लठैतको रूपमा देखिएको छ । यसरी जुन बेला जो व्यक्ति काम लाग्छ उसैलाई उपयोग गरी षड्यन्त्र रच्ने काम जिम्दारले गरेको देखिन्छ ।

जिम्दार सबैभन्दा बढी सुनरासँग डराएको देखिन्छ । त्यसैले सुनरालाई एकपछि अर्को षड्यन्त्रमा फसाउन खोजेको देखिन्छ । आफ्नो शक्तिमाथि सर्वाधिक चुनौती सुनराबाट भएकाले सावित्री र जोखुकी छोरीलाई प्रयोग गरेर पनि जिम्दार शान्त हुन सकेको छैन । उसले अझै पनि सुनरालाई खतराको रूपमा देखेको छ त्यसैले सुनराको शक्तिलाई सम्पूर्ण रूपमै ध्वस्त पार्न आफूमाथि आक्रमण गरेको र धनमाल चोरी गरेको झुटो आरोपमा उसलाई कलैया पुलिस चौकीमा केही दिन थुनाइन्छ । जिम्दार यति शक्तिशाली थियो कि जस्तो सुकै हास्यास्पद तर्क गरेर पनि ऊ आफूले चाहेको व्यक्तिलाई फसाउन सक्थ्यो भन्ने कुरा उपन्यासको यस साक्ष्यबाट पुष्टि हुन्छ -*"एक दिन राति यस्तैमा जिम्दारलाई लाग्यो, उनीमाथि कसैले घातक हमला गरेको छ र*

हमला गर्ने व्यक्ति गाउँको सबभन्दा बदमास व्यक्ति सुनरा हो । ...जिम्दारमाथि आक्रमण अगि सुनराबाट चोरी पनि गराइयो, विधिपूर्वक र माल पनि बरामत गराइयो" (गौतम, २०६७ : १७३, १७५) ।

यस साक्ष्यले गाउँमा जिम्दारको शक्ति कुन रूपमा थियो भन्ने देखाउँछ । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने आफ्नो यस्तो वर्चस्वलाई कायम राख्न जिम्दार जे पनि गर्न सक्छ । गाउँको सम्पूर्ण शक्ति संरचना उसका एकएक षड्यन्त्रको सहयोगी र साक्षी बन्न हरदम तयार देखिन्छ ।

आफ्ना विरोधीलाई षड्यन्त्रमा फसाएर गाउँलेका नजरमा अनैतिक र चरित्रहीन तुल्याइदिएपछि जब ऊ एक्लो र निरीह हुन पुग्छ तब उसमाथि कुटपिट र आक्रमण गरी भौतिक रूपमै समाप्त पार्ने रणनीति जिम्दारले अपनाएको देखिन्छ । सिधै प्रतिरोध गर्न सक्ने इनरा, सुनरा, सलिमा जस्ता व्यक्तिलाई कसैले थाहा नपाउने गरी र केही बोल्न नसक्ने निरीहलाई सबैका सामुन्ने जिम्दारले यातना दिएको छ । इनरालाई मारेर दोरहन्तल पोखरीमा फालिदिनु, इनरालाई चोरी आरोपष्मा पुलिसबाट कुटाउनु सलिमालाई आफ्नी भतिजीको बिहेमा जन्तीलाई गाईको मासुको भोज खुवाएको आरोपमा निर्धात कुठपिठ गराउनु जिम्दारले आफू प्रत्यक्ष संलग्न नभई दिएका यातनाका उदाहरण हुन् तर शिव गुलाम, जग्गा राउत जस्ता गरिब र बुद्धलाई भने उसले आफैँ सबैका सामुन्ने यातना दिएको देखिन्छ । शिव गलामकी स्वास्नी बिननीले आफ्नो यौन प्रस्ताव अस्वीकार गरेपछि त्यसको बदला लिन उसले शिव गुलामसँग पहिलेको ऋण उठाउन खोज्छ र शिव गुलामले दिन नसकेपछि उसलाई बेस्सरी बाँसको लठ्ठीले पिट्छ । त्यसै गरी चन्दादिन नसक्ने जग्गा राउत बाटो बनाउनका लागि जब श्रमदानमा जुट्छ तब राम्ररी काम गर्न नसकेको आरोपमा जिम्दारले सबै गाउँलेका सामुन्ने उसलाई निर्धात कुटपिट गर्छ । यसरी कुटपिट गर्नुका पछाडि जिम्दारको एउटै उद्देश्य देखिन्छ त्यो के भने सारा गाउँलेहरूले उसको शक्तिलाई स्वीकार गरुन् र उसप्रति सधैँ त्रस्त, नतमस्तक एवं समर्पित भइरहन् । यसरी के सिद्ध हुन्छ भने यातना र षड्यन्त्र जिम्दारको शक्ति निर्माण प्रक्रियाका अंगहरू हुन् र बरेवा गाउँमा शक्तिको माथिल्लो तहमा रहिरहनका लागि उसले यी दुवै अंगको भरपुर उपयोग गरेको देखिन्छ ।

४.२.५ कूटनीति

जिम्दार समय अनुसार चल्ने व्यक्ति हो । समय अनुसार चल्न जानिएन भने शक्तिमा टिकिरहन सकिन्न भन्ने उसले बुझेकी छ । त्यसैले परिवर्तित समयको चाल अनुरूप उसले शक्ति निर्माणका भिन्नभिन्न प्रक्रियाको अभ्यास गरेको देखिन्छ । जसमध्ये कुटनीति पनि एक प्रक्रियाको रूपमा रहेको छ । त्रास, आतङ्क यातना, हत्या र षड्यन्त्रको पर्याय बनेको जिम्दार कहिलेकाहीँ अत्यन्तै उदार समाजसेवी र दयालु मानवको रूपमा प्रस्तुत भइदिन्छ इनरालाई आफैँले मारेर दोरहन्तल पोखरीमा फ्याँकिदिएको जिम्दार इनराको भाइ सुनरालाई देखेर अत्यन्तै भावुक एवं दुःखी भएको अभिनय गर्छ र दुःखको बेला काम चलोस् भनी उसलाई धान दिएर पठाउँछ । हुन त जिम्दारले धान सित्तैमा दिएको हुँदैन तर यस्तो दुःखको बेलामा रिनै दिनु पनि सितैमा दिए बराबर हो भनी आफूलाई सहयोगी र दयालु व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्छ । आफैँले चोट दिने र आफैँले मलम लगाइदिए जस्तो गर्ने यो कूटनीतिक तरिकाबाट उसले आफूलाई शक्तिशाली तुल्याइराख्न सफल भएको देखिन्छ ।

जिम्दारले सुनराको विद्रोही शक्तिलाई दमन गर्न षड्यन्त्र र यातनाका अनेक उपायहरूको अवलम्बन मात्र गरेको छैन । आवश्यक पर्दा कुटनीतिक उपाय समेत अपनाएको देखिन्छ । बाँध बाध्नका लागि चन्दा उठाउने जिम्दारको योजनामा सुनराको विरोध नै प्रमुख चुनौती बनेको हुन्छ । सुनराले हाकाहाकी चन्दा नदिने भनी अडान लिएर अवरोध पुऱ्याइरहेका बेला उसलाई अचानक ज्वरो आउँछ । विरामी सुनरामाथि दाया देखाएर जिम्दारले उसलाई विरोध गर्न नसक्ने तुल्याइ छाड्छ । जिम्दारले सुनराको घरमा गएर उसको नाडी छाम्नु, आफ्नो घरबाट औषधि मगाएर सुनरालाई खुवाउनु र भोलि हेल्थ पोस्टको मानिसलाई ल्याएर जाँच गराइदिनु भनेर आफ्ना मान्छेलाई अराउनु जस्ता कार्य गरेर सुनराको मन जित्छ जसले गर्दा सुनरा बाँधका लागि चन्दा उठाउने कार्यको विरोध गरिरहन सक्तैन । यसरी सधैँ आफ्नो विरोध गर्ने सुनरालाई परेको मौकामा सहयोग गरेर जिम्दारले कूटनीतिक प्रक्रियामार्फत् हात लिएको छ र आफ्नो स्वार्थपूरा गरेको छ ।

अरु बेला बरेवाका जनतालाई आतङ्कित तुल्याउने जिम्दारले चुनावका बेला आफूलाई सेवकको रूपमा प्रस्तुत गर्ने र जनतासँग एक भोटका लागि अनुरोध गर्ने

गरेको देखिन्छ । यस कार्यलाई शक्ति निर्माणका लागि जिम्दारको कूटनीतिक चालबाजीका रूपमा लिन सकिन्छ । उदाहरणका लागि यस साक्ष्यलाई हेर्न सकिन्छ - *"त्यहाँका जनताले मालिक भनेर सम्बोधन गरे पनि, जिम्दार चुनावका दिनहरूमा आफूलाई मालिक भन्नेहरूको सेवक हुँ, भन्ने कुरो बारम्बार उच्चारण गरेर जनतालाई एउटा सानो कागतको अर्थात् भोटका सहयोग गर्ने अनुरोध गर्थे"* (गौतम, २०६७ : १६२) । चुनावताका अत्यन्तै विनम्र, भद्र र साधारण मानिस देखिन खोज्ने जिम्दारको यो तरिका शक्ति निर्माणको एक कूटनीतिक प्रक्रिया हो भन्ने स्पष्ट छ किनकि चुनाव जित्ने बित्तिकै ऊ फेरि सेवकबाट मालिकमा परिणत भइहाल्थ्यो र जनतामाथि आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्न थालि हाल्दथ्यो । समय बदलिने, समय अनुसार मानिसका सोचहरू बदलिने हुनाले समय अनुसार चल्न जान्नुपर्छ भन्ने जिम्दारको धारणा रहेको छ । त्यसैले कठोर पञ्चायतकाल र खुकुलो हुँदै गएको पञ्चायत काल दुवैमा जिम्दार नै गाउँको प्रमुख रहिरहन सफल भएको छ । यस बारे जिम्दारको धारणा यस्तो छ -*"समय बदलिन्छ, मान्छे पनि त्यससित बदलिन सकेन भने, त्यो बेकम्मा भइहाल्यो नि । नत्र हामी पनि त पुरानै मानिस हौँ तर समयलाई चिनेर त्यससित हिँड्न सकेकाले, आफ्नो इज्जत जोगाउन सकिएको छ"*(गौतम, २०६७ : १९२) । यहाँ जिम्दारले इज्जत जोगाउन सकिएको छ भने पनि वास्तवमा शक्ति जोगाउन सकिएको छ भनेको हो किनकि जिम्दारको इज्जत भनेकै शक्ति हो । शक्तिले नै उसलाई जोगाएको छ । आफ्नो शक्तिलाई बचाइराख्न सकेकाले गर्दा मात्र गाउँमा उसको इज्जत रहेको छ किनकि जतिसुकै सोझा र निरीह भए पनि बरेवा गाउँका प्रत्येक व्यक्तिलाई जिम्दार एक क्रूर शासक हो भन्ने कुरा थाहा छ ।

जिम्दारले पछिल्लो पटक पर्जातन्त्रको मन्तर भन्ने शब्दावली खुब प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । सुनरालाई चोरीको अभियोग लगाई कुटाउँदा होस् वा सलिमालाई गाईको मासुको अभियोग लगाउँदा होस्, गाउँले वा पुलिसले मरणसन्न हुने गरी कुटपिट गरेपछि जिम्दारले प्रजातन्त्रमा यसभन्दा बढी गर्नु हुँदैन भनी रोकेको देखिन्छ । यसो गरेर उसले गाउँलेहरूका नजरमा प्रजातान्त्रिक पद्धति अनुरूप चल्न खोज्ने व्यक्तिको रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ । विरोधीलाई चरम यातना पनि दिने अनि प्रजातन्त्रको दुहाइ पनि दिने दोहोरो मापदण्ड अपनाएर जिम्दारले आफ्नो शक्ति सुदृढ तुल्याएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा कूटनीति जिम्दारको शक्ति निर्माण प्रक्रियाको एक प्रमुख

अस्त्रका रूपमा रहेको छ र समय अनुसार उदावा कठोर बनेर उसले आफ्नो शक्ति सुरक्षित गरेको छ ।"

४.३ सत्ता र ज्ञानको सम्बन्ध

सत्ता र ज्ञानका विचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ र जो सत्तामा छ त्यसको बोली नै सत्य वा ज्ञानका रूपमा प्रचारित हुन्छ भन्ने सांस्कृतिक अध्ययनको मान्यता अलिखित उपन्यासका सन्दर्भबाट समेत विश्लेषणीय देखिन्छ । सत्ता र ज्ञानबिच सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्ने प्रशस्त आधार र उदाहरणहरू यस उपन्यासमा पाउन सकिन्छ । यहाँ शक्ति वा सत्तामा रहेको जिम्दारले जे भन्छ त्यही सत्यका रूपमा स्वीकार्य भएको देखिन्छ भने पुलिसलाई जे लाग्छ र उसले जे गर्छ त्यही नै सत्यको रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ ।

शक्तिले कसरी ज्ञानको निर्माण गरेको छ भन्ने कुरा बरेवाका पुरानो पुस्ताका गाउँलेहरूको सोच विचारबाट थाहा हुन्छ । उनीहरू आफ्नो गरिबी, अभाव र दुःखलाई भाग्यको खेल ठान्दछन् र जिम्दारको सम्पन्नता एवं प्रभावलाई ईश्वरको कृपा भनेर बुझ्छन् किनकि शक्तिमा रहेको जिम्दारले उनीहरूलाई यही सिकाएको छ । जिम्दार जस्तो व्यक्तिले भनिसकेपछि जुनसुकै कुरा पनि उनीहरूका लागि सत्य भइदिन्छ । उपन्यासमा जिम्दारबारे गरिएको यस टिप्पणीबाट पनि शक्ति र ज्ञानको सम्बन्धको पुष्टि मिल्दछ - *"गाउँमा जिम्दार साहेब जाती सही र उचित मान्छे अरु कोही मानिँदैनथ्यो । दोस्रो मानिस तब मात्र ठीक, जब जिम्दारसाहेब त्यसलाई ठिक मानून्* (गौतम, २०६७ : १२१) । यस साक्ष्यबाट बरेवा गाउँका मानिसमा सत्य भनेकै जिम्दार हो र जिम्दार भनेकै सत्य हो भन्ने धारणा प्रचलित रहेको देखिन्छ । यहाँ जिम्दारले जे सोच्तछ, विचार गर्दछ र बोल्दछ त्यो नै सत्य ठहरिएको देखिन्छ चाहे त्यो कुरा जति सुकै झुटो र प्रपञ्चपूर्ण नै किन नहोस् ।"

सुनरा र सलिमाले जिम्दार विपरीत शक्तिको अभ्यास गरी सत्य निर्माणको प्रयत्न गरेको देखिन्छ तर उनीहरूसँग शक्ति नभएकाले आफ्नो कुरालाई सत्यका रूपमा स्थापित गर्न सक्तैनन् । इनारका लागि भनेर काठमाडौँबाट आएको रकम जिम्दारले खाएको थाहा पाएर उनीहरू जिम्दारलाई सोध्न जान्छन् । त्यसमा केही गाउँलेले

उनीहरूलाई सहयोग पनि गरेको देखिन्छ तर जिम्दारको बोली सुन्ने बित्तिकै सबैले जिम्दारमाथि शङ्का गरेकोमा पछुतो मानेको देखिन्छ । जिम्दारमाथिको विश्वास उपन्यासमा यसरी प्रकट भएको छ -*"गाउँलेहरू त्यस्तो ओजस्वी र भावुक वचन सुनेर तुरुन्त संवेदनशील हुन बाध्य भए । केहीलाई लाग्यो, सुनरा र सलिमाको लहैलहैमा लागेर यो तिनीहरूले उचित गरेनन्"* (गौतम, २०६७ : १७२) । यस साक्ष्यबाट स्पष्ट भएको छ कि शक्तिको आडमा असत्य पनि सत्य हुन पुग्छ र शक्तिको अभावमा सत्य पनि असत्य हुन पुग्छ । सुनरा र सलिमामाथि लगाइएका आरोप र दिइएको यातना पनि शक्ति र ज्ञानको सम्बन्धका उपज हुन् भन्न सकिन्छ । जिम्दारले जे जस्तो आरोप लगाए पनि त्यो सत्य ठहरिनु र सुनरा र सलिमाले आफ्नो निर्दोषिताको जतिसुकै प्रमाण पेस गरे पनि त्यसको सुनुवाइ नहुनुले शक्ति नै ज्ञानको स्रोत हो र शक्तिबाटै ज्ञान निसृत हुन्छ भन्ने स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

शक्ति र ज्ञानका विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्नुको अर्थ शक्तिबाट ज्ञान स्थापित भएको हुन्छ र शक्ति आर्जनका लागि ज्ञानको आवश्यकता छ भन्ने हो । अर्थात् जसरी शक्ति भए मात्र सत्य वा ज्ञानको स्थापना गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी ज्ञान भए मात्र शक्ति आर्जन गर्न सकिन्छ । जिम्दार परानो पुसतासँग नडराउनुको कारण उनीहरूसँग ज्ञान हुनु हो । इनरा, सुनरा, सलिमासँग जिम्दारले शक्तिको आडमा अन्याय गरिरहेको छ भन्ने ज्ञान छ, त्यही ज्ञानले गर्दा भविष्यमा उनीहरू आफूभन्दा शक्तिशाली हुने पो हुन् कि भन्ने भय जिम्दारमा देखिन्छ । नयाँ पुस्तामा रहेको ज्ञान पुरानो पुस्तामा रहेको देखिँदैन । त्यसैले उनीहरूसँग शक्ति पनि छैन । जसले जिम्दारलाई चुनौती देओस् । पुरानो पुस्तामा जिम्दारलाईठुलो मान्छे ठान्ने र उसको सेवा चाकर गर्नुलाई आफ्नो कर्तव्य ठान्ने सोच व्याप्त छ । उनीहरूमा आफ्नो इज्जत र स्वाभिमानको जगेर्ना गर्ने ज्ञान पलाउन सकेको छैन । सानै देखि चाकरी गर्न किाइएको पुरानो पुस्तामा स्वत्वको भावना विकास हुन सकेको छैन । जसले गर्दा शक्तिको निर्माण हुन सकेको छैन । तर दोस्रो पुस्ता केही पढेलेखेको र चेतनशील भएकाले ऊसँग नयाँ ज्ञान छ । इनरा जिम्दारसँग हाकाहाकी प्रश्न गर्छ, *"हमनीका बैल है मालिक ? आदमी ना है ? अर्थात् हामी गोरु हौं, मानिस होइनौं ?"* (गौतम, २०६७ : ८०) नयाँ पुस्तामा हामी मान्छे हौं, पशु होइनौं त्यसैले अब अति अत्याचार सहनु हुन्न भन्ने ज्ञान छ । सुनरा यसो भन्छ -*"जिम्दार होलान् आफ्नो घरको, यति अब सहन गरिन्न"* (गौतम, २०६७ :

१७१) । इनरा र सुनरामा रहेको ज्ञानले उनीहरूलाई शक्तिशाली बनाउँदै लगेको छ । जिम्दार उनीहरूसँग किन डराएको छ भने इनरा सुनरासँग रहेको ज्ञानले अर्को शक्तिको प्रादुर्भाव नहोस् र आफ्नो परिचय गाउँको समाजसेवी नेताबाट एक क्रूर सामन्तमा नबदलियोस् । शक्ति इनरा र सुनराको हातमा जाने बित्तिकै ज्ञानात्मक सङ्कथन पनि परिवर्तन हुने सुनिश्चित थियो र यसले जिम्दारलदाई एक महान् व्यक्तिबाट अपराधी र भ्रष्टाचारी सामन्तमा झार्ने निश्चित थियो । यसबाट के प्रस्त हुन्छ भने धन, मान, पुलिस, प्रशासन, राज्य संयन्त्र वा लठैतहरूको समूह मात्र शक्ति होइन, शक्ति विचारमा पनि हुन्छ । इनरा सुनरासँग विचार छ जसले चलनचल्तीको भन्दा फरक किसिमको ज्ञानात्मक सङ्कथन निर्माण गर्न सक्छ ।

स्थानीयले नयाँ पुस्तालाई साथ नदिँदा उनीहरूको शक्ति केन्द्रमा स्थापित हुन सकेको छैन । जिम्दारसँग रहेको परम्परागत शक्तिको त्रासले गर्दा उनीहरूले साथ नदिएको देखिन्छ । नयाँ पुस्तालाई साथ दिँदा जिम्दारको शक्ति ढल्छ र नयाँ ज्ञानात्मक सङ्कथनको प्रारम्भ हुन्छ भन्ने ज्ञानको अभावले उनीहरूले साथ दिन नसकेको देखिन्छ । उनीहरूलाई आफ्नो समग्र दुर्दशाको कारक जिम्दार हो र यसलाई शक्तिबाट विस्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने ज्ञान छैन । शक्तिसँगै ज्ञानात्मक सङ्कथन र त्यस अनुरूपको शासन पद्धति पनि बदलिन्छ भन्ने ज्ञान नहुँदा यहाँ निरन्तर जिम्दारमा आधारित ज्ञान र शक्तिबाट गाउँलेहरू शासित हुनु परेको देखिन्छ । वैकल्पिक शक्ति जब केन्द्रमा स्थापित हुन्छ तब पहिलेका भाग्यविधाता ठानिएका शासकहरू खलनायकमा परिणत हुन्छन् । समाजको सामाजिक ऐतिहासिक विकासक्रममा शक्तिमा आउने फेरबदलले ज्ञानात्मक सङ्कथनलाई पुरै उल्ट्याइदिएको पाइन्छ तर अलिखित उपन्यासका सन्दर्भमा यो स्थिति आइनसकेको देखिन्छ । यसकारण ज्ञान र शक्ति जिम्दारमै केन्द्रित रहेको पाइन्छ । जिम्दारको बोली नै सत्य वा ज्ञानका रूपमा स्थापित बरेवा गाउँको शक्ति संरचना र ज्ञानात्मक सङ्कथनबाट शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

४.४ प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वको अवस्था

अलिखित उपन्यासमा पञ्चायतकालीन नेपालको राजनीतिक सामाजिक परिवेशलाई देखाइएको छ । पञ्चायती व्यवस्था शोषण र दमनमा टिकेको तानाशाही शासन व्यवस्थाकै रूपमा परिचित छ । नेपालमा पहिले देखि नै प्रचलनमा रहेको जिम्दारी प्रथाले पञ्चायत कालमा पनि निरन्तरता पाएकै देखिन्छ । धनाढ्य, सामन्त र जिम्दारहरूको हातमा शासन सत्ता रहेको हुँदा दमनात्मक प्रक्रियाद्वारा नै राज्य संयन्त्र परिचालित भएको देखिन्छ । शिक्षा र चेतनाको उति सारो विकास भइसकेकाले गाउँ गाउँमा शासन सत्ता अझ बढी क्रूर र हिंसात्मक भएको देखिन्छ । अलिखित उपन्यासले नेपालको राजनीतिक, सामाजिक अवस्थाको यस पाटोलाई निकै कलात्मकताका साथ प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रभुत्व शासनको एक प्रक्रिया हो । हरेक समाजका सामाजिक सांस्कृतिक संरचना फरक हुने हुनाले शासनका प्रक्रिया पनि अपरक फरक हुन्छन् । देशको धर्म, कानुन, सामाजिक रीति रिवाजलाई आधार बनाएर शासकले प्रभुत्व कायम गरेको हुन्छ । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा चुनावमार्फत् सहमति कायम गरी प्रभुत्व कायम गरिएको हुन्छ भने गैर प्रजातान्त्रिक व्यवथामा सहमति र दबाबलाई सँगसँगै प्रयोग गरिएको पाइनछ । अलिखित उपन्यासमा मूलतः दमन र अंशत सहमति मार्फत् प्रभुत्व कायम गरिएको देख्न सकिन्छ । यस उपन्यासमा रहेको प्रभुत्वको अवस्थालाई निम्नलिखित उपशीर्षकमा आधारित रही विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ प्रभुत्वको अवस्था

प्रभुत्वशाली वर्गले शासन सत्तामा आफ्नो पहुँच बढाउन निरन्तर कोसिस गरे पनि प्रभुत्वको प्रक्रिया स्थायी किसिमको नभई अस्थिर हुन्छ किनकि शसित वर्गको रूपमा रहेको अधीनस्य वर्ग र शासक वर्गबिच भइरहेको सङ्घर्षले प्रभुत्वलाई पनि चलायमान बनाइरहेको हुन्छ । सङ्घर्षका क्रममा हुने शक्तिको फेरबदलले प्रभुत्वशाली वर्ग अधीनस्थ वर्गमा र अधीनस्थ वर्ग प्रभुत्वशाली वर्गमा रूपान्तरित हुन सक्छ । यस आधारमा प्रभुत्वको अवस्था निर्धारण गर्न सकिन्छ । यसमा अधीनस्थ वर्गको चेतना र आर्थिक सांस्कृतिक अवस्थाले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा २०३६

सालपछि पञ्चायती प्रभुत्व ढलपल अवस्थामा रहेको देखिन्छ तर अलिखित उपन्यासका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने बरेवा गाउँको जिम्दारी प्रभुत्व निकै बलियो रहेको देखापर्छ । यहाँ नेपालको तराईको एउटा यस्तो गाउँलाई देखाइएको छ जुन नेपालको नक्साभित्रै रहेर पनि पहिचान विहीन छ । नजिकै रहेको धरमपुर गाउँले यस गाउँको कानुनी र प्रशासनिक प्रतिनिधित्व गरेको छ । यहाँसम्म कि यस गाउँका मानिसले चुनावमा मतदान गर्न पनि धरमपुर जानु पर्ने अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यी सन्दर्भहरू गाउँको परिचय विहीनतालाई सांकेतिक रूपमा उजागर गर्न आएका भए तापनि के कुरा प्रस्ट छ भने यो अत्यन्तै पिछडिएको गाउँ हो । यहाँको मानिसहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था अत्यन्तै दयनीय छ भने राजनीतिक चेतना पनि न्यून होइन कि शून्य अवस्थामा नै रहेको देखिन्छ । कतैबाट पनि राज्यको उपस्थिति नरहेको यस वरेवा गाउँमा सीधासाधा जनातलाई फकाएर वा तर्साएर उनीहरूमाथि प्रभुत्व लाद्न एकदम सजिलो छ र पितापुर्खा देखि जिम्दारका रूपमा रहँदै आएको जिम्दारको प्रभुत्वले यस गाउँमा निरन्तरता पाएको छ ।

जिम्दार पुर्खाकै पालादेखि सम्पन्न भएकाले उसको धन सम्पत्ति र कुलीन रवाफ प्रभुत्व कायम राख्ने प्रमुख आधार बनेको छ । गरिबी र अनिकालले ढाड भाँचेको गाउँमा जिम्दारमात्र यस्तो व्यक्ति छ जसको भकारीभरि धान थुप्रिएको छ जसले गर्दा ऊ गाउँलेलाई अभावमा ऋणदिन सक्छ । अनिकालमा धान दिन सक्ने भएकाले जिम्दार नहुँदा हुन् त हामी उहिल्यै मरि सक्थ्यौँ भन्ने धारणा गाउँलेमा देखिन्छ । जसबाट जिम्दारको रवाफ बढेको छ र ऊ प्रभु कहलिएको छ । त्यसैले सम्पत्ति नै उसको प्रभुत्वको प्रमुख आधार बनेको छ । आफ्नो सम्पत्तिलाई उसले शक्ति आर्जनका लागि यत्रतत्र छरेको छ जो उसको शासकीय चरित्रलाई मजबुत पार्ने माध्यम बनेको छ । यसबाहेक उसले आफ्नो शासन सत्तालाई जोगाइराख्न अन्य प्रक्रियाहरू समेत आवलम्बन गरेको देखिन्छ । जसले उसको प्रभुत्वलाई निष्कण्टक बनाएको छ र ऊ बरेवा गाउँको निर्विकल्प शासक बनेको छ ।

अलिखित उपन्यासमा प्रभुत्वको अवस्था हेर्दा यो सहमतिभन्दा पनि दबाब मूलक प्रक्रियामार्फत् स्थापित भएको देखिन्छ । यसको प्रवृत्ति अत्यन्तै बर्बर एवं दमनात्मक प्रकृतिमा आधारित छ । पुरातन सामन्ती उत्पीडनकारी प्रभुत्वको यस अवस्थालाई हेर्दा

नेपाली समाजमा विकसित भइरहेको सामाजिक राजनीतिक चेतनाभन्दा यो निकै पछाडि रहेको छ । विना प्रमाण लगाइएका आरोपबाट शासितहरू दण्डित एवं बहिष्कृत हुनु र विधि व्यवहारको थोरै पनि अभ्यास नहुनुले यस उपन्यासमा प्रभुत्वको अवस्था जंगली युगका जस्तो देखिन्छ । न्याय, कानुन र मर्यादाको सबै समिाहरूलाई पार गरेर पनि जिम्दारको प्रभुत्व अझै स्थिर, अविचलित तथा स्वीकृत देखिन्छ । गाउँका नयाँ पुस्तामा चेतनाको वीजारोपण भई प्रति प्रभुत्वका अभ्यासहरू नभएका होइनन् तर ती जिम्दारको प्रभुत्वलाई विस्थापित नगर्दै आफैँ विस्थापित भएका छन् । दमनात्मक प्रक्रिया अन्तर्गत स्थापित शासनमा पनि शासक वर्गले त्यसलाई एउटा देखावटी मर्यादाको अवारणभित्र लुकाएर सकेसम्म सुन्दर देखाउने कोसिस गरेको हुन्छ तर यस उपन्यासमा अत्यन्तै वीभत्स र विरूप किसिमको प्रभुत्व उदाङ्ग भएको छ । यहाँ छद्मावरणको कुनै आवश्कताबिनै जिम्दारले यस्ता भौतिक र मानसिक परवेशको निर्माण गरेको छ कि यस संरचनाभित्र उत्पीडित वर्गले चरम उत्पीडनलाई पनि सहज रूपले स्वीकार गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा जिम्दार बरेवा गाउँको जनप्रतिनिधिको रूपमा उपस्थित छ तर उसको जनविरोधी चरित्र र अभिजात्य स्वभावका कारण ऊ आफैँ सम्प्रभु अवस्थामा रहेको देखिन्छ र राज्यको सम्पूर्ण संयन्त्रलाई आफू अनुकूल प्रयोग गरी प्रभुत्व स्थापित गर्ने सफल भएको छ ।

४.४.२ प्रभुत्व हासिल गर्ने तरिका

जिम्दारले जिम्दारी सम्हाल्नु अघि म पात्रको माझमा जिम्दार रहेको हुन्छ तर समयसँगै बदलिन नसक्ता ऊ पुरानो हुन्छ र जिम्दारी बेचेर बसाइँ सरेको हुन्छ । आफ्नो ऋण उठाइदिने सहयोगीसँग गाउँ छोड्ने बेलामा मामाले यसो भन्छ -*"यस्तै हो । मै अब यहाँ बस्न नसक्ने भइसकेको थिएँ । समय बदलिन्छ, मान्छे पुरानो हुन्छ, अनि टिक्न नसक्ने पनि हुन्छ ।"*(गौतम, २०६७ : १९०) पुरानो जिम्दारको यो अवस्थालाई नजिकबाट देखेको जिम्दार विश्वनाथ आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्नका लागि समय अनुसार चल्न जान्नुपर्छ भन्नेमा अत्यन्तै सचेत रहेको देखिन्छ । उसको धारणा यस्तो छ -*"समय बदलिन्छ, मान्छे पनि त्यससित बदलिन सकेन भने, त्यो बेकम्मा भइहाल्यो नि"* (गौतम, २०६७ : १९२) । जिम्दारको यस कथनबाट प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि ऊ समय अनुसार बदलिन प्रतिबद्ध छ भन्ने देखिन्छ । यहाँ बदलिनुको अर्थ

जिम्दारको प्रजातान्त्रीकरण हुनु होइन बरु बदलिँदो समयसँगै आवश्यक पर्ने रणनीतिहरूको कुशलतापूर्वक उपयोग गर्नु हो । अनेक किसिमका छद्म भेष धारण गरी गरी सत्तामा टिकिरहनु हो र यी सब कार्य जिम्दारले गरेको देखिन्छ जुन प्रभुत्व, हासिल गर्ने तरिकाहरू हुन् ।

जिम्दारले प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि फकाउने, पैसा खर्च गर्ने, दण्ड दिने र फुटाउने अर्थात् साम, दाम, दण्ड, भेदको शैली आख्तियार गरेको देखिन्छ । यसबाहेक पञ्चैती बस्ने, चुनाव गर्ने जस्ता प्रपञ्चहरूको आयोजन पनि गरेको देखिन्छ । आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्नका लागि जिम्दारले नैतिक मर्यादा, मूल्य, मान्यता र नातासम्बन्ध समेतको परवाह गरेको देखिँदैन । उसलाई त बस प्रभुत्व हासिल गर्नु छ त्यसका लागि आवश्यक परे आफ्नै भतिजीलाई समेत चरित्रहीन तुल्याउन किन नपरोस् । सुनराको बढ्दै गएको शक्तिलाई रोक्न एक दिन जिम्दारले यस्तो हल्ला चलाउँछ - *"एक दिन एउटा विचित्र हल्ला चल्यो, के भने सुनराले, ऊ घाटमा नुहाउन गएको बेला, उसको हात समाइ दियो र सावित्री हात झड्कारेर आई"* (गौतम, २०६७ : १३७) । सावित्री जिम्दारकी विधवा भतिजी थिई र ऊ जिम्दासँगै बस्थी । जिम्दारले बाँध बाँध्न र इनार खन्नका लागि चन्दा उठाउने फैसला सुनाउँदा सुनराले चन्दा पनि नदिने र श्रमदान पनि नगर्ने अडान लिएको केही दिनपछि नै जिम्दारले आफ्नी भतिजीको उपयोग गरेको देखिन्छ । सुनराले चन्दा नदिने र श्रमदान नगर्ने कुराले गाउँलेहरूमा प्रभाव पर्ला र अरुले पनि त्यस्तो अडान लेलान् अनि आफ्नो प्रभुत्व गुम्ला भन्ने डरले जिम्दारले यस्तो हल्ला चलाएको देखिन्छ । सुनराको कुरा सुन्नुअघि गाउँलेहरूलाई ऊ एक अनैतिक र चरित्रहीन युवा हो भन्ने परोस् र उसका कुराको पछि कोही नलागोस् भन्ने जिम्दारको मनसाय देखिन्छ र ऊ यसमा सफल पनि भएको छ । यस घटनापछि पनि उसले सुनरालाई कुटपिट, चोरी र अपहरणका मुद्दामा फसाई पुलिसको जिम्मा लगाएको छ । आफ्नो प्रभुत्व स्वीकार नगर्नेलाई मार्ने, थुन्ने, यातना दिने, झुटा मुद्दामा फसाउने, नैतिक पतन गराई सबैको नजरमा गिराउने, एक्लो, निम्मा र शक्तिहीन तुल्याउने जस्ता तौरतरिकाहरू जिम्दारले प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि अपनाएको देखिन्छ ।

जिम्दार बरेवावासीका अगाडि एक क्रूर शासकको रूपमा प्रस्तुत भए पनि उसले आफूभन्दा माथिल्लो तहको शक्तिलाई सेवा चाकर गरी खुसी तुल्याएको देखिन्छ ।

केन्द्रबाट आउने नेता, मन्त्री तथा उच्च पदस्थ कर्मचारीलाई राम्रो खानपिन सुखसयल र महिला समेत उपलब्ध गराई उसले खुसी तुल्याएर पठाउने गरेको देखिन्छ । यसरी आफूभन्दा शक्तिशालीलाई रिझाउने र कमजोरमाथि दमन र उत्पीडन जारी राख्ने उसको शैलीले सामन्तवादी प्रभुत्वको असली शैली उजागर भएको छ । यसरी हेर्दा जिम्दारको प्रभुत्वहासिल शैलीमूलतः दमनात्मक रहे पनि जिम्दार एक चलाख र धूर्त स्वभाव भएको शासक भएकाले उसले समयको परिवर्तनसँगै अन्य विभिन्न शैली समेत अपनाएको देखिन्छ । चुनावमा उठेर जित्नु, प्रजातन्त्रका कुरा गर्नु र पञ्चैती बसाएर छलफल गर्नु सहमतिका विधिलाई समेत उपयोग गरेर उसले आफूलाई जनभावना अनुरूप चल्ने शासक जस्तो देखाउन खोजेको देखिन्छ । अनुपमिस्तिरीले अछुत जातकी बिननीलाई पत्नी तुल्याएपछि जिम्दारले पञ्चैती डाकेर अनुपलाई पानी अचल जात करार गरेको छ । त्यसै गरी फुलवालाई उसकै मामाहरूले यौन शोषण गरी गर्भिणी बनाएपछि पनि उसले पञ्चैती बसाएर निर्णय गरेको छ । यी दुवै घटनामा सम्पूर्ण निर्णय प्रक्रिया जिम्दारको आफ्नै तजबिजीका भरमा सम्पन्न भएको छ । पञ्चैतीमा भेला भएका कुनै पनि व्यक्तिले त्यहाँ एकशब्द बोलेको पनि देखिँदैन र उनीहरूको त्यसमा के राय छ भनी जिम्दारले बुझ्ने चेष्टा पनि गरेको देखिँदैन । जिम्दारको एक्लो निर्णय र ठाडो आदेशमा दण्ड सजाय तोकिएको छ तर पनि त्यसलाई पञ्चैतीको निर्णयको निर्माणको रूपमा समाजले स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसरी परिस्थिति अनुरूप आफ्नो आदेश निर्देशलाई सहमतिको रूप दिएर पनि जिम्दारले प्रभुत्व हासिल गरेको देखिन्छ । विचारणीय पक्ष के छ भने गाउँमा चलिआएको सांस्कृतिक रीतिरिवाज तथा व्यवाहारिक समस्याहरू आइपर्दा पञ्चैती डाके पनि राजनीतिक र आर्थिक पक्षहरूमा जिम्दारले कहिल्यै भेला बोलाएको देखिँदैन । गाउँमा इनार खन्नका लागि आएको पैसाबारे सुनरा र सलिमाले प्रश्न गर्दा त्यस्ता पक्षमा चिप्ला कुरा गरेर टार्ने काम गरेको देखिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि आफूलाई राजनीतिक वा आर्थिक लाभ हुने कुरामा जिम्दार दमनको शैली अँगाल्दछ र सामान्य सामाजिक व्यवहारमा सहमतिको प्रक्रिया अँगाल्दछ । व्यावहारिक समस्यामा सहमतिमार्फत् अगाडि बढे जस्तो देखाउनुको उसको भित्री उद्देश्य राजनीतिक प्रक्रियामा आफु खुसी गर्ने चलाबाजी मात्र हो । यसबाट ऊ बाह्यावरणमा मात्र सहमतिको शैली अँगालिरहेको छ भित्री चेतनामा त दमनकै मन्त्र जपिरहेको छ, भन्ने देखिन्छ ।

प्रजातन्त्रको मन्त्र पछिल्लो समय जिम्दारको प्रभुत्व हासिल गर्ने बलियो माध्यम बनेको देखिन्छ । आफ्नो जिम्दारीको सुरुवाततिर जिम्दारले सबै गाउँलेलाई आफ्नो पक्षमा हात उठाउन लगाएको देखिन्छ । गाउँलेहरू पनि जिम्दारलाई प्रधानपञ्च बनाउन हात उठाउनुलाई नै आफ्नो परम कर्तव्यझैँ सम्झन्थे । तर समय बदलिँदै जाँदा पैसा खर्च गरेर चुनाव जितेरै प्रधानपञ्च बन्नुपर्ने अवस्था आउन थालेपछि जिम्दारले आफ्नो शैली बदलेको देखिन्छ । उसले चुनावताका सबै गाउँलेलाई आफू मालिक होइन सेवकै हुँ भन्ने विश्वास दिलाएको देखिन्छ । यसो गरेमात्र बदलिँदो जमानामा प्रभुत्व हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने उसले बुझेको छ । मानिसहरूमा बढ्दै गएको चेतनाका कारण र प्रधान पञ्चका अकाङ्क्षीहरू भित्रभित्रै जुरमुराउन थालेका कारण पुरानै हेकमवादी शैली अपनाउँदा चुनाव जित्न सकिन्न भन्ने ठहर गरेर उसले यो कठिन परिस्थितिमा आफूलाई मालिकबाट सेवकमा बदलेको छ । यो प्रसङ्ग उपन्यासको निम्नलिखित साक्ष्यबाट अझ स्पष्ट हुन्छ - *"त्यहाँका जनताले मालिक भनेर सम्बोधन गरे पनि जिम्दार चुनावका दिनहरूमा आफूलाई मालिक भन्नेहरूको सेवक हुँ, भन्ने कुरो बारम्बार उच्चारण गरेर, जनतालाई एउटा सानो कागतको अर्थात् भोटको सहयोग गर्ने अनुरोध गर्थे"* (गौतम २०६७ : १६७) ।

जिम्दारले प्रभुत्व हासिल गर्ने सन्दर्भमा प्रजातन्त्र शब्दलाई छद्म शैलीमा उयोग गरेको देखिन्छ । आफैँले षड्यन्त्रपूर्वक झुटा आरोपमा फसाई पुलिसको जिम्मा लगाएपछि जब गाउँलेकै सामु पुलिसले सुनरालाई निर्मम यातना दिन थाल्छ तब जिम्दार यसो भन्छ -*"अब छाडिदेऊ प्रजातन्त्रमा यसभन्दा बढी गर्नु हुँदैन । तर यसलाई सपार्नलाई भए पनि, चलानचाहिँ गर्नु पर्छ भन्ठान्छु म"* (गौतम, २०६७ : १७४) । यहाँ इनरालाई सपार्ने जुन कुरा छ त्यसमा इनराको गल्ती जिम्दारसँग प्रश्न गर्नुलाई मानिएको छ । यद्यपि दोष अरु नै केही देखाइएको किन नहोस् । इनार बनाउनका लागि केन्द्रबाट पैसा निकासा भएको छ तर इनार बनाइएको छैन भने त्यो पैसा कहाँ छ त भन्ने प्रश्न जिम्दारसँग सोधेको हुनाले सुनरालाई जोखुकी छोरी अपहरण गरेको भन्ने आरोप लगाई पुलिस लगाएर कुटपिट गरिएको छ । गल्ती नै नगरिएको विषयमा कुटपिट गरी मरणासन्न तुल्याउने र प्रजातन्त्रमा यसभन्दा बढी गर्नुहुन्न भनी गाउँलेका सामु उदार एवं दयालु प्रधानपञ्च देखिन खोज्ने उसको शैली प्रभुत्व हासिल गर्ने खतरनाक दाउबाहेक केही होइन भन्ने बुझ्न गाह्रो छैन । इनरालाई समाप्त पारी आफ्नो

प्रभुत्व यथावत् कायम राख्न जिम्दारले अपनाएको यो शैली दोस्रो विरोधी सलिमामाथि पनि उसै गरी प्रयोग गरेको देखिन्छ । इनारालाई साथ दिने सलिमालाई आफ्नो मार्गबाट पन्छाउन, भतिजीको विवाहमा जन्तीलाई गाईको मासु खुवाएको भन्ने दोष लगाई गाउँका सारा हिन्दूहरूलाई उत्तेजित तुल्याउँछ । जब गाउँलेहरू मिलेर सलिमाको घरमा आगो लगाउने सल्लाह गर्छन् तब जिम्दार यसो भन्छ - *"म प्रधानपञ्च भएको नाताले यस्तो अनुमति दिन सक्तिनँ, तिमीहरू आफ्नै र्णियले जे गर्नु छ गर"* (गौतम, २०६७ : १९४) । जिम्दारको यस भनाइमा त्यस्तो चलाखी देखिन्छ जहाँ आफ्नो विरोध गर्ने व्यक्ति दण्डित पनि होओस् र त्यस्तो कार्य आफ्ना आदेशले नभई जनसमूहको स्वतस्फूर्त निर्णयबाट सम्पन्न भएको देखियोस् । उसले आफ्ना विरोधीलाई सजाय पनि दिएको छ र गाउँलेका नजरमा आफू विवेकशील प्रधानपञ्च पनि ठहरिएको छ । यसरी सोझा गाउँलेको संवेदनालाई जता पनि तोड्न मोड्न सक्ने छट्टु शासकको रूपमा जिम्दारदेखिएको छ र उसको यही शैलीले उसलाई अनवरत रूपमा वरेवा गाउँको प्रभुत्व हासिल भएको देखिन्छ । जिम्दारी प्रभुत्वको यो शैलीबारे उपन्यासको एक पात्र ऋषिरामले सही टिप्पणी गरेको छ, जुन यस प्रकार छ :

> जिम्दार नयाँ युगमा बसेको सामन्त हो । पुरानो हतकन्डाले विजय छैन, यो तिनीहरूको नयाँ उपाय हो । यिनीहरू खोक्रो भइसकेका छन् तर मान्न चाहँदैनन्, त्यसकारण थोरैबेरको जितका लागि भए पनि यिनीहरू गर्छन् । यिनीहरूका लागि मल्य होइन, माल ठूलो कुरा हो । त्यसै गरी सत्य होइन, सत्ता ठूलो हो, किनभने चुस्ने काम त यिनीहरूले पनि गर्दै छन् । कुनै प्राचीन युगको जन्तु आजको युगमा ल्याइयो भने, नष्ट हुनुअगि ऊ युग अनुसार आफ्नो अस्तित्त्व बचाउने तरिका सिक्छ । जिम्दार त्यही हो (गौतम, २०६७ : १३७, १३८) ।

जिम्दारले आफ्नो प्रभुत्व बचाइराख्न आफ्नै आश्रयमा रहेकी विधवा भतिजीलाई इनरासँग जोडेर झुटो प्रचार चलाई इनराको तेजोबध गर्न समेत पछि नपरेको सन्दर्भमा ऋषिरामको उक्त टिप्पणी आएको हो । जिम्दार प्रभुत्वका लागि सबै किसिमका नैतिक मूल्य मान्यता र मर्यादाको सीमा पार गर्न सक्छ किनकि उसका लागि सत्ता मात्र सत्य हो, बाँकी सबै मिथ्या हो भन्ने कुरा उपर्युक्त टिप्पणीबाट समेत स्पष्ट भएको छ । यसरी जिम्दारले प्रभुत्व हासिल गर्न र त्यसको स्थिरीकरण गर्नका लागि समय अनुसारका नौला नौला विधि र शैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

४.४.३ प्रतिप्रभुत्वको अवस्था

अलिखित उपन्यासमा बरेवावासीहरूलाई निर्मम रूपले उत्पीडित तुल्याएर आफ्नो प्रभुत्व जारी राख्न खोज्ने जिम्दारजस्ता पात्र मात्र छैनन् जिम्दारी शोषण र उत्पीडनको विरोध गरी उसको प्रभुत्वलाई हाँक दिने इनरा, सुनरा र सलिमा पनि छन् । जिम्दारको प्रभुत्व विरुद्ध यी युवाहरूले गरेको सङ्घर्षले नै उपन्यासमा प्रति प्रभुत्वको अवस्था सिर्जना भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा जिम्दारको क्रूर, बर्बर एवं, भ्रष्ट भूमिका नै प्रतिप्रभुत्व जन्माउने प्रमुख कारण बनेका देखिन्छ । प्रभुत्वशाली शक्तिको दमनात्मक भूमिकाले चेतनशील युवा वर्गमा आक्रोश जन्माएको छ र उनीहरू जिम्दारको प्रभुत्वमा चुनौती बनेर उभिएका छन् । जिम्दारको शोषण र दमनमा आधारित प्रभुत्वलाई अस्वीकार गर्ने नयाँ पिँढीको वैचारिकतामा प्रतिप्रभुत्वको स्वरूप देखिएको छ तर यो निकै कमजोर अवस्थामा रहेको देखिन्छ । शक्तिका सम्पूर्ण स्रोतहरूलाई आफ्नो मुठ्ठीमा पारेको जिम्दारको प्रभुत्वका सामु उनीहरूको लडाइँ केवल विचारमा टिकेको छ । अझ बिडम्बना त के छ भने नयाँ पिँढीको लडाइ जिम्दारसँग मात्र छैन आफ्नै वर्गको पुरानो पुस्तासँग पनि उनीहरूले लड्नु परेको छ । पुरानो पुस्ताले शोषणलाई जिम्दारको अधिकारका रूपमा लिएको छ र आफूमाथि शासन गर्न स्वीकृति दिएको छ । उनीहरू जिम्दारको आदेशभन्दा बाहिर जाने प्रयत्न गर्दैनन् । उनीहरू आफ्नै हित र भलाइको पक्षमा बोल्ने नयाँ पुस्ताका विरुद्ध उभिन्छन् । नयाँ पुस्ताका विरुद्ध जिम्दारले गर्ने हरेक षड्यन्त्र र सजायमा पुरानो पुस्ताको साथ र सहयोग रहेको छ । उनीहरू त आफूलाई यो दयनीय अवस्थामा पुऱ्याउने जिम्दारकै पक्ष लिन्छन् । यसले गर्दा नयाँ पुस्तालाई जिम्दारसँग जुध्नु फलामको चिउरा चपाउनु सरह भएको छ ।

समाजमा न्याय र अन्यायका बिच, दमन र त्यसबाट उन्मुक्तिका बिच सधैँ द्वन्द्व चलिरहेकै हुन्छ । शासक वर्गले आफ्नो प्रभुत्वको निरन्तरताका लागि सबै खाले सम्भव असम्भव प्रयत्न गरिरहेकै हुन्छ र जनताले त्यस विरुद्ध सङ्घर्ष पनि चलाइरहेका हुन्छन् । यस्तो सङ्घर्षमा कुनै बेला जनताको शक्तिका अगाडि प्रभुत्वशाली वर्गले घुँडा टेक्छ र प्रतिप्रभुत्वको अवस्था देखा पर्छ । यसका लागि सामाजिक शक्ति संरचनामा बदलाब आउनु जरुरी हुन्छ । तर अलिखित उपन्यासमा प्रभुत्वशाली वर्ग निकै नै बलियो

रहेको देखिन्छ । जिम्दारको प्रभुत्वलाई बचाइराख्न राज्यको जुन शक्ति सहयोगी र संरक्षक भएर देखा परेको छ । त्यही शक्ति इनरा, सुनरा र सलिमाका लागि संहारकारी साबित भएको छ । समाजको आर्थिक एवं राजनीतिक संरचनामात्र होइन, धार्मिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यताले पनि जिम्दारको हित संरक्षण गरेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि जिम्दार इनरासँग डराएको देखिन्छ । जिम्दारको त्रसित मानसिकतालाई लेखकले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -*"सब गडबड कहाँदेखि थालिएको छ ? दरिद्रहरू पनि अचेल सपना लुट्न थालेका छन् र सपना क्रान्तिकारी बन्न थालेको छ, एकदम आक्रामक त्यसकारण उनी प्रायः सपनामा समेत आफूलाई नितान्त घाइते र भाग्ने तयारीमा लागेको अनुभव गर्थे"* (गौतम, २०६७ : ८८) यसरी जिम्दारको सपना लुट्न खोज्ने अरु कोही नभएर ऊसँग नडराईकन बहस गर्ने र प्रश्न सोध्ने इनरा हो । बरेवा गाउँको अत्यन्तै शक्तिशाली प्रधानपञ्चले आफूलाई घाइते अनुभव गर्ने अवस्था प्रतिप्रभुत्वले गर्दा सिर्जना भएको हो । इनराको विद्रोह मानवीय अस्तित्त्व र स्वाभिमानको लडाइँ थियो । उसलाई जिम्दारको दासत्व स्वीकार्य थिएन । ऊ जिम्दारसँग सिधै प्रश्नगर्छ, *"हामी गोरु हौँ, मानिस होइनौँ ?"* (गौतम, २०६७ : ८०) इनराको यही प्रश्न नै जिम्दारको सपना बिगार्ने कारण बनेको छ ।

जिम्दार इनरालाई आज्ञाकारी दासको रूपमा देख्न चाहन्थ्यो तर त्यो चाहना पूरा नभएपछि उसले इनरालाई भौतिक रूपबाटै समाप्त पार्ने रणनीति अपनाएको देखिन्छ । इनरालाई मारेर दोरहन्तलमा फ्याँकिदिएपछि केही समयसम्म जिम्दारले चैनको सास फेरेको छ तर तुरुन्तै सुनरा उसमाथि अर्को चुनौती बनेर देखापरेको छ । जिम्दारको प्रभुत्वलाई चुनौती दिने बित्तिकै ज्यान समेत जान सक्ने खतरा हुँदा हुँदै इनराको भाइ सुनराको जिम्दार विरोधी विचार र गतिविधिले प्रति प्रभुत्वको सम्भावना बाँकी नै रहेको देखिन्छ । इनरा एक हक्की स्वभावको युवा थियो र उसले जिम्दारको प्रभुत्वलाई चुनौती दिन महावीर कुर्मीलाई प्रधानपञ्चको रूपमा अगाडि सारेको थियो । बैजनाथ जिम्दारको चाकरी गरेर उसकै कृपामा प्रधानपञ्च बन्न चाहन्थ्यो तर ऊ गाउँलेहरूका नजरमा त्यति लोकप्रिय थिएन जति महावीरथियो । वैजनाथलाई गाउँलेहरू अगाडि केही भन्न नसकेपनि पछिल्तिर जन्मजात लुच्चा भनी सम्बोधन गर्थे भने महावीर सरल अनुहारको र त्यागी पनि मानिन्थ्यो । यसकारण प्रधानपञ्चको चुनावमा उठ्न पाएको खण्डमा महावीरले जित्ने पक्का थियो । यसो भएको खण्डमा जिम्दारको प्रभुत्वको

ठाउँमा बरेवा गाउँका जनताको मतले प्रतिप्रभुत्व कायम हुन सक्ने थियो । जिम्दारमाथि प्रतिप्रभुत्व कसरीहावी हुँदै थियो र त्यसले जिम्दारलाई के कस्तो रक्षात्मक अवस्थामा पुऱ्याएको थियो भन्नेबारे लेखकले यस्तो टिप्पणी गरेका छन् -*"महावीर कुर्मी जित्दैन तर जितिहाल्यो भने, जिम्दारको स्वर्ग नर्क दुवै बिग्रिने डरथियो । महावीर कुर्मीले गाउँ चलाओस्, एउटा पापकै कुरा हो । यी सब कारणले जिम्दार यतातिर निकै नम्र र कर्जा असुल्नलाई तागेता नगर्ने खालका भइदिएका थिए"* (गौतम, २०६७ : १६८) ।

महावीरजस्तो गरिबले प्रधानपञ्च बन्ने सपना देख्नु र सुनरा र सलिमाले त्यसमा बलियो साथ दिनुले बरेवा गाउँमा पहिलोपल्ट औपचारिक रूपले प्रतिप्रभुत्वको स्थापनाको प्रयास भएको देखिन्छ । यसबाट जिम्दारलाई आफ्नो प्रभुत्व गुम्ने चिन्ताले निकै सताएको देखिन्छ । सुनरा, सलिमा र र महावीरको प्रतिप्रभुत्व स्थापित हुन नदिन जिम्दारले त्यसपछि तुरुन्तै सुनरालाई कमजोर बनाउने योजना बनाएको छ र षड्यन्त्रमूलक किसिमले सुनरालाई पहिले गाउँलेका नजरमा गिराई पछि पुलिस चौकीको जिम्मा समेत लगाएको छ । सुनरा शक्तिमा आउने कुराले जिम्दारलाई कति छटपटी भएको छ भन्ने कुरा उसको यस अभिव्यक्तिबाट थाहा हुन्छ - *"यस्ता मानिस पावरमा आए भने, गरिब जनता गरिब भनिने लायक पनि रहँदैन र जनता भनिने लायक पनि रहँदैन । जनतै नरहेपछि गरिबी पनि रहँदैन, गरिबी मेट्ने क्या सजिलो उपाय खोज्छन् , हैन त ?"* (गौतम, २०६७ : १७१) जिम्दारको यस भनाइमा एकातिर आफ्नो प्रभुत्व गुम्न लागेको आक्रोश देखिन्छ भने अर्कातिर सुनरालाई गलत सावित गरी आफू जनताको सही सेवक भएको दाबी र त्यस दाबीमा समाजको सहमति खोजेको मनसाय प्रकट भएको छ तर जे भनिए पनि जिम्दार प्रतिप्रभुत्वका अभ्यासहरूबाट भयभीत छ र त्यसलाई दबाउन जायज नाजायज सबै प्रयत्नहरू गर्न उद्यत छ भन्ने प्रस्टै देखिन्छ ।

जिम्दारको षड्यन्त्रले पुलिसको यातनाको सिकार बनेका सुनरा र सलिमाले अन्तिम समयसम्म पनि आफ्नो निर्दोषिता र न्यायको पक्षमा बोलिरहन्छन् र जिम्दारको प्रभुत्वलाईचनौती दिइरहन्छन् । हुन त उनीहरू निहत्था छन् र गाउँमा एक्ला पनि छन् तर पनि शक्तिको केन्द्रमा रहेको जिम्दार उनीहरूको सम्भावित शक्तिबाट भयभीत बनेको देखिन्छ र उनीहरूको शक्तिलाई निमिट्यान्न पारेपछि मात्र चैनको सास फेरेको

देखिन्छ । यसबाट राज्यसत्ताको सम्पूर्ण शक्तिभन्दा जनताको विचारको शक्तिमा ज्यादा आकर्षण हुन्छ र त्यसले परम्परागत प्रभुत्वलाई कुनै पनि बेला विस्थापित गरेर प्रतिप्रभुत्व खडा गर्न सक्छ भन्ने ऐतिहासिक सामाजिक विकासक्रमले स्थापित गरिदिएको सत्यलाई पुष्टि गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रतिप्रभुत्व परम्पारित प्रभुत्वलाई विस्थापित गर्ने गरी सशक्त रूपले अगाडि आएको त देख्न सकिन्न तर यसले चेतनशील नयाँ पुस्तामा तत्कालीन प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध सङ्गठित हुँदै गरेको नयाँ विचारको अभ्युदयको सम्भावनालाई भने अवश्य सङ्केत गरेको छ ।

परिच्छेद पाँच

अलिखित उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसविरुद्धको सङ्घर्ष

५.१ विषय प्रवेश

नेपाली समाज परम्परादेखि नै पितृसत्तात्मक रहँदै आएकाले परिवार तथा समाजमा पुरुषहरूको वर्चस्व रहेको पाइन्छ । शक्ति संरचनाको उपरि तहमा पुरुषवर्ग रहेकाले महिलाहरू शोषित पीडित रहेका छन् । नेपाली समाजको यो वास्तविकता **अलिखित** उपन्यासमा पनि उजागर भएको छ । यस उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडनको अवस्थालाई झल्काउने प्रशस्त आधारहरू रहेका छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्थाबाट त महिलाहरू शोषित छन् नै । एउटै घरभित्र आफ्नै नातेदारबाट समेत घरभित्रका महिलाहरू शोषणको सिकार भएको देख्न सकिन्छ । त्यसैले लैङ्गिक शोषणका लागि राज्यको शक्तिमात्र होइन, वर्गीयता र पुरुषप्रधानता पनि जिम्मेवार देखिन्छ । यहाँ लैङ्गिक उत्पीडनको प्रकृति अनुसार निम्नलिखित उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ सत्ता/शक्ति आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

अलिखितउपन्यासमा जिम्दार, पुलिस, केन्द्रीय नेता, मन्त्री र हाकिम लगायतले महिलाप्रति गरेका व्यवहारले लैङ्गिक उत्पीडनको अवस्था देखाउँछ भने त्यसमा महिलाका प्रतिक्रियाले त्यसविरुद्ध उनीहरूले गरेको सङ्घर्षको अवस्था झल्काउँछ । उपन्यासमा सत्ता र शक्तिको नजिक रहेका व्यक्ति वा समूहबाट जुन स्तरमा उत्पीडन भएको देखिन्छ । त्यही स्तरमा त्यस विरुद्ध सङ्घर्ष भएको अवस्था देखिँदैन । उपन्यासको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा महिलाको चेतना र सङ्घर्षको स्तर अत्यन्तै कमजोर रहेको देखिन्छ ।

बिरहिनपुर बरेवा गाउँमा बस्ने सबै साधारण मानिसहरू शक्तिशाली वर्गबाट दबाइएकै छन् तर ती मध्ये पनि महिलाको अवस्था अत्यन्तै दयनीय रहेका पाइन्छ । यस

गाउँमा महिलाको अस्तित्व र अस्मिताको कुनै मूल्य छैन । महिलालाई यहाँ केवल भोग्या एवं आफ्नो स्वार्थपूर्तिको साधनमात्र ठानिन्थ्यो भन्ने कुरा उपन्यासको निम्नलिखित सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

> विरहिनपुर बरेवाको अर्को पनि काम थियो । बाहिरबाट खटिएर आएको नापी, डोर, नेताजी वा पुलिस वा जिम्दारका नातेदार सबको स्वागत गर्नु, पाहुनाहरू त्यहीँ बसेर गम्भीरता पूर्वक देशविकासका कुरा गर्थे । जिम्दार त्यतिन्जेल पाहुनाको लागि कुखुरा र आइमाईको प्रबन्धमा जुट्थे । आइमाई कुखुरा च्यापेर आउँथी र उसको पहिलो काम हुन्थ्यो, त्यो कुखुरा पकाएर ख्वाउनु । ...त्यस्तो अवस्थामा यो भन्नु असम्भव थियो, च्यापिएको कुखुरो बढी त्रस्त हुन्थ्यो कि कुखुरा च्याप्ने आईमाईको आँखा आतङ्कित हुन्थे ।....कुखुराको त्रासत काटिएपछि समाप्त हुन्थ्या ...ठीक त्यसै क्षणदेखि आईमाईको आतङ्कचाहिँ वास्तविक मानेमा थालिन्थ्यो (गौतम, २०६७: ८०) ।

उपर्युक्त साक्ष्यले सत्ता/शक्तिका आडमा हुने लैङ्गिक उत्पीडनको जिउँदो तस्विर प्रस्तुत गरेको छ । गाउँका महिलाहरू जिम्दारको शक्तिभित्र कैद छन् र ती सत्तासीन वर्गका मनोरञ्जन र विलासिताका साधनका रूपमा उपयोग भइरहेका छन् । सामन्ती सत्ताको त्रास र आतङ्कको छायामुनि अस्मिता लुटिइरहँदा पनि यहाँ उनीहरूले त्यसको विरोध गर्न सकेको देखिँदैन । जिम्दारले केन्द्रबाट आउने हाकिमलाई खुसी पानी राजनीतिक र आर्थिक लाभ गाउँका मात्र होइन । आफ्नै घरका स्त्रीको समेत उपयोग गरेकी देखिन्छ । जिम्दारले लिएको ऋण उठाउन काठमाडौँबाट आएको बैङ्कको हाकिमको सेवा गर्न आफ्नै भतिजी सावित्रीलाई उपयोग गरेर उसले हाकिमलाई प्रसन्न तुल्याएको छ । हाकिम पनि सावित्रीलाई भोग्न पाएर जिम्दारबाट यति कृतकृत्य भएको छ कि पुरानो ऋण त मिनाहा गरिदिएको छ नै सावित्रीका नाममा थप ऋण उपलब्ध गराइदिने वचन सहित बिदा भएको छ। सन्दर्भ यस प्रकार छ :

> एकपटक, कृषि विकास बैङ्कबाट इन्स्पेक्सन आउँदा जिम्दारसाहेवले सत्कारको निकै बलियो खोला बगाएका थिए । उनले निकै रकम बैङ्कबाट प्राप्त गरेका थिए र अब त्यो तिर्न चाहँदैनथे । ...जिम्दारले त्यसैदिन पहिलोपटक चालिस मुन्तिरका आइमाईहरूको उपयोग गरे....आफ्ना घरका युवा आइमाईहरू ल्याएर हाकिमसँग परिचय गराइदिए । परिचय मात्र होइन, उनले सावित्रीलाई अराए, हाकिमसित साहित्यबारे केही गफ गरोस् (गौतम, २०६७: १४१, १४२) ।

यसरी आफ्नै घरभित्र आफ्नै बाबुसमान व्यक्तिबाट शोषित हुँदा पनि सावित्रीले विरोध गर्न सकेकी छैन । कारण के भने ऊ जवानीमै विधवा भएर जिम्दारको शरणमा आएकी थिई । वैधव्यका कारण आश्रय विहीन बनेकी भतिजी सावित्रीको संरक्षक भएर

पनि जिम्दारले उसको विवश अवस्थाको फाइदा उठाएको देखिन्छ । असहाय एवं एक्ली भएकीले उसले यस अवस्थाका विरुद्ध सङ्घर्ष सकेकी छैन ।

बरेवा गाउँमा महिलामाथि बलात्कार हुनु एउटा सामान्य घटना बनेको देखिन्छ । जिम्दारले आफ्नो सत्ता टिकाइ राख्न आफ्ना लठैतहरूलाई बलात्कार गर्ने छुट दिएको देखिन्छ । आफू शक्तिको उच्चासनमा विराजमान भइरहनका लागि एउटा सामन्तले कति सम्म क्रूर एवं घृणित कुकृत्य समेत गर्न सक्छ भन्ने उदाहरण यस उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । लेखक भन्छन् - *"बलात्कार धरमपुरका डाँकुहरू गर्दैनथे । त्यसको जिम्मा जिम्दारका अतिथि, नातेदारहरूको हुन्थ्यो"* (गौतम, २०६७ : ८२) । शासन सत्ताको चरम दुरुपयोग र निर्लज्जता यो बलात्कारका सन्दर्भमा देख्न सकिन्छ ।अझ विडम्बना त के छ भने बलात्कारको घटनामा न्याय माग्न पुलिस चौकी गएकी महिला पुलिसबाटै बलात्कृत भएर फर्कनु पर्थ्यो । शक्तिमा हुनेले जे गर्दा पनि हुने अनौठो संस्कृति विरहिनपुर वरेवा गाउँमा विकसित भएको छ र त्यसबाट सबैभन्दा ज्यादा महिलाहरू उत्पीडनमा परेका छन् ।

आर्थिक लाभका लागि आफ्नै भतिजीको जवानीको समेत उपयोग गर्ने जिम्दारले गाउँका महिलामाथि शोषण उत्पीडन कायम गर्नु स्वाभाविक नै देखिन्छ । शक्तिमा रहनेले महिलालाई जुन नजरले हेरे पनि हुने र जे जसो गरे पनि हुने अवस्था यहाँ देखिएको छ । अछुत जातकी मानिने बिननी धान माग्न जाँदा उसको रूप यौवनबाट मुग्ध भएको जिम्दारले उसबाट आफ्नो कामवासना शान्त पार्ने चाहना प्रकट गर्छ र त्यसबापत बिननीले मागेभन्दा दोब्बर धान दिने प्रस्ताव गर्छ । तर, बिननी जिम्दारको यस प्रस्तावलाई ठाडै अस्वीकार गर्छे र जिम्दारलाई गाली गर्दै घर फर्कन्छे । यस घटनापछि अब जिम्दारकहाँ आफ्नो प्रवेश निषिद्ध छ भन्ने बुझेर पनि आफूमाथि हुन लागेको उत्पीडन विरुद्ध गाउँकै शक्तिशाली व्यक्तिसँग सङ्घर्ष गरेको देखिन्छ । आफ्नो गरिबी र अभावले गर्दा जिम्दारमाथि आश्रित हुनुपर्ने र उसले धान पैँचो नदिए भोकै परिने अवस्थामा पनि बिननीले सङ्घर्ष गर्नुले उसको साहस र स्वाभिमानको परिचय मिल्छ तर उपन्यासमा बिननी एउटै मात्र त्यस्ती महिला हो जसले उत्पीडन विरुद्ध सङ्घर्ष गरेकी छे र शक्तिशाली जिम्दारलाई गाली गर्नु तम्सेकी छे । यद्यपि यस घटनामा जिम्दारले बिननीसँग बदला लिएको देखिन्छ । घटनाको बिस एक्काइस

दिनपछि जिम्दारकी छोरी बिरामी पर्छे र जिम्दारले बिननीले बोक्सी लागेर छोरी बिरामी भएको प्रचार गर्छ । त्यसपछि सारा गाउँलेको नजरमा बिननी बोक्सी ठहरिन्छे तर पनि बिननी जिम्दारसामु समर्पित हुन्न । केही दिनपछि जिम्दारले आफ्नो ऋण नतिरेको भन्दै बिननीको लोग्ने अनुप मिस्तिरीमाथि कुटपिट समेत गर्छ तर पनि बिननीलाई भोग्ने उसको कुत्सित मनसाय पुरा हुन भने सक्तैन । यसरी यस्तो विषम परिस्थितिमा पनि विननीले आफ्नो इज्जत र मर्यादा जोगाउनका लागि सङ्घर्ष गरेकी छे ।

जिम्दारको उत्पीडन विरुद्ध सङ्घर्ष गरेकी बिननीले आफ्नै घरमा चाहिँ सौताकी छोरी जलेसरीमाथि उत्पीडन कायम गरेको देखिन्छ । जिम्दारका सामु शक्तिहीन देखिएकी ऊ घरमा शक्तिशाली बनेकी छे र जलेसरी उसैबाट सताइएकी छे । यसबाट के देखिन्छ भने कुनै एउटा परिवेशमा उत्पीडित बनेको व्यक्ति अर्को परिवेशमा उत्पीडक बन्दछ र कसैलाई उत्पीडित तुल्याउन सक्छ । लोग्नेले छोडेर मामाका घरमा बसिरहेकी फुलवालाई माइजहरूले खान लाउन नदिई काममा मात्र जोताइरहनुलाई पनि यस्तै खालको उत्पीडनका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । उपर्युक्त सन्दर्भहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अलिखित उपन्यासमा शक्तिमा रहनेले शक्तिहीन महिलामाथि जुन स्तरमा उत्पीडन कायम गरेको छ त्यही स्तरमा त्यस्तो उत्पीडन विरुद्ध उत्पीडितले सङ्घर्ष गर्न सकेको चाहिँ देखिँदैन ।

जोखुकी छोरीलाई सुरुमा सुनरालाई फसाउनका लागि कतै लुकाइन्छ र पछि जिम्दारको इसारामा रङ्गलालले उसमाथि निरन्तर शारीरिक शोषण गर्छ । रङ्गलालले चुनावमा आफूलाई सहयोग गर्ने लठैत भएको हुनाले जिम्दार उसलाई खुसी पार्न चाहन्छ र यसका लागि जोखुकी छोरीको यौन शोषण गर्न स्वीकृति दिएको छ । शक्तिका आडमा एक निरीह युवतीमाथि हुने यौन उत्पीडनको अत्यन्तै विरूप एवं वीभत्स उदाहरणका रूपमा यस घटनालाई लिन सकिन्छ ।

५.३ वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

समाजमा सम्पत्तिको असमान वितरणले मानिसलाई धनी र गरिब वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ । साधन स्रोत माथि आफ्नो नियन्त्रण कायम गरेको वर्गले गरिव वर्गमाथि शोषण र उत्पीडन कायम गर्ने गर्दछ । सम्पत्तिको बलमा गरिव

महिलाहरूमाथि हुने उत्पीडनलाई अलिखित उपन्यासमा वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडनको कोटिमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडनबारे व्याख्या गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू रहेको पाउन सकिन्छ ।

बिरहिनपुर बरेवाका महिलाहरू आर्थिक रूपले अत्यन्तै निम्नतम जीवन बाँचिरहेका छन् जले गर्दा उनीहरू शोषण र उत्पीडनको सिकार हुनुपरेको छ । दुई छाक अन्न पेटभरि नपर्दा यहाँका युवतीहरू हुने खाने वर्गले फ्याँकिदिएको एक दुई रूपैयाँको लोभमा परी आफ्नो कुमारीत्व लुटाउन बाध्य छन् । यति हुँदा पनि शिक्षा र चेतनाको नितान्त अभावका कारण आफू लुटिएको समेत थाहा नपाउने अवस्थामा छन् । परम्परादेखि नै उनीहरू यस्तो सामाजिक सांस्कृतिक परिवशेको साँचोमा ढालिएका छन् कि यहाँ उत्पीडन उत्पीडन जस्तो देखिँदैन । यस्तो लाग्छ उनीहरूको सहमतिमै यो सब भइराखेको छ यस्ता अवस्थाका लागि उनीहरू तयार छन् । उपन्यासमा म पात्र र कर्णबहादुर बिच भएको निम्नलिखित संवादबाट युवतीहरूमाथि हुने यौन उत्पीडनको एउटा कहाली लाग्दो अवस्था सामुन्ने आउँछ । संवाद यस्तो छ :

> - "बिँडी दिएर के के हो भन्यो रे ।" मैले अर्थ्याइदिएँ ।
> - "उही त भन्यो होला नि, कसो ?"
> - "केटीले बिँडीको लोभमा पहिले हुन्छ भनी, पछि नाइँ भनी र अनि केटाले घाँस खोस्यो ।"
> - "होइन, बिँडीमै पनि ...कति ससतो ?"
> - "कहिलेकाहीँ त्यो भन्दा पनि सस्तो हुन्छ । त्यो त एक मुठा बिँडी थियो । अलि पानी नपरेको बखत एउटा ठूलो आलु वा सखरखण्डमा पनि मान्न सक्छन् सखरको एउटा ढिकोमा हुन सक्छ । कहिलेकाहीँ त उधारो, केवल भरेभोलि यस्तो दिन्छु भन्दा पनि हुन सक्छ...." (गौतम, २०६७ : ४२) ।

छिमेकी युवा युवती घाँस काट्न गएका बखत युवाले युवतीको घाँस खोसिदिएपछि भएको झगडामा यस्तो रहस्य खुल्न गएको हो । उपर्युक्त तथ्यले महिलाप्रति पुरुष वर्गको भोग्या दृष्टिकोण र विपन्न वर्गका युवतीको लाचारी झल्काउँछ ।

कर्णबहादुर पुरातात्त्विक सम्पदाको उत्खननका लागि काठमाडौँबाट बरेवा गएको टोलीको एक सदस्य हो । सरकारी कर्मचारी भएको नाताले उसका हातमा थोरबहुत पैसा छ जसमार्फत् उसले गाउँका युवतीहरूका विवशताबाट फाइदा उठाएको छ । गाउँका युवतीहरू पनि पैसामा बिकेर आफ्नो इज्जत लुटाइरहेका छन् । कर्णबहादुरले नोट दिएर रजकलिया, लजकलिया र जयकलियालाई बारम्बार आफ्नो

कोठामा बोलाउने गर्छ र उनीहरू पनि पैसाको लोभमा दिनहुँ उसले भनेको ठाउँमा आउने गर्छन् । कर्णबहादुरले जयकलियाहरूलाई झैँ फुलवालाई पनि भोग्या ठान्ने पुरुष मानसिकताको विरोध गरेको देखिन्छ । फुलवालाई भोग्ने इच्छा पूरा नभएपछि कर्णबहादुरमा उसको नाङ्गो शरीर हेर्ने लालसा जागृत भएको देखिन्छ र ऊ पैनीमा नाङ्गै नुहाइरहेकी फुलवाको लुगा कपडा लुकाइ दिएर उसको नग्न शरीर हेर्ने अवसरको प्रतीक्षा गर्न थाल्छ तर फुलवाको विरोधका कारण उसको यो इच्छा पनि पूरा हुन सक्तैन । लोग्नेबाट परित्यक्त फुलवा मावलमा शरण लिएर बसेकी छे र ऊ आफ्नो इज्जतप्रति सचेत देखिन्छे त्यसैले कर्णबहादुरको उत्पीडन विरुद्ध उसले सङ्घर्ष गरेकी छे तर बरेवाका सबै युवतीहरू फुलवाजस्तो सचेत एवं सङ्घर्षशील छैनन् । उनीहरू परिस्थितिका सामु चुपचाप समर्पित भइदिनुलाई नै आफ्नो कर्तव्य ठान्दछन् त्यसैकारण सजिलै लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार बनेका देखिन्छन् ।

अलिखितउपन्यासका अङ्गुरमान, नरेन्द्र, भीम जस्ता पात्रहरू अपेक्षाकृत शिक्षित बौद्धिक एवं भद्रभलादमी समेत देखिन्छन् । तर महिलाप्रतिको दृष्टिकोणमा भने उनीहरू पनि गाउँका अन्य पुरुष पात्रझैँ भोगवादी नै देखिन्छन् ।अधिकांश पात्रहरू गाउँकी आफूलाई मन परेकी युवती वा विवाहित महिलालाई भोग्न आतुर रहेका छन् र उपयुक्त अवसरका लागि कुनै माध्यम वा बहाना खोजिरहेका भेटिन्छन् । आफूले खाना खाने घरका युवती वा महिलाको नजिक हुन खोज्ने, उनीहरूको शरीर लुकी लुकी हेर्ने र चरम गरिबीले गर्दा विरोध गर्न नसक्ने अवस्थामा उनीहरूलाई भोग गर्ने कोसिसमा लागेको देखिन्छ । ऋषिरामले मतियालाई चुम्बन गर्नु, भीम प्रसाद धार्मिक प्रवचन सुनाउने बहानामा शिव गुलामकी श्रीमतीसँग नजिकिनु, राधेश्याम अनुपमिस्तिरीकी श्रीमती बिननीको यौवनमा लोभिनु, अङ्गुरमान सावित्रीप्रति हुरुक्क हुनु कर्णबहादुर रजकलिया, लजकलिया र जयकलियालाई भोगेर पनि तृप्त नभई फुलवाको पछि लाग्नु जस्ता सन्दर्भले बरेवा गाउँमा जतातत्तै लैङ्गिक उत्पीडनको अवस्था रहेको देखिन्छ । चरम गरिबीले सृजना गरेको अभाव र दरिद्रता एवं तज्जन्य लाचारीका कारण महिलाहरूले लैङ्गिक उत्पीडन विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न सकेको भने देखिँदैन ।

५.४ पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसविरुद्धको सङ्घर्ष

नेपाली समाज पितृसत्तात्मक रहेकाले महिलाहरू माथि सदियौँदेखि शोषण र उत्पीडन कायम रहेको देखिन्छ । पुरुष भएकै कारण व्यक्ति घर, परिवार तथा समाजमा शक्तिशाली ठहरिने एवं महिला भएकै कारण कमजोर अनि अपहेलित ठहरिने संस्कार र संस्कृतिका कारण नेपाली समाजमा लैङ्गिक उत्पीडनले जरा गाडेको छ । अलिखित उपन्यासमा पुरुष भएकै कारण कुनै व्यक्तिले महिलालाई कुटपिट गर्ने, धम्क्याउने तथा यौन शोषण गर्ने जस्ता उत्पीडन कायम राखेको देखिएको छ । यस प्रकारको उत्पीडनलाई यहाँ पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन मानेर विश्लेषण गरिएको छ ।

मतियाकी आमासँग मतियाको गौना गर्न सक्ने सामर्थ्य नभएकाले गर्दा मतिया जवान भइसक्ता पनि आमासँगै बस्नु परेको छ । मतियाको बुबाको पहिल्यै मृत्यु भइसकेको छ र उसको दाजु पनि कुनै कामको सिलसिलामा घरबाट टाढा छ जसले गर्दा मतिया र उसकी आमालाई गौनाका लागि निरन्तर धम्की आइरहेको छ । पुरुष प्रधानताका कारण नेपाली समाजमा विवाहका सन्दर्भमा केटो पक्ष शक्तिशाली र केटी पक्ष कमजोर रहेको हुन्छ । यसले लैङ्गिक उत्पीडनलाई बढावा दिइरहेको पाइन्छ । मतिया र उसकी आमाले केटा पक्षबाट धाक धम्कीको सामना गर्नुमा पितृसत्तात्मकता नै प्रमुख कारण रहेको मान्न सकिन्छ ।

जोखु विरहिनपुर बरेवा गाउँको एक दु:खी व्यक्ति हो । अन्य बरेवावासीझैँ ऊ पनि गरिबी र अभावबाट सताइएको छ । ऊ जिम्दारको पक्का सेवक भएर पनि जिम्दारका अनेकौँ षड्यन्त्र र छलछामको साक्षी एवं भुक्तभोगी समेत हो । सामाजिक र आर्थिक रूपले समाजको एक उत्पीडित व्यक्ति भएर पनि ऊ घरको एक पुरुष सदस्य हो त्यसैले पितृसत्तात्मक समाजको एक उत्पीडक व्यक्ति पनि हो किनभने पति भएको नाताले उसले श्रीमतीमाथि तथा बाबु भएको नाताले छोरीमाथि उत्पीडन कायम गर्ने क्षमता राख्छ । यसरी सबै तिरबाट असक्षम र उत्पीडित कायम गर्न सक्षम हुन्छ भने यो सक्षमता कहाँबाट प्राप्त भयो ? यो पक्कै पनि समाजको पितृसत्तात्मक संरचनाबाटै प्राप्त भएको मान्न पर्दछ । जोखुले श्रीमतीलाई पिट्नुको कारणबारे लेखकको टिप्पणी यस्तो छ - *"एकपटक कतैबाट पैसा आम्दानी भएपछि उसको मनमा विलासिताको भावना आयो र गाउँको सुलभ पेय, ताडी छाडेर रक्सीको अटुट सेवन गर्न थाल्यो,*

जसको असरमा ऊ आफ्नी स्वास्नीलाई दिनको एकपटक मर्मत गर्ने गर्थ्यो" (गौतम, २०६७ : १४०) । दुई छाक खानसमेत नपुग्ने गरिबी भोलिरहेको जोखुमा कतैबाट आम्दानी भएपछि आफू पुरुष हुनुको अहं भाव जागृत भएको देखिन्छ र यसलाई उसले स्वास्नी कुट्ने अधिकारको रूपमा उपयोग गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी उसले बाबु हुनुको अधिकार प्रयोग गर्दै आफ्नी छोरीको सुनराले अपहरण गरेकी भनी पुलिसमा उजुरी हालेको छ र छोरीलाई चाहिँ आफैँले कतै लुकाएको छ । यसरी उसले आफू पति भएको नाताले श्रीमतीलाई कुट्न पाउने र बाबु भएको नाताले छोरीको बदनाम गर्ने तथा उसलाई कतै लुकाउने अधिकार नै भएको महसुस गरेको जस्तो देखिन्छ र आफ्नै घरभित्र लैङ्गिक उत्पीडन कायम गर्न उद्यत भएको देखिन्छ ।

अलिखित उपन्यासमा पतिले पत्नी वा बाबुले छोरीलाई उत्पीडित तुल्याउनु मात्र होइन, छोराले आमालाई कुटपिट गर्नुलाई समेत सामान्य घटना मानिएको देखिन्छ । छोराले बाबुलाई कुटेको एउटा घटनामा पञ्चैती बसेर गरेको निर्णय यस्तो छ :

> त्यसपछि पञ्चैती बस्यो । छोरालाई बाबुमाथि हात उठाएकोमा धिक्कारियो र बाबुलाई छोरा देखि अलग बस्ने सल्लाह दिइयो । भनियो, आमालाई कुट्नु त गाउँको आमघटना मानिन्थ्यो, तर बाबु यदाकदा मात्र कुटिन्थे । त्यसकारण यसलाई खास घटना मान्नुपर्छ र कुटिनेलाई बाबु हुनुको सहानुभूति दिनुपर्छ (गौतम, २०६७ : १८५) ।

यहाँ पञ्चैतीले नै आमा कुट्नुलाई सामान्य घटना र बाबु कुट्नुलाई विशेष घटना मानेर निर्णय गरेको देखिन्छ । यसरी लैङ्गिक उत्पीडनलाई समाजले नै वैधता प्रदान गरेको देखिन्छ । आमालाई चाहिँ कुटे पनि हुन्छ किनकि ऊ महिला हो भन्ने धारणा गाउँका पञ्च भलादमीमा समेत रहेको देखिन्छ । यहाँ महिलालाई तुच्छ, हीन एवं उत्पीडन भोग्न लायक जातिका रूपमा समाजले स्विकारेको देखिन्छ । यसो हुनुमा समाजका पञ्च भलादमीहरू सबै पुरुष हुनु र उनीहरू परम्परागत पितृसत्तात्मक सोचबाट ग्रस्त हुनु नै मुख्य कारण देखिन्छ ।

महिलामाथि हने उत्पीडनलाई समाजले नै सामान्य रूपमा लिनुले पुरुष प्रधान सामाजिक संरचनाभित्र जरो गाडेर बसेको लैङ्गिक उत्पीडनको जीवन्त तस्विर प्रस्तुत भएको छ ।

फुलवाका मामाहरू दिनभरि हलो जोतेर पेट पाल्ने सामान्यकिसान हुन् । गाँजा र रक्सीका दुर्व्यसनी भएकाले उनीहरू आफ्ना श्रीमतीसँग डराएको पनि देखिन्छ तर फुलवाको विवशताका सामु भने पुरुष भएकै कारण शक्तिशाली देखिएका छन् र हरेक रात फुलवालाई भोग्ने गरेका छन् । लोग्नेबाट परित्यक्त फुलवा बेसहारा भएकाले मामाघरमा आएर बसेकी छे त्यसैले उसले यस्तो उत्पीडनको विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न सकेकी छैन । बिडम्बना के छ भने आफ्नै भान्जीमाथि यौन शोषण गर्दा पनि उनीहरूलाई पञ्चैतीले कुनै दण्ड सजाय गरेको छैन । बरु गर्भवती फुलवालाई एउटा रोगी र गरिब व्यक्तिलाई केही धान सहित जिम्मा लगाइएको छ । एउटी युवती आफ्नै मामाहरूबाट बलात्कृत हुन्छे र गर्भ रहेपछि कुनै रोगी व्यक्तिको जिम्मा लगाइन्छे । समाजले पनि एउटी उत्पीडित महिलालाई न्याय दिनुको सट्टा उसको घाउमा नुन चुक दल्ने काम गरेको छ । पीडितको घाउमा मलम लगाउनुको सट्टा उसलाई झन् बढी आहत तुल्याउने समाजको निर्णयले महिलाको जीवनको कुनै मूल्य नभएको आदिम बर्बर युगको झल्को दिन्छ । यहाँ व्यक्तिले मात्र होइन समाज र सामाजिक परिपाटीले पनि लैङ्गिक उत्पीडनलाई प्रश्रय दिइरहेको देखिन्छ ।

५.५ निष्कर्ष

लैङ्गिक उत्पीडन नेपाली समाजको एक विकारल समस्याको रूपमा रहेको छ । अलिखित उपन्यासमा पनि लैङ्गिक उत्पीडनको यो स्थिति संवेदनशील रूपमा उद्घाटित भएको छ । लैङ्गिक उत्पीडनका भिन्न भिन्न प्रकृति अनुसार उपर्युक्त शीर्षकमा विश्लेषण गरिएको भए पनि उत्पीडनका अवस्थाहरू एक अर्कासँग सम्बन्धित देखिन्छन् । शक्ति आधारित लैङ्गिक उत्पीडनलाई प्रकारात्नरले वर्ग आधारित उत्पीडनका रूपमा र वर्ग आधारितलाई शक्ति आधारित उत्पीडनका रूपमा पनि विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ । जिम्दार शक्तिशाली भएकाले उसले विननीलाई गरेको उत्पीडन शक्ति आधारित भन्न सकिन्छ भने ऊ सँग प्रशस्त धन सम्पति भएको र त्यसैका आधारमा शोषण गर्न खोजेको हुँदा वर्ग आधारित भन्न सकिन्छ । जिम्दार पुरुष भएको र समाजमा पुरुष वर्गकै हाली मुहाली रहेकाले पितृ सत्ता आधारित उत्पीडन पनि भन्न सकिने देखिन्छ । यसरी लैङ्गिक उत्पीडनका प्रकृति भिन्न भिन्न भए पनि ती भिन्नताहरूमा समानता पनि रहेको देख्न सकिन्छ । शक्ति सम्पन्न हुनु, धनी हनु वा

पुरुष हुनु मध्ये तिनवटै कारण छुट्टा छुट्टै रूपमा पनि लैङ्गिक उत्पीडनको माध्यम बनेको देखिन्छ भने तिनवटै कारण संयुक्त रूपमा पनि कारण बनेको देखिन्छ । जे होस् **अलिखित**लैङ्गिक उत्पीडनको भयावह अवस्थालाई देखाइएको छ । साथसाथै गरिबी, अभाव, चरम शोषण र चेतनाहीनताका कारण महिलाहरूलैङ्गिक उत्पीडन विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न सक्ने अवस्थामा नरहेको समेत देखाइएको छ ।

परिच्छेद छ

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ विषय परिचय

अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्धका अघिल्ला पाँच परिच्छेदहरूमा शोधको परिचय, साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा तथा सोही ढाँचामा आधारित रही उपन्यासको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत छैटौँ परिच्छेदमा पूर्वोल्लिखित विषय र सन्दर्भको सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । सारांश अन्तर्गत प्रत्येक परिच्छेदको विषय, शीर्षक, अवधारणा तथा विश्लेषणको सार सङ्क्षेप प्रस्तुत गरिएको छ भने निष्कर्ष अन्तर्गत तेस्रो, चौथो र पाँचौँ परिच्छेदमा गरिएको विश्लेषणको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यो निष्कर्ष शोध समस्यामा प्रस्तुत गरिएका तिनवटा शोध्य प्रश्नहरूको उत्तरका रूपमा आएको छ । यस बाहेक प्रस्तुत परिच्छेदमा अलिखित उपन्यासका बारेमा भविष्यमा शोध गर्न चाहने अध्येताका लागि केही सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू समेत सुझाइएको छ ।

६.२ सारांश

अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा अलिखित उपन्यासमा केन्द्रित रही यसमा अभिव्यक्त सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ । यसरी अध्ययन गर्ने क्रममा प्रस्तुत शोध प्रबन्धलाई छ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेद एक शोध परिचयका रूपमा रहेको छ जसमा शोध समस्या, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य, शोध अध्ययनको ढाँचा र विधि तथा शोधको रूपरेखा जस्ता शीर्षकहरूमा शोध प्रबन्धको ढाँचाबारे प्रकाश पारिएको छ । यसमा शोध्य विषयको समस्या पहिल्याई सोही अनुरूप उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ तथा शोध प्रबन्धको परिच्छेद विभाजन गरी अध्ययनको ढाँचा समेत प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले परिच्छेद एक शोध प्रबन्धको परिचय एवं प्रारूपका रूपमा रहेको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको परिच्छेद दुईमा सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । संस्कृति शब्दसँग जोडिएको भए पनि सांस्कृतिक अध्ययन विशिष्ट अर्थका साथ देखापरेको छ । सन् १९६० को दशकमा बेलायतबाट सांस्कृतिक अध्ययनको प्रारम्भ भएको हो । सांस्कृतिक अध्ययनमा संस्कृति शब्दलाई विचारको निर्माण, त्यसको ग्रहण, त्यसले निर्माण गर्ने शक्ति तथा पहिचान तथा शक्तिसँग त्यसको सम्बन्धका तात्पर्यमा अर्थ्याइन्छ । त्यसै गरी सामाजिक समुदाय र तिनका आपसी सम्बन्ध, अर्थको उत्पादन र वितरण, राजनीतिक सत्ता र शासन पद्धति आदिबाट निर्मित विचारधाराको समग्रतालाई नै सांस्कृतिक अध्ययनसँग जोडिएर आउने संस्कृति शब्दले बुझाएको पाइन्छ ।

समाजमा विभिन्न वर्ग जाति र समुदायका मानिसहरू रहेका हुन्छन् । यी मानिसहरूका विचमा हुने सामाजिक सम्बन्धको प्रक्रियाबाट नै संस्कृतिको निर्माण हुन्छ । यस प्रक्रियामा सामाजिक जीवनका अनेकौं व्यवहारहरू समाविष्ट भएका हुन्छन् । समयको अन्तरालसँगै संस्कृतिमा पनि परिवर्तन हुन्छ । यस्तो परिवर्तन एकै पटक नभई मन्द गतिमा हुने गर्छ । यस क्रममा अमिल्दा र पुराना कुराहरू हराउँदै जान्छन् र समय तथा जीवन सापेक्ष सांस्कृतिक पक्षहरू थपिँदै जान्छन् । त्यसैले संस्कृति निरन्तर परिवर्तन भइरहने सामाजिक प्रक्रिया र व्यवहार हो ।

सन् १९६३/६४ ब्रिटेनमा स्थापना भएको सेन्टर फर कन्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिजसँगै सांस्कृतिक अध्ययन सम्बन्धी अवधारणा अगाडि आएको हो । यसलाई अगाडि बढाउनमा प्रसिद्ध बेलायती चिन्तक रेमन्ड विलियम्स, रिचार्ड होगार्ट, इपी थम्प्सन र स्टुवार्ट हलको विशेष योगदान रहेको छ । उनीहरूकै प्रयासमा बेलायतमा सेन्टर फर कम्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिजको स्थापना भएपछि सांस्कृतिक अध्ययन विविध विषय र क्षेत्रलाई अँगाल्दै व्यापक रूपमा अघि बढेको हो । साहित्यमा समाजको भावना, चिन्तन र विचार अटाएको हुन्छ र यो वैयक्तिक हुँदा हुँदै पनि समाजको सांस्कृतिक चिन्तनको उपजको रूपमा रहेको हुन्छ । सांस्कृतिक जीवनको अभिव्यक्ति हुने हुनाले साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययन हुन सक्ने देखिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययन साहित्यको एक अन्तर विधात्मक अध्ययन पद्धतिको रूपमा रहेको छ किनकि यसमा साहित्यको विधा शास्त्रीय मान्यता भन्दा पर साहित्यमा

अभिव्यक्त सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक पक्षको अध्ययन गरिन्छ । यसमा सत्ता, शक्ति, र सामाजिक शासन पद्धतिभित्र बाँचिरहेको कुनै व्यक्ति, वर्ग वा समुदायको पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन गरिन्छ । साथसाथै शासक वर्गले आफ्नो विचारधारालाई कसरी समाजमा लागु गरी शासन गरिरहेको हुन्छ र शासित वर्गले कसरी वैकल्पिक विचारधारामार्फत प्रतिरोध गरिरहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि यसमा महत्त्वका साथ हेरिन्छ । यसले समाज विकासको क्रममा देखिएका नयाँ नयाँ चिन्तनलाई समेत आफूमा समेट्ने हुनाले यसलाई अन्तर अनुशासनात्मक तथा उत्तर अनुशासनात्मक अध्ययन पद्धति मानिन्छ । यसभित्र नारीवाद, उपनिवेशवाद, उत्तर आधुनिकता, मार्क्सवाद, संरचनावाद, मिडिया अध्ययन लोकप्रिय संस्कृति, जस्ता नवनव क्षेत्रहरू समेत अटाएका हुन्छन् ।

सांस्कृतिक अध्ययनको उपर्युक्त स्वरूपलाई शोध प्रबन्धको यस दोस्रो परिच्छेदमा प्रस्ट पारिएको छ । यस क्रममा संस्कृतिको परिचय, परिभाषा, व्युत्पत्तिगत अर्थ र विशेषताजस्ता शीर्षकमा संस्कृतिलाई चिनाई सांस्कृतिक अध्ययनको पृष्ठभूमि, ऐतिहासिक विकास क्रमको चर्चा गरिएको छ । साहित्यिक कृतिको सांस्कृतिक अध्ययनका आधारमा गरिने विश्लेषणका अनेकौं पद्धतिहरू प्रचलित छन् तर प्रस्तुत अध्ययनमा पहिचान प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध, शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध तथा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षलाई विश्लेषणको आधार मानिएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा **अलिखित** उपन्यासका पात्रहरूको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा उपन्यासमा उपस्थित पात्रहरूलाई प्रभुत्वशाली वर्ग, अधीनस्थ वर्ग र उदीयमान वर्गमा विभाजन गरी उनीहरूको पहिचान प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । अधीनस्थ वर्गलाई पनि जातीय, वर्गीय, धार्मिक र लैङ्गिक अधीनस्थतामा वर्गीकरण गरी उनीहरूका सोच, विचार र क्रियाकलापको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको चौथो परिच्छेदमा **अलिखित** उपन्यासमा अभिव्यक्त शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत शक्ति निर्माणको प्रक्रिया शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध, प्रभुत्वको अवस्था, प्रभुत्व निर्माण गर्ने शैली र प्रतिप्रभुत्वको अवस्थाबारे विश्लेषण गरिएको छ । यसमा अलिखित उपन्यासमा

पञ्चायतकालीन राजनीतिक सामाजिक संरचना रहेका कारण शक्तिको उपरि संरचनामा तत्कालीन पञ्चायती शासकको प्भाव रहेको र स्थानीय तहमा आफू अनुकूलको वातावरण निर्माण गरी आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्ने प्रयास गरिरहेको देखाइएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि पञ्चायती राजनीतिक वातावरणभित्रै नयाँ पुस्तामा जागरण र सचेतता आउन थालेको हुनाले जनताको प्रतिरोधी चेतना बढ्दै जान थालेको अवस्थालाई देखाइएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको पाँचौं परिच्छेदमा **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसविरुद्धको सङ्घर्षको अवस्थाबारे विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ महिलाहरूमाथि शक्ति र सत्ताको बलमा, पितृसत्ताकेन्द्री मूल्यमान्यताको बलमा एवं वर्गीय आधारमा समेत शोषण उत्पीडन कायम भएको देखिन्छ । शैक्षिक, सामाजिक तथा आर्थिक पक्षबाट पछि परेका नेपाली महिलाहरू सामाजिक शोषण र उत्पीडनको शिकार भई दयनीय जीवन बाँच्न बाध्य छन् समाजमा उनीहरूको जीवन मूल्य एवं अस्तित्त्व धरापमा परेको निष्कर्ष यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.३ निष्कर्ष

अलिखितउपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा शोध समस्यामा उल्लिखित तिनवटा शोध प्रश्नहरूको उत्तरका रूपमा उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । शोध प्रश्नमा रहेका तिनवटा प्रश्नका उत्तरहरू नै विश्लेषणका क्रममा समेटिएका छन् । ती उत्तरहरूमा समेटिएका सामग्रीका निचोडलाई नै यहाँ निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अलिखित उपन्यासमा पात्रहरूको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था के कस्तो रहेको छ ? भन्ने प्रश्न प्रस्तुत अध्ययनको पहिलो प्रश्नका रूपमा रहेको छ र परिच्छेद तिनमा यस प्रश्नके उत्तर पहिल्याइएको छ । यस उपन्यासमा जिम्दारको उपस्थितिले सामन्ती विचारधाराको रक्षक एवं शासकको प्रतिनिधित्व र पहिचान स्थापित भएको छ भने नथुनी, रङगलाल, बैजनाथ, जोखु जस्ता पात्रका माध्यमबाट उत्पीडनकारी सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका कारण सबैतिरबाट हेपिएका, ठगिएका र वञ्चितीकरणमा पारिएका वर्गको प्रतिनिधित्व भएको छ । त्यसै गरी इनरा, सुनरा र

सलिमाका माध्यमबाट प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि सामाजिक परिवर्तनको पक्षमा लड्ने उदीयमान युवा पुस्ताको प्रतिनिधित्व र पहिचान स्थापित भएको छ ।

अलिखित उपन्यासमा नेपाली समाजको पञ्चायतकालीन सामाजिक सांस्कृतिक संरचना र त्यस्तो संरचनामा बाँचिरहेका नेपालीहरूको सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक अवस्थालाई देखाइएको छ। उपन्यासमा प्रतिविम्बित भएको समाजलाई हेर्दा नयाँ पुस्तामा केही चेतना पलाउँदै गएको भए तापनि समाज यथास्थितिमा बाँचिरहेको अवस्थालाई देखाइएको छ । मधेसमा अवस्थित विरहिनपुर बरेवा गाउँ भोक शोक, रोग अभाव, रूढिवाद र कुसंस्कृतिको चपेटामा परेको छ र यसको फाइदा गाउँको जिम्दारले उठाएको देखिन्छ । वरेवावासीको शिक्षा र चेतनाको धरातल अत्यन्तै कमजोर रहेको अवस्थामा सामन्ती उत्पीडनकारी राज्य व्यवस्थाले जरो गाडेको छ र आफ्ना जनविरोधी क्रियाकलापलाई जारी राखेको छ । यसबाट सोझासाझा बरेवावासीहरू शोषण दमन, हिंसा र आतङ्क झेलेर कष्टपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य बनेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा पञ्चायतकालीन शासन व्यवस्थाका विकृत पक्षहरूको वीभत्स तस्विर प्रस्तुत गरिएको छ । गाउँका प्रधानपञ्चका रूपमा रहेका जिम्दार विश्वनाथका मुठ्ठीमा सारा गाउँ जकडिएको छ । सधैं शक्ति र सत्ताको आकाङ्क्षी, क्रूर, लुब्ध एवं भ्रष्ट सामन्तको रूपमा उपन्यासमा जिम्दार विश्वनाथको उपस्थिति रहेको छ । गरिब जनताबाट पनि चन्दा उठाउने, सित्तैमा काम लगाउने, माथिबाट गाउँको विकासका लागि आएको रकमलाई आफ्नै व्यक्तिगत सम्पत्तिजस्तो गरी उपभोग गर्ने, गरिबका सुन, चाँदी तथा जग्गा धितो राखी धान, दिने र धान तिर्न नसक्ता धितो पचाइदिने, आफ्ना विरोधीलाई षड्यन्त्र गरी, झुटा, मुद्दामा फसाई, नैतिक रूपले च्युत गराई कमजोर तुल्याउने, त्यति गर्दा पनि नभए हत्या गर्न समेत पछि नपर्ने, आफू शक्तिमा टिकिरहनका लागि जस्तोसुकै तुच्छ कार्य गर्न समेत नहिचकिचाउने जिम्दार विश्वनाथको सामन्ती उत्पीडनकारी चरित्रलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै गरी जिम्दारले लिएको ऋण उठाउन गएको हाकिम जिम्दारकै भतिजीको जवानीमा भुलेर ऋण मिनाहा गरिदिएको र अझै ऋण उपलब्ध गराउने वाचासहित फर्किएको देखाई भ्रष्ट अनैतिक, विलासी कर्मचारी प्रशासनको जनविरोधी छवि प्रस्तुत गरिएको छ । जनताको शान्ति र सुरक्षाको जिम्मेवारी लिएको पुलिस प्रशासन जिम्दारको आज्ञा पालक

बनी सोझा जनतामाथि हत्या, आतङ्क र बलात्कार जस्ता कार्य गरी भक्षकको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यसरी पुलिस, प्रशासन र स्थानीय नेतृत्वको दमनात्मक चरित्र यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सामन्ती उत्पीडनको सिकार भई दयनीय जीवन बाँचिरहेको बरेवावासीको भोक, शोक र रोगको भयावह चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । सबैतिरबाट वञ्चितीकरणमा परेका वरेवावासीको सामाजिक जीवन भयावह एवं कहालीलाग्दो देखिन्छ । शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, भय, आतङ्क, विभेद र असमानताले गाउँ जर्जर बनेको छ । चरम गरिवी रुढिवाद, जातीय छुवाछुत, कुसंस्कार, लैङ्गिक उत्पीडन, भाग्यवाद र अकर्मण्यताको पर्यायको रूपमा बरेवा गाउँ र बरेवावासीको पहिचान बनेको देखिन्छ । त्यसका लागि पञ्चायती राज्य व्यवस्था र शासन संयन्त्र प्रमुख रूपमा जिम्मेवार देखिन्छ । जग्गाको सानो टुक्रा पनि जिम्दारकहाँ धितो राखेर दुई चार किलो धान पैँचो लिनुपर्ने नत्र भोकै मरिने अवस्थामा बरेवावासी रहेका छन् । आफ्नो खेत नहुनु, काम गर्ने कुनै आधार नहुनु, परिश्रमको उचित मूल्य नहुनु जस्ता समस्याबाट बरेवा वासीहरू पीडित देखिन्छन् । चरम गरिबी र अभावले गर्दा एउटा बिँडी वा आलुको दानामा आफ्नो इज्जत बेच्न बरेवाका युवतीहरू तयार देखिन्छन् । यसले बरेवावासीको मानवीय अस्तित्त्व नै सङ्कटमा पर्न लागेको देखिन्छ ।

अलिखित उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धको के कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ? भन्ने प्रस्तुत शोध अध्ययनको दोस्रो प्रश्न रहेको छ र चौथो परिच्छेदमा यस प्रश्नको उत्तर खोजिएको छ । सत्य वा ज्ञान निरपेक्ष हुँदैन । ज्ञानात्मक सङ्कथन सत्ताकेन्द्री हुन्छ । सत्तामा रहेको वर्गले आफु अनुकूल सत्यको निर्माण गरेको हुन्छ र त्यसलाई दमन या सहमतिका माध्यमबाट टिकाएको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा उपस्थित नथुनी, जोखु, वैजनाथ, रङ्गनाथ जस्ता पात्रहरूमा यस्तो विपरीत ज्ञानको निर्माण भएको छ कि आफूमाथि चरम विभेद गर्ने जिम्दार र राज्य प्रणालीलाई उनीहरूले सहर्ष स्वीकार गरेको देखिन्छ । ज्ञान शक्तिमा निहित हुने हुनाले शक्तिमा रहेको जिम्दारको विचारधारालाई नै उनीहरूले आफ्नो विचारधारा मानेका छन् र सामन्ती उत्पीडनकारी शासन प्रणालीको जनविरोधी नीतिलाई अझ बलियो बनाउन सघाएका छन् । नयाँ पुस्ताले आफ्नो हक, अधिकार, न्याय, समानता र स्वभिमानको

रक्षाका लागि उठाएका आवाजहरूलाई दबाउन सामन्ती विचारधारको रक्षक जिम्दारले अपनाएका हरेक षड्यन्त्र र जालझेलमा जिम्दारको सहयोगी बनी सघाएका छन् । यसरी आफू अनुकूलको विचारधारालाई नकार्ने र प्रतिकूल विचारधारालाई आफ्नै ठानी स्विकार्ने अवस्थामा यहाँका पुरानो पुस्ताका पात्रहरू रहेका छन् र यो स्थिति दमन र सहमतिको माध्यम अँगालेर शासक वर्गले निर्माण गरेको छ । यहाँ यस्तो परिस्थिति निर्माण गरिएको छ कि शोषित वर्गले आफू शोषित भएको थाहा पाएको छैन र सामन्ती विचारधारालाई आफ्नै विचारधाराको रूपमा स्वीकार गरेको छ । तर, ज्ञानात्मक सङ्कथनको शासन सधैँ स्थिर रहदैन यो परिवर्तन भइरहन्छ भन्ने कुरा यस उपन्याासमा युवा वर्गले गरिरहेको सङ्घर्षबाट पुष्टि भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा उत्पीडनकारी सामन्ती सत्ताका प्रतिनिधिका रूपमा जिम्दारको पहिचान स्थापित भएको छ भने जिम्दारी शासनको दमनकारी प्रभुत्वमा थिचिएर निरीह, दयनीय एवं लाचार जीवन बाँच्न बाध्य शक्तिहीन नेपाली जनताका रूपमा बरेवावासीको पहिचान स्थापित भएको छ । उनीहरूमा राजनीतिक सामाजिक चेतना न्यून छ, आर्थिक अवस्था कमजोर छ, त्यसैले प्रतिरोध चेतना पनि शून्य अवस्थामा रहेको देखिन्छ । सामाजिक सांस्कृतिक रूपले वहिष्करणमा परेका, शक्तिको मूल संरचनाबाट टाढा पारिएका किनारीकरणतर्फ धकेलिएका पात्रका रूपमा बरेवा गाउँका मानिसहरूको परिचय बनेको छ ।

अलिखित उपन्यासमा राजनीतिक सामाजिक अधिकारबाट वञ्चित पुरानो पुस्तामा चेतनाको न्यूनता रहे पनि उदीयमान नयाँ पुस्तामा चेतनाको वीजारोपण हुन थालेको अवस्थालाई देखाइएको छ । शिक्षा, राजनीति, सामाजिक अधिकार, न्याय, समानता आदिका आधारमा पछि पारिएको पुरानो पुस्ताले चेतनाको अभावमा अन्धाकारपूर्ण अवस्थामै आफ्नो जीवन व्यतित गरे पनि अलिअलि शिक्षा र चेतनाको उज्यालो पाएको नयाँ पुस्ताले छुट्टै विचार र शक्तिको निर्माण गर्न थालेको अवस्थालाई यसमा देखाइएको छ । नयाँ पुस्ताको आवाजलाई जिम्दारले दबाउन सफल भए पनि समय र नयाँ पिँढीसँगै समाजमा नवीन चेतनाले प्रवेश पाइरहेको सङ्केत उपन्यासमा चित्रित छ । यसबाट अलिखित उपन्यासमा दमनकारी सामन्ती सत्ताको बर्चस्वका विच पनि युग जीवनको आवाज बुलन्द हुँदै गएको र त्यसबाट सांस्कृतिक परिवर्तनको

सम्भावना देखिन थालेको स्पष्ट चित्र प्रस्तुत भएको देख्न सकिन्छ । उपन्यासकारले सामन्ती सत्ताप्रति आक्रोश व्यक्त गर्दै सीमान्तमा पारिएका वर्ग र समुदायलाई सचेत तुल्याएर पुरानो सत्ता र संस्कृतिको विरुद्धमा जागरण ल्याउन खोजको देखिन्छ । उपन्यासमा देखा परेका इनरा, सुनरा, सलिमा, महावीर जस्ता पात्रहरू सीमान्त वर्गका पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधका दृष्टिले उल्लेख्य रहेका छन् । उनीहरूले सामाजिक सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित पात्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् र व्यक्तिगत लाभहानिलाई नहेरी न्याय, समानता र अधिकारको प्राप्तिका लागि सङ्घर्ष गरेका छन् । शोाषित, पीडित विपन्न वर्गको आवाजलाई बुलन्द गर्ने र वर्तमान शासन सत्ताको उत्पीडनकारी संस्कृतिको विरोध गर्ने उनीहरूको सङ्घर्षमा वर्गीय एवं जातीय अधिकारको भावना प्रबल रहेको देखिन्छ ।

अलिखित उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङघर्षको के कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ? भन्ने प्रस्तुत शोध अध्ययनको तेस्रो प्रश्न रहेको छ र पाँचौं परिच्छेदमा यस प्रश्नको उत्तर खोजिएको छ ।यस उपन्यासमा नारीमाथि हुने शोषण र अन्यायको अभिव्यक्ति पनि देख्न सकिन्छ । पुरुष प्रधान समाजमा नारीहरू दोस्रो दर्जाको नागरिक हुने र लैङ्गिक उत्पीडनको सिकार हुने अवस्थालाई यहाँ देख्न सकिन्छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र सामन्ती अर्थ व्यवस्थाका कारण महिलाहरू समाजमा भोग्याका रूपमा रहेका हुन्छन् र उनीहरूलाई उपभोग्य साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा पनि महिलाहरू पुरुषका सुखोपभोगका सामग्री बनेका छन् उनीहरूको अस्मिताको किनबेच भइरहेको छ रजकलिया, लजकलिया, जयकलिया, फुलवा, सावित्री, जोखुकी छोरी, लगायतका युवतीहरू सत्ता, शक्ति, पुरुष प्रधानता एवं वर्गीय उत्पीडनका सिकार बनेका छन् र अस्तित्त्वहीन जिन्दगी जिउन बाध्य छन् । आर्थिक दरिद्रता र चेतनाको अभाव नै लैङ्गिक उत्पीडनको कारण बनेको देखिन्छ र उनीहरू पुरुषवादी शोषण र उत्पीडनका सङ्घर्ष गर्ने अवस्थामा पनि देखिँदैनन् । बिननीले यौन उत्पीडनको विरुद्ध उभिने हिम्मत गरे पनि त्यो सार्थक हुन सकेको देखिँदैन । यौन दुर्व्यवहारबाट बचे पनि ऊ बोक्सी करार भई सामाजिक सांस्कृतिक हिंसाको सिकार बनेकी देखिन्छे । यसरी हेर्दा यस उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडनको भयावह अवस्था रहेको र लैङ्गिक समानताको अवाज अत्यन्तै मन्द रहेको अवस्था देखिन आउँछ ।

६.४ भावी शोधका निम्ति सुझाव

साहित्य समाज र जीवनको प्रतिबिम्ब भएकाले यसलाई कुनै एक विधा सिद्धान्त वा वादमा मात्र सीमित नरही ज्ञानका नयाँनयाँ चिन्तन र दृष्टिकोणका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा **अलिखित** उपन्यासलाई पनि विविध कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ । यहाँ **अलिखित** उपन्यासका भावी शोधकर्ताहरूका लागिएउटा शोधशीर्षकसुझावका रूपमा राखिएको छ, जुन निम्नानुसार रहेको छः

- **अलिखित** उपन्यासमासीमान्तीयता

सन्दर्भसामग्री सूची

उप्रेती, सञ्जीव. २०६८. **सिद्धान्तका कुरा.** काठमाडौँ : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

............२०७१."*सांस्कृतिक अध्ययन तथा आजको नेपाली साहित्य*". **लेखन.** पृ. ७-९ ।

एटम, नेत्र. २०६१. **समालोचनाको स्वरूप**. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

..............२०६२. **सीमान्तआकाश**. काठमाडौँ : तन्नेरी प्रकाशन ।

..............२०६७. **नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना.** काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

एडगर, आन्द्रे र पिटर सेडविक. सन् २००४.**कि कन्सेप्टस् इन् कल्चरल थियोरी.** लन्डन र न्यूयोर्कः रोटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

एडर्नो, टि डब्ल्यु. सन् २००६. **संस्कृति उद्योग**. राम कवीन्द्र सिंह. (अनु) दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी ।

एडवार्ड, टिम. (सम्पा) सन् २००७. **कल्चरल थियरी.** न्यू दिल्लीः सेज पब्लिकेसन ।

गिरी, अमर. २०७०."*सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा*".**भृकुटी.** १९ असार, पृ. १२- ४६ ।

गुरुङ, सुशान्त. २०७०. "*भूमण्डलीकरण र सांस्कृतिक अध्ययन*".**भृकुटी**. १९ असार, पृ. १०४ -११२ ।

गौतम, कृष्ण.२०५०. **आधुनिक आलोचनाः अनेक रूप, अनेक पठन**. ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

............२०५४. "*नेपाली कवितामा सांस्कृतिक चेतना*".**प्रज्ञा**. २८/८५ पृ. १३६ - १५६ ।

.............२०६४.**उत्तर आधुनिक जिज्ञासा.** काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स् ।

.............२०६६. *"संस्कृति/उत्तर संस्कृति"*.**भृकुटी** ६. माघ फागुन चैत पृ. ३३-४२ ।

गौतम, ध्रुवचन्द्र. २०६७. **अलिखित.**(सातौँ सं.) ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

गौतम, लक्ष्मण. २०६६. **नेपालीसाहित्यमाउत्तरआधुनिकसमालोचना**. काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।

ग्राम्ची, आन्तोनियो. सन् १९७१.**सेलेक्सन फ्रम दि प्रिजन नोटबुक्स.** (सम्पा.) क्युहोआरे र जि. नोबेल स्मिथ. लन्डनः लरेन्स र विसार्ट ।

चैतन्य. २०६५. **मार्क्सवाद र संस्कृति.** काठमाडौँ : सहिद स्मृति प्रकाशन ।

जेन्क, क्रिस. २०१२. **कल्चर.** लन्डनः रुटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

जैन, निर्मला. (सम्पा.) सन् १९८६. **साहित्यका समाज शास्त्रीय चिन्तन.** दिल्लीः हिन्दी माध्यम कार्यान्वयन निर्देशालय ।

जोन्सन, रिचार्ड र अन्य. २००४.**द प्राक्टिस अफ कल्चरल स्टडिज.** लन्डनः सेज पब्लिकेसन ।

जोशी, रत्नध्वज. २०४५. **साहित्य विमर्श.**ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

ज्ञवाली, विष्णुप्रसाद.२०७०-७१. *"सांस्कृतिक अध्ययन : अवधारणात्मक ढाँचा"*.**तन्नेरी**. ३५/४ चैत -वैशाख पृ. १-४९ ।

टर्नर, ग्राम. २००३. **ब्रिटिस कल्चरल स्टडिज एन इन्ट्रोडक्सन.**(ते.सं.) लन्डनः रुटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

टाइसन, लुइस. सन् २००६. **क्रिटिकल थियरी टुडे.** लन्डनः रुटलेज ।

टायलर, इ.बी. १८७४. **प्रिमिटिभ कल्चर,** न्यूयोर्क :

ड्युरिङ, सिमोन. (सम्पा.) सन् २०१२.**द कल्चरल स्टडिज रिडर.** लन्डनः रुटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

.... सन् २००५.**कल्चरल स्टडिजः अ क्रिटिकल इन्ट्रोडक्सन.** लन्डन र न्यूयोर्क : रुटलेज टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप ।

दाहाल, बल्लभमणि. २०६४. *“नेपालका सन्दर्भमा सामाजिक सांस्कृतिक आधुनिकीकरण”.***रूपरेखा** १८/८ पृ. ३८३-३९६ ।

नायक, उमाकान्त. (अनु.) २०२६. *“संस्कृति र समाज”.* देवीप्रसाद वनवासी. **रूपरेखा.** १०/११, पृ. ५३-५९ ।

नायर, प्रमोद के. सन् २०११.**कल्चरल स्टडिज.** न्यू दिल्ली : भिभा बुक्स प्रा.लि. ।

पाण्डेय, ताराकान्त. २०६८. *“साल्गीको बलात्कृत आँसुको सांस्कृतिक अध्ययन”.***समष्टि.** ८१, पृ. १-१३ ।

.............२०७०. *“संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद”*।

पाण्डेय, मैनेजर. सन् १९९७.**शब्द और कर्म**. नयाँ दिल्ली : राजकमल प्रकाशन ।

पोखेल, राप्रउ २०५८. *“संस्कृतिका कारक तत्त्वहरू”.***गरिमा.** २०/५, पृ. ५७-६१ ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह. २०५२. **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**. (ते.सं.) ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

..............., २०५४. *“आधुनिक नेपाली उपन्यासमा सांस्कृतिक चेतना”.***प्रज्ञा.** २८/८५, पृ. १२३-१३५ ।

प्रभात, विष्णु. २०५६.*“संस्कृति र सामाजिक जीवन”.***गरिमा.** १७/७, पृ. ५५-५८ ।

बन्धु, चूडामणि. २०६५. **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन** (दो.सं.) काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बराल, ऋषिराज. २०६४. *“सामाजिक रूपान्तरणमा स्रष्टाहरूको भूमिका”.* **राष्ट्रिय साहित्य सङ्गोष्ठी.** पृ. ४५-५८ ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम. २०५८.**उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास.** (ते.सं.) ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बर्मा, धीरेन्द्र र अन्य. २०१५.**हिन्दी साहित्य कोश.** बनारसः ज्ञान मण्डल लिमिटेड ।

बार्कर, क्रिस. सन् २००४.**द सेज डिक्सनरी अफ कलचरल स्टडिज**. लन्डन : सेज पब्लिकेसन ।

............सन् २०१२.**कल्चरल स्टडिज थियरी एन्ड प्राक्टिस.** लन्डनः सेज ।

ब्राजीकी, मनु. २०२५.*"के हाम्रो संस्कृति चोखो छ ?". रूपरेखा.* ९/९. पृ. ५-१५ ।

भट्ट, गोविन्ददेव. २०२३. *"प्राचीन संस्कृति र आधुनिक युग"*.**रूपरेखा.**७/२. पृ. ४१-५५ ।

भट्टराई, गोविन्दराज. २०६१.**पश्चिमीबलेसीकाबाछिटा**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान. ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद. २०६०. *"नैकापे सर्किनीको बहुसांस्कृतिक विश्लेषण"*.**वाङ्मय** ११. पृ. २२-२७ ।

.... २०६८.*"सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय र विकास"*.**समकालीन साहित्य**. वर्ष १ अङ्क ६७. पृ. ६१-७१ ।

.... २०६९ *"सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू"*.**भृकुटी**. १६ साउन-भदौ- असोज, पृ. ४८-७७ ।

भट्टराई, राजन. २०६८. *"मुनामदन खण्डकाव्यको सांस्कृतिक अध्ययन"*,**महाकवि देवकोटाः समय र सन्दर्भ.**नेत्र एटम. (सम्पा.) पृ. २८-५१ काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।

मिल्नर, एन्ड्रिउ र जेफ ब्रोनिट. सन् २००३. **कन्टेम्पोररी कल्चरल थियरी.** न्यू दिल्लीः रावत पब्लिकेशन फाइनल प्रिन्ट आइएनसी ।

रायन, मिचेल. सन् २०१०.**कल्चरल स्टडिज अ प्राक्टिकल इन्ट्रोडक्सन**.न्युयोर्कः विली ब्लाकवेल ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद.२०६६.*"सांस्कृतिक मनोविज्ञान : परागामी सांस्कृतिक सन्दर्भ"*.**भृकुटी**. ६. माघ-फागुन-चैत. पृ. १८९-१९४ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. २०६८*"श्याम व्यङ्ग्यका प्रयोक्ता उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतम"***रत्न वृहत् नेपाली समालोचना**.(प्रायोगिक खण्ड) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम. (सम्पा.) पृ. २४७-२५३. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

विरस्टिङ, रबर्ट. १९५७**द सोसल अर्डर.** न्युयोर्क : मैकग्री ।

विलियम्स, रेमन्ड. सन् १९६०.**कल्चर एन्ड सोसाइटी.** १७८०-१९५० न्युयोर्कः डबलडे एन्ड कम्पनी ।

शम्भुनाथ. सन् **२०००. संस्कृतिकी उत्तर कथन.** दिल्लीः वाणी प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, तारालाल. २०६८. **शक्ति स्रष्टा र सवाल्टर्न**. काठमाडौँ : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।

सुवेदी, अभि. २०६८.*"सांस्कृतिक समालोचनाको सैद्धान्तिक विकास".***रत्न बृहत् नेपाली समालोचना**.(सैद्धान्तिक खण्ड) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम. (सम्पा.) पृ. १२५-१३९. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, राजेन्द्र. २०६४. **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**. (दो.सं.) ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

..........२०६८ . *"समसामयिक नेपाली उपन्यासः सांस्कृतिक र सीमान्तीय अध्ययन".***रत्न बृहत् नेपाली समालोचना**.(प्रायोगिक खण्ड) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम. (सम्पा.)पृ. २०७, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

सेल्डेन, रमन. सन् १९८९.**अ रिडर गाइड टु कन्टेम्पोररी लिटरेरी थियरी.** (दो.सं.) न्युयोर्कः हारभेस्टराहि्क्टसेफ ।

अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन

१. विषय परिचय

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन रहेको छ । यस उपन्यासका रचयिता ध्रुवचन्द्र गौतम (जन्म वि.सं. २००० पुष २ गते) हुन् । उनले कथा, उपन्यास, नाटक, नियात्रा जस्ता विभिन्न साहित्यिक विधाको रचना गरेको पाइन्छ । यस बाहेक उनी अन्तर्वार्ताकार, पटकथाकार, स्तम्भकार, अनुवादक, सम्पादक तथा समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा समेत परिचित छन् । यसबाट उनी नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । उनका हालसम्म छवटा कथासङ्ग्रह, सातवटा नाटक र छब्बिसवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । शोध्य उपन्यास **अलिखित** (२०४०) तराईको परिवेशमा रचिएको सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हो ।

सांस्कृतिक अध्ययन पश्चिमी ज्ञान परम्परामा पछिल्लो समयमा देखा परेको वाङ्मयको एक शाखा हो । सुरुमा उत्तर आधुनिक चिन्तनको एक शाखाका रूपमा देखिएको सांस्कृतिक अध्ययन हाल आफ्नो छुट्टै पहिचान सहित मूलधारको चिन्तनका रूपमा देखा पर्दै छ । सन् १९६४ मा बेलायती नव मार्क्सवादीहरू इपी थम्सन र स्टुवार्ट हल मिलेर एउटा सांस्कृतिक केन्द्रको स्थापना गरी बेलायती समाजको अध्ययन गर्न थालेपछि सांस्कृतिक अध्ययन समाजका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक पक्षहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्रका रूपमा विकसित भएको हो । यसले साहित्यिक कृतिहरूमा अभिव्यक्त शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, कृतिमा उपस्थित पात्रहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको स्थितिको निरूपण गर्ने गर्दछ । प्रस्तुत शोधमा पनि **अलिखित** उपन्यासमा उपस्थापित विषयवस्तु, परिवेश र पात्रका गतिविधिका आधारमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था,शासन शत्ता र शक्तिसँग तिनको सम्बन्धएवम् लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्था पहिल्याई त्यसै आधारमा औपन्यासिक कथ्य सन्दर्भको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

२.समस्या कथन

अलिखित उपन्यासमा नेपाली समाजको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धको अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएकाले यो प्राज्ञिक अनुसन्धान गर्न योग्य औपन्यासिक कृतिका रूपमा रहेको छ । त्यसैले यस कृतिको शोधपरक अध्ययन गरी यसमा अन्तर्निहित ज्ञानको नवीन उद्घाटन गर्नु प्रस्तुत शोध प्रबन्धको प्रमुख समाधेय समस्या हो ।

साहित्यिक कृति सामाजिक क्रियाकलापकै कलात्मक भाषिक प्रतिबिम्ब भएकाले त्यसमा सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरू समेटिएका हुन्छन् । साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त त्यस्ता पक्षहरूको विश्लेषण गरी यथार्थको खुलासा गर्नु आफैँमा उपयोगी अनुसन्धान कार्य हुन जान्छ । अलिखित उपन्यासमा पनि नेपाली समाजका सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक लगायतका पक्षहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यस दृष्टिले अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन गर्नु समीचीन देखिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनले समग्र सामाजिक जीवन पद्धतिलाई नै संस्कृतिका रूपमा अर्थ्याउँछ र कृतिमा अन्तर्निहित सामाजिक राजनीतिक वास्तविकतालाई खोतल्ने, पर्गेल्ने र मूल्याङ्कन गर्ने काम गर्दछ । यसरी हेर्दा **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन बहुकोणबाट गर्न सकिन्छ परन्तु प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा उपन्यासमा अभिव्यक्त पात्रहरूको सामाजिक सांस्कृतिक पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था, शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध तथा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षलाई प्रमुख शोध समस्याका रूपमा लिई सोही अनुसार अध्ययन गरिएको छ । यस समस्यासँग सम्बन्धित शोध प्रश्नहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क. **अलिखित** उपन्यासमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था के कस्तो छ ?

ख. **अलिखित** उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धको के कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ ?

ग. **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्था के कस्तो रहेको छ ?

३. शोधको उद्देश्य

शोध समस्यामा उल्लिखित शोध प्रश्नहरूमा केन्द्रित भई अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नु र शोध समस्याको समाधान पहिल्याउनु प्रस्तुत शोध प्रबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।शोध प्रश्नका उत्तरका रूपमा रहेका शोध उद्देश्यहरू निम्निलिखित छन् :

क. **अलिखित** उपन्यासमा पात्रहरूको प्रतिनिधित्व ,पहिचान र प्रतिरोधको अवस्था पहिल्याउनु ,

ख. **अलिखित** उपन्यासमा रहेको शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्धलाई केलाउनु ,

ग. **अलिखित** उपन्यासमा अभिव्यक्त लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्ध सङ्घर्षको अवस्थालाई देखाउनु ।

४. सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध साहित्यिक अध्ययन भएकाले यसमा आवश्यक पर्ने सामग्रीका लागि पुस्तकालयको उपयोग गरिएको छ । त्यसैगरी ध्रुवचन्द्र गौतमको **अलिखित** उपन्यास शोध अध्ययनको आधारभूत सामग्रीका रूपमा रहेको छ । सांस्कृतिक अध्ययनका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक सामग्री, विभिन्न समालोचना कृति, अनुसन्धानात्मक पत्रिका, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, पत्रपत्रिका, लेख तथा टीकाटिप्पणीहरूलाई अध्ययनका क्रममा उपयोग गरिएको छ । यसका साथै **अलिखित** उपन्यासका बारेमा भएका समीक्षा, खोज तथा अनुसन्धानलाई सहायक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

५. सामग्री विश्लेषण विधि तथा अध्ययनको ढा‘‘चा

यस शोध कार्यमा समस्या कथनमा उल्लेख गरिएका शोध्य प्रश्नहरूको समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको एक निश्चित ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । **अलिखित** उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययनका लागि निर्माण गरिएको सामग्री विश्लेषणको ढाँचा यस प्रकारको रहेको छः

शोध प्रश्न ‘क’ को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको ढाँचा निम्नलिखित रहेको छः

क. **अलिखित** उपन्यासका पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध

- प्रभुत्वशाली वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्व,
- अधीनस्थ वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- जातीय अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध,
- वर्गीय अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध,
- लैङ्गिक अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- धार्मिक अधीनस्थता र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- उदीयमान वर्गको पहिचान प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध
- बौद्धिक वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध

शोध प्रश्न 'ख' को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणको ढाँचा यस प्रकारको रहेको छ :

क. **अलिखित** उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध

- शक्ति निर्माणको प्रक्रिया
- शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध
- प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्व
- प्रभुत्वको अवस्था
- प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली
- प्रतिप्रभुत्वको अवस्था

शोध प्रश्न 'ग' को प्राज्ञिक समाधानका लागि सामग्री विश्लेषणमा यस प्रकारको ढाँचाको उपयोग गरिएको छ :

क. **अलिखित** उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

- सत्ता/शक्ति आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष
- वर्ग आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष
- पितृसत्ता आधारित लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष

उपर्युल्लिखित शीर्षक र उप शीर्षकमा आधारित रही **अलिखित** उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणलाई प्रामाणिक र तथ्यपरक बनाउन कृतिबाट आवश्यक पर्ने साक्ष्यहरू उद्धृत गरिएका छन् ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा समस्या कथनमा उल्लेख गरिएका शोध्य प्रश्नहरूको प्राज्ञिकसमाधान गर्न साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भएको हुनाले यहाँ केही निश्चित मान्यतालाई मात्र उपयोग गरिएको छ । त्यस्ता मान्यताहरूमा प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध, सत्ता, प्रभुत्व र लैङ्गिकता रहेका छन् ।यसका साथै विचारधारा र सङ्कथनको समेत सन्दर्भ र आवश्यकता अनुरूप यथास्थानमा उपयोग गरिएको छ ।

६. शोधकोसीमा

सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत कृतिको विश्लेषण गर्दा विभिन्न आधारहरूको उपयोग गरिने हुनाले यो एउटा व्यापक क्षेत्र ओगटेको अध्ययन पद्धतिका रूपमा रहेको छ । त्यसैले एउटा शोध कार्यमा सबै आधारहरू र अध्ययनको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेट्न कठिन हुन्छ । अतः प्रस्तुत शोधमा ध्रुवचन्द्र गौतमको **अलिखित** उपन्यासलाई मात्र आधार बनाई त्यसमा अभिव्यक्त प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोध, शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । यही नै प्रस्तुत शोध अध्ययनको सीमा हो ।

७. शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध कार्यलाई सुसङ्गठित एवं व्यवस्थित रूपमा प्रबन्धन गर्न शोध परिचय, साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा, अलिखित उपन्यासमा पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था, अलिखित उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, अलिखित उपन्यासमा शासन सत्ता र शक्ति सम्बन्ध, अलिखित उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यस विरुद्धको सङ्घर्ष एवं सारांश र निष्कर्ष गरी छवटा परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । साथै उक्त परिच्छेदहरूलाई आवश्यकता अनुरूप विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरी व्यवस्थित गरिएको छ ।

८. निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा शोध समस्यामा उल्लिखित तिनवटा प्रश्नलाई अगाडि सारेर ती प्रश्नहरूको उत्तरको खोजी गरिएको छ । शोध प्रश्नको उत्तरका रूपमा प्राप्त निष्कर्षलाई यहाँ बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छः

१. उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा रचित अलिखित उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्थालाई हेर्दा जिम्दार विश्वनाथ प्रसाद सिंहले, विरहिनपुर बरेवा गाउँको प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ र पुलिस प्रशासन, कृषि विकास बैङ्कको हाकिम तथा डाँकाहरूले जिम्दारको सहायक भएर उसलाई अझ शक्तिशाली बनाएका छन् । जिम्दारले एक प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा वरेवा गाउँका वासिन्दामाथि शोषण र उत्पीडन कायम गरेको छ त्यसैले एक क्रूर शासकका रूपमा जिम्दारको पहिचान स्थापित भएको छ ।

२. अलिखित उपन्यासमा अधीनस्थ वर्गका रूपमा जातीयताका आधारमा अधीनस्थ तुल्याइएका पात्रहरू, धार्मिक आस्थाका आधारमा अधीनस्थ तुल्याएका पात्रहरू, वर्गीय विभेदका आधारमा अधीनस्थ तल्याइएका पात्रहरू र लैङ्गिक विभेदका कारण अधीनस्थ बनेका पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । शासकीय शक्ति जिम्दारमा निहीत रहेकाले उसबाट प्रताडित वर्गका रूपमा अधीनस्थ वर्गका पात्रहरूको पहिचान स्थापित भएको छ । उनीहरू अभाव, गरिबी र अशिक्षाको मारमा परेका हुनाले शोषण दमन र अत्याचारको विरोध गर्न नसकी सहेर बसेका छन् । उपन्यासमा सामन्ती सत्ताद्वारा दबाइएका निर्धा निरीह जनताका रूपमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान स्थापित भएको छ ।

३. प्रस्तुत उपन्यासमा बौद्धिक पात्रका रूपमा सरकारी सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरू रहेका छन् । शिक्षित र चेतनशील भएकाले उनीहरूको सहानुभूति बरेवा गाउँका शोषित पीडित गाउँलेहरूको पक्षमा रहेको देखिन्छ तर व्यावहारिक रूपले उनीहरू डरपोक देखिन्छन् । समाजमा व्याप्त शोषण, अन्याय र अत्याचारलाई टुलुटुलु हेर्ने वर्गका रूपमा यस उपन्यासको बौद्धिक वर्ग देखापरेको छ । दार्शनिक रूपले न्याय र

समानताको पक्षधर तर शासकका अत्याचारको सामु मूकदर्शक वर्गका रूपमा यस उपन्यासको बौद्धिक वर्गको पहिचान स्थापित भएको छ ।

४. प्रस्तुत उपन्यासमा अधीनस्थ पुरानो पुस्ताको प्रतिरोध चेतना शून्य रहे पनि उदीयमान पुस्ता आफ्नो इज्जत र स्वाभिमानप्रति सचेत रहेको देखिन्छ । निरन्तर यातना, अपमान र विभेदको सिकार भइरहँदा पनि न्याय र समानताको आवाज उठाइ रहने वर्गका रूपमा उदीयमान पुस्ता देखिएको छ । त्यसैले पुरानो पुस्ता शोषण र अन्यायमा बाँचे पनि अन्यायको प्रतिरोध गर्ने सङ्घर्षशील पुस्ताका रूपमा उदीयमान वर्गको पहिचान स्थापित भएको देखिन्छ ।

५. प्रस्तुत उपन्यासमा महिलाहरू सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले पछि पारिएका मात्र छैनन् । लैङ्गिक विभेदको सिकार भई शारीरिक तथा मानसिक शोषण भोगेर जिउन बाध्य छन् । समाजमा चारैतिरबाट हेपिएका दबिएका र सताइएका अस्तित्व विहिन पात्रका रूपमा अलिखित उपन्यासमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व भएको छ । हरेक महिला कुनै न कुनै रूपमा उत्पीडनमा परेका छन् र समाजका दयनीय पात्रका रूपमा उनीहरूको पहिचान स्थापित भएको छ ।

६. प्रस्तुत उपन्यासमा शासन सत्ता हासिल गर्न शक्तिशाली वर्गले निरन्तर शक्तिको अभ्यास गरेको देख्न सकिन्छ । शक्ति निर्माणको प्रक्रियामा प्रभुत्वशाली वर्गले पुलिस प्रशासनको उपयोग गरी अधीनस्थ वर्गमा त्रासको सिर्जना गर्ने, यातना दिने, षड्यन्त्रको तानाबाना बुन्ने तथा कूटनीतिक तरिकाहरू अवलम्बन गरी शक्तिमा टिकिरहन सफल भएको देखिन्छ ।

७. जो शक्तिमा छ उसका विचार, चिन्तन, व्यवहार तथा मूल्य मान्यता नै सत्य हुन् र शक्तिहीन वर्गले त्यसैलाई सत्य वा ज्ञानका रूपमा स्वीकार गर्न बाध्य हुने परिस्थिति शासकवर्गद्वारा निर्माण गरिएको हुन्छ भन्ने सत्ता र शक्ति सम्बन्धी सांस्कृतिक अध्ययनको मान्यता अलिखित उपन्यासमा जिम्दारी सत्ता र शक्तिको सम्बन्धले पुष्टि गरेको छ ।

८. प्रस्तुत उपन्यासमा जिम्दार राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक रूपले शक्तिशाली भएकाले बरेवा गाउँमा उसको प्रभुत्व स्थापित भएको छ तर प्रभुत्व एक

अस्थिर संरचना भएकाले प्रति प्रभुत्वको सम्भावनाको सङ्केत पनि उपन्यासमा देख्न सकिन्छ ।

९. पुरुष प्रधान सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका कारण प्रस्तुत उपन्यासमा महिलाहरू उत्पीडनमा परेका छन् । सामाीजक, सांस्कृतिक आर्थिक तथा शैक्षिक रूपमा समेत पछि परेका हुँदा उनीहरू शक्तिहीन छन् त्यसैले लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने अवस्थामा छैनन् ।

१०. प्रस्तुत उपन्यासमा महिलाहरूलाई सबैभन्दा ज्यादा उत्पीडनमा परेका वर्गका रूपमा देखाइएको छ । एकाध घटनामा महिलाले उत्पीडन विरुद्ध सङ्घर्ष गरे पनि समग्रमा लैङ्गिक उत्पीडन विरुद्धको सङ्घर्ष अत्यन्तै कमजोर रहेको छ ।

उपर्युक्त बुँदाहरूमा प्राप्त निष्कर्षका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने **अलिखित** उपन्यासमा बरेवा नामक अनुकल्पित गाउँको सामाजिक, राजनीतिक, तथा आर्थिक पक्षहरूको चित्रणका माध्यमबाट नेपाली समाजमा व्याप्त अन्याय, शोषण र विभेदको जीवन्त तस्विर उतारिएको छ । नेपाली समाजको सामाजिक, सांस्कृतिक शक्ति संरचनामा शक्तिशाली वर्गकै पहुँच भएकाले सामान्य नागरिकको जीवन कहाली लाग्दो रहेको तथ्य यसमा उजागर भएको छ । शिक्षा, सम्पत्ति र शक्तिमा समाजका टाठाबाठाहरूकै पहुँच रहेको र राज्य संयन्त्रमा पनि उनीहरूकै नियन्त्रण रहेका कारण समाजमा अझै पनि न्याय र समानता कायम हुन नसकेको विडम्बनापूर्ण अवस्थालाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ साथै विषम परिस्थितिमा पनि न्याय र समानताका पक्षमा आवाज उठाउने उदीयमान पुस्ताको साहस र सङ्घर्ष पनि यस उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि उत्पीडनकारी शासन व्यवस्थाद्वारा प्रताडित ग्रामीण जन जीवनको दुर्भाग्यपूर्ण स्थितिको चित्रण गर्नु नै अलिखित उपन्यासको मुख्य विशेषता बनेको छ ।